

ASİF HACILI

**QURANİ KƏRİM
RUS ƏDƏBİYYATINDA**

*Bakı Slavyan Universitetində
mühazirələr*

Bakı – 2009

ECAZKAR MƏNALAR ALƏMİ

Elmi redaktor: *AMEA-nın müxbir üzvü,
Əməkdar elm xadimi,
professor Kamal Abdullayev*

Научный редактор: *член-корреспондент НАНА,
заслуженный деятель науки,
проф. Камал Абдуллаев*

*...bir-birinizi tanıyasınız deyər,
sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq...*

Qurani Kərim, əl-Hucurat, 13

*...Мы сделали вас народами и племенами,
чтобы вы знали друг друга...*

Коран, Комнаты, 13

Asif Hacı. **Qurani-Kərim rus ədəbiyyatında.** Bakı Slavyan Universitetində mühazirələr. Bakı, “Kitab aləmi”, 2009, 248 s.

Асиф Гаджиев. **Коран в русской литературе.** Лекции в Бакинском славянском университете. Баку, “Kitab aləmi”, 2009, 248 с.

Kitabda rus ədəbiyyatında islam mətninin formalaşması tarixi, klassik və müasir rus yazıçılarınun yaradıcılığında Qurani Kərim motivlərindən istifadənin özünəməxsusluğu, islami dəyərlərin rus fəlsəfi-estetik fikrində əhəmiyyəti şərh olunur.

В книге рассматриваются история формирования исламского текста русской литературы, своеобразие использования коранических мотивов в творчестве классических и современных русских писателей, значение исламских ценностей в русской философско-эстетической мысли.

4702020000

H _____ 010-09

AB 003035

Bakı Slavyan Universiteti, “Kitab aləmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi - 2009

Bəşər tarixini yeni ruhsal məcraya, həqiqi inanc və iman, haqq və ədalət, hikmət və mərifət yoluna yönəlmiş islam bu günümüzdə müxtəlif səpgili və niyyətli fəlsəfi, elmi, siyasi, ideoloji şərh və təfsirlərə məruz qalan aktual mövzulardan biri olmuşdur. Bir tərəfdən, qərbçi dünya modelinə uyğun qloballaşma prosesi, digər tərəfdən, müsəlman xalqlarının milli maraq və özgürlüyün qorunması yolunda təbii çabaları islamı kəskin ictimai, siyasi olayların mərkəzinə çıxarmışdır.

Bunun fonunda insanı yaradılmış məxluqun ali məqamında tutan, ilahidən pak və saf görünən, cəmiyyətə azadlıq, bərabərlik, ədalət gətirən, digər din mənsublarına, əhli-kitaba, sayqı və sevgilə yanaşan islamın həqiqi mahiyyəti, sülh, barış idealları geniş təbliğ olunmalıdır. Əlbəttə ki, islama digər dinlərin zəka, elm, sənət nümayəndələrinin ehtiramını, islami dəyərlər ətrafında mənəvi-fəlsəfi axtarışlarını bilmək və xatırlatmaq zəruridir. Bu baxımdan, tarixən müsəlmanlarla mənəvi, coğrafi təmasda olmuş

Rusiyalı görkəmli alim və sənətkarların, yazıçı və şairlərin islama diqqət və sayqısı böyük maraq kəsb edir.

Xüsusi tədqiqə ehtiyac olmadan da demək olar ki, müqəddəs Qurani Kərimin aydın və gerçək, eyni zamanda sirli və ecazkar Sözü bir çox rus mütəfəkkirlərini dərinəndən düşündürmüş, gərgin fəlsəfi-mənəvi, elmi və bədii axtarışların mövzusu olmuşdur. Şərq mədəniyyətinə bu böyük marağın təzahürü kimi Azərbaycan mədəniyyətinə də münasibət diqqəti çəkməyə bilmir. Elə həmin dövrdə Almaniyada fon Dits “Kitabi-Dədə Qorqud”u, Bodenstedt Mirzə Şəfini tərcümə edir. XIX əsrin əvvəlində işıq üzü görən bu və buna bənzər əsərlər ümumiyyətlə Şərq aləminə münasibəti göstərir, Şərqlə Qərbin əlaqə tellərinin qırılmazlığını sübut edir və dolayısı ilə desək, Kiplinqin məşhur devizinə (“Şərq Şərkdir, Qərb də Qərbdir və onlar heç vaxt qovuşa bilməz”) qarşı yönəlik. Avropalılar Şərq müdrikliyinin, islam möcüzəsinin seyrinə düşürlər, dünya fəthlərinin qəlbini islamın rəbbani ülvyyəti fəth edir. Hətta rus ordusunda müsəlmanlara qarşı döyüşlərdə iştirak edən bir çox ədiblər, şair və yazıçılar belə yeri və zamanı gəldikcə islam hikmətinə sığınır. Onların çarpaşlıq ruhları Qurani Kərimin dürlü kəlamları ilə tarazlaşır, mənəvi təskinliyə və qurtuluşa qovuşur. Beləcə Aleksandr Puşkin, Nikolay Qoqol, Lev Tolstoy, Konstantin Balmont, Velimir Xlebnikov, İvan Bunin və bir çox digər sənətkarlar Qurani Kərimin ecazkar mənalar aləminə, söz möcüzəsinə, ifadə və təlqin xüsusiyyətinə valeh olmuşlar. Və bu valehlik mənəvi təbəddülata, yeni dəyərlər sistemində daxili axtarışlara, Quran motivləri ətrafında əsl coşqun poetik yaradıcılığa təkan vermişdir.

Qurani Kərimin dərin dini, fəlsəfi, mənəvi, bədii axtarışlara sövq etdiyi, humanist dəyərlər aşılacağı rus yazıçı və şairlərinin islam ruhu aşılannmış əsərləri olduqca aktualdır. Bu zəngin irs islamın ümumbəşəri mahiyyətini bir daha təsbit etməklə yanaşı, görkəmli nümayəndələrin timsalında rus

ədəbiyyatının humanist məzmunununun dərkə, xalqlarımızın bir-birini daha yaxından tanıması üçün də dəyərlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərəm ki, tanınmış ədəbiyyatşünas prof.Asif Hacıyevin müxtəlif mənbələr əsasında təqdim etdiyi bu kitabın oxucularda, tərcüməçilərdə və mütəxəssislərdə mövzuya dərin maraq oyadacağına əminəm.

Kamal Abdulla

QƏDİM DÖVR ƏDƏBİYYATI

...gerçək milli özünüdürk üçün bizə, ruslara, özümüzdə

*Turan elementinin varlığını nəzərə almaq,
öz turanlı qardaşlarımızı öyrənmək lazımdır...*

Nikolay Trubetskoy

*...для правильного национального самопознания
нам, русским, необходимо учитывать наличие
в нас туранского элемента, необходимо изучать
наших туранских братьев...*

Николай Трубецкой

Rusların Şərq və islam dünyası ilə ilk tanışlığında türklərin, xüsusən, bulqarların, xəzərlərin, peçeneqlərin, tatarların, səlcuqların və digər türk uluslarının müstəsna rolu olub. Məhz türklərlə əlaqələri sayəsində islam haqqında məlumatlar Rusiyaya artıq VII – X əsrlərdən gəlib çatır. Əvvəl yəhudiliyə etiqad edən, Cənubi Qafqazda xəlifənin nümayəndəsi Mərvan ibn Məhəmməd tərəfindən məğlubiyyətə uğradıqdan sonra, 737-ci ildə islamı qəbul edən xəzərlərin Xaqanlığı Rusiyanın təmasda olduğu ən yaxın müsəlman dövləti olur. Mərkəzi indiki Qazan yaxınlığında Bulqar şəhəri olan Gümüş Bulqar dövləti, yəni 922-ci ildə islamı qəbul edən İdil-Volqa bulqarları, Şirvan şahlığı, Qafqazdakı digər müsəlman toplumları, müxtəlif oğuz-qıpçaq birliklərinin (peçeneqlər, uzlar – torklar, qaraqalpaqlar – “çornıye klobuki”, kumanlar – polovslar və s.) yaratdığı Quziya, Dəşti-Qıpçaq səltənətləri, sonradan Qızıl Orda, Osmanlı dövlətləri ümumən slavyan – Şərq və

konkret olaraq Rusiya – Şərq – İslam dialoqunun yaranmasında həlledici həlqə olur.

Türklərin, demək olar, qərbbə bütün yürüşləri Rusiya ərazilərindən keçir və burada iz qoyur. Qədim çağların prototürklərindən və türk-monqol, eləcə də bəzi irandilli qövmələri ehtiva edən hunlardan, topalardan, sabirlərdən sonra Rusiyaya, bütövlükdə Avropaya avarlar, bulqarlar, xəzərlər, peçeneqlər, uzlar (oğuzlar), torklar, qaraqalpaqlar, polovslar (kumanlar, qıpçaqlar), tatarlar, türkmənlər və digər türk ulusları yürüş etmiş, Rusiyanın və Şərqi Avropada bir çox dövlətlərin təşəkkülündə böyük rol oynamışlar.

IV əsrdə Xəzər dənizi və Volqa çevrəsini, Qafqazı nüfuzlarına alan hunlar elə bu dövrdə Germanarixi yenərək, qot, slavyan və digər xalqları tabe edirlər. V əsrin ortalarında digər bir türk qövmü – sabirlərin qərbbə yürüşü başlayır. Yüksək hərbi bacarıqları olan, xatirələri günümüzdə qədər salnamə və dastanlarda, Sibirin və digər məskənlərin adında yaşayan sabirlər V əsrin axırları – VI əsrin əvvəllərindən Uralı keçərək Volqa – Don – Qafqaz çevrəsində yerləşir və fəal siyasi-hərbi amilə çevrilirlər. Sabirlərdən sonra avarlar 250 ildən çox itaətdə saxladıkları slavyanların tarixində, onların hərbi sənətinə yiyələnməsində, qərbdəki ərazilərdə məskunlaşmasında müstəsna rol oynayır. Avar xaqanlığı VIII əsrin axırlarında zəifləyir və Avropaya gəlmiş digər türk qövmü – bulqarlar avar hakimiyyətinə son verir. Lakin avar izləri bütün Asiya və Avropada günümüzədək qalmaqdadır. VII-VIII əsrlərdə Mərkəzi Avropanın geniş əraziləri *Avaria, terra Avarorum* (eləcə də *Hunnia, regnum Hunnorum*) adlandırılıb. Avarların qüdrəti slavyanları elə təsirləndirib ki, indiyədək slavyan dillərində «obra» – güclü, fəvqəl insan sözü qalıb.

791-799-cu illərdə Böyük Karlin ordusu və Kurum Xanın bulqar qoşunu birləşərək avar dövlətini sarsıdı və

avarları sıxışdırmış bulqarlar rusların tarixində əhəmiyyətli rol oynayan Gümüş Bulqar dövləti yaradırlar. Təxminən elə bu dövrlərdə buralarda xəzərlərin rolu artmağa başlayır. IX əsrdən qərbə peçeneqlərin yürüşü başlayır və bu haqda 915-ci ildə Kiyev salnaməsi məlumat verir. X əsr Şərqi Avropada peçeneq hökmranlığı dövrüdür. Sonradan peçeneqlər onlara qohum olan digər türk qövmü, torklar tərəfindən həmləyə məruz qalır. 985-ci ildə Kiyev knyazı Vladimir torklarla birlikdə bulqarlara hücum edir. X əsrin axırları – XI əsrin əvvəllərində torkların-uzların Şərqi və Mərkəzi Avropaya böyük axını baş verir, bu böyük ərazi onların adıyla Quziya adlanır. Lakin peçeneqləri sıxışdıran, 1036-cı ildə Kiyev yaxınlığında onları böyük məğlubiyyətə uğradan torklar özləri kumanların-polovsların (sarışın olduqlarına görə slavyan dillərində saman bildirən “polova” sözündən) zərbələri altında cənub-qərbə yönəlir və 1064-cü ildə onların xeyli hissəsi peçeneqlər kimi Balkanlara, Bolqarıstana keçir. Tork-uzların bir hissəsi olan qaraqalpaqlar (“çorınye klobuki”) isə polovslar-kumanlarla Avrasiya çöllərində qalır. XI – XII əsrlərin kəsiyi Avrasiyada, Avropanın xeyli hissəsində kumanların (qıpçaqların) hegemonluq dövrü olur və bu çöllərin Quziya adı dəyişərək Dəşti Qıpçağa çevrilir. XII əsrdən başlayaraq yeni türk qövminin, Çingiz xanın yetişdirdiyi tatar-monqol ordalarının ulduzu parlayır, bu toplum bir-neçə əsr Mərkəzi Avropadan Uzaq Şərqə qədər böyük ərazilərdə, demək olar ki, bütün Asiyada, Avropanın yarısından çoxunda hökmranlıq edir və tatarların Qızıl Ordası da digər türk qüvvəsi – Teymurləngin həmlələri ilə süqut edir.

Bu dövrlərdə rusların islam mədəniyyəti ilə tanışlığında ilkin rolu bulqarlar və xəzərlər, sonradan isə Qızıl Orda oynayır. Bu baxımdan, din axtarışında olan Kiyev knyazı Vladimirin islama maraq göstərərək Bulqara nü-

mayəndələr göndərməsi haqqında salnamələrdəki məlumat rəvayətvari olsa da xatırlanmağa layiq faktdır. Salnamələrdən bulqar müsəlman üləmalarının Kiyev knyazı Vladimirlə 987-ci ildə görüşdüyü və islamın mahiyyətini belə izah etdikləri məlum olur: “Allaha inanırıq və Məhəmməd bizə öyrədir ki, donuz yeməyə, şərab içməyə, öləndən sonra isə, deyir, qadınlarla zina olar. Məhəmməd hərəyə yetmiş gözəl zövcə verir, onlardan ən gözəlini seçir və hamısının gözəlliyini onda təcəssüm edir”. Lakin “buna şirin-şirin qulaq asan” Vladimir islamı, eləcə də katolisizmi və yəhudiliyi deyil, 988-ci ildə Bizans pravoslavlığını qəbul edir. Ancaq bundan sonra da bulqarlarla sıx əlaqələr davam edir və Rusiya Şərq ədəbi-mədəni ənənəsi, yazı mədəniyyəti ilə də məhz bulqar dövləti vasitəsilə tanış olur.

Bulqarlar dövründə türk-rus münasibətləri o qədər dərinləşir, adətlər və inanclar o qədər çulğası ki, hətta İbn Fədlanın 921-ci ildə Gümüş Bulqar dövlətinə səyahəti zamanı təsvir etdiyi xalq və tayfaların da bəzilərinin türk və ya slavyan olması sual doğurur, o cümlədən “rus” tayfasının indiki ruslar deyil, türklər olması barədə mülahizələr yürüdülmür, türklərdə və slavyanlarda bütprəstlik adətlərinin elə də fərqlənmədiyi təsdiqlənir (А.Синявский. Иван-дурак: Очерк русской народной веры. М., 2001, с.159).

Xəzər xaqanlığı və Qızıl Orda dövründə Rusiyanın Şərqlə əlaqələri xüsusilə intensivləşir. Xəzərlər Rusiyanın cənub sərhədlərinə artıq VII əsrin əvvəllərindən gəlirlər. 627-628-ci illərdə farslara qalib gələn xəzərlər Qafqazı alır, Tiflisi tuturlar. Şimali Qafqaz, Volqa, Don sahilləri, Krım (Krımdakı son xəzər xristian hökmdarı Georgios – Çur rütbəsi daşayıb) uzun müddət xəzərlərdə olur. İlk paytaxtları Bələncər, sonra Sarışın (Ağ şəhər) olan xəzərlər Səməndər kimi böyük şəhərlərə sahib olur, 837-ci ildə peçeneqlərdən qorunmaq üçün Sarkel qalasını tikirlər. Məsihiliyi, yəhudiliyi qəbul etmiş xəzərlərdə, qeyd olun-

duğu kimi, 737-ci ildən islam da yayılır. X əsrə qədər Şərqi slavyanlar xəzərlərə xərac vermişlər. Qafqazla sıx əlaqələri olan xəzərlər peçeneqlərin zərbələri altında zəifləyərək XI əsrdən süqut etsələr də, qüvvələrini uzun müddət saxlayırlar.

Bu dövrlərdə Cənubi Qafqazda xəzərlərə qarşı dayana bilən qüvvə də məhz türklər olur. 1170-ci ildə şimaldakı xəzərlər ruslarla birlikdə qurudan və dənizdən Şirvana hücum edir, lakin şirvanşah Axsitan onları saxlayır, donanmalarını dağıdır və Xaqaninin yazdığı kimi, şirvanşah Rusu dəhşətə salır. Səlcuqlu tarixçi Rəvəndi də Rus (eləcə də Ərəbistan, Əcəm, Rum) üzərində qılıncın türklərin əlində olduğunu yazır (A.E.Крымский. Низами и его современники. Б., 1981, с.168-169).

Qeyd edək ki, Şirvan, Şamaxı, Dərbənd erkən çağlardan rus folklorunda və salnamələrdə yer alıb. “Şamaxı şahzadəsi” («шемаханская царица»), “Şamaxı ipəyi”, Dərbənd («Дербень») qədim rus nağıllarında, bilinə və nəğmələrində, yazılı ədəbiyyatda xatırlanır. Salnamələrdə Abşeronda yerdən qaaynaqlanan alov, yanar dağ haqda məlumat rus tacirlərinin Volqa və Xəzərlə bura hələ IX əsrdən gəlib çıxdıqlarını təsbitləyir (“...и отсюда путники всходили на горы, где был свет самосиянный» // Повесть временных лет, т.1, М., 1959, с.12). XVIII əsr tarixçisi M.Çulkovun məlumatına görə, Volqaboyundakı XII əsrə aid bəzi məzar daşlarındakı yazılardan burada dəfn olunanların Şamaxı, Şirvandan olduqları aydınlaşır («...те умершие были родом некоторые из Шемахи, а другие из Ширвана...»).

Xəzərlərin əmin-amanlıq gətirdikləri Qədim Rusun tarixində, mədəni, iqtisadi inkişafında, dövrün ən yüksək sivilizasiyası olan islam Şərfinin nailiyyətlərinə yiyələnməsində böyük rolunu bir çox alimlər təsdiqləyir (B.B.Мавродин. Образование древнерусского государства. Л., 1945,

с.177-179). İbn Xordadbeh, Əl-İstəhri, İbn Haukal, Əl-Bəlxi, Məsudi, Müqəddəsi kimi ərəb tarixçiləri də rusların məhz xəzərlər sayəsində Şərqlə əlaqələr qurduğunu, sərbəst ticarət etdiklərini göstərmişlər.

Rusiyanın nəinki Şərqlə əlaqələrinin möhkəmlənməsində, rus dövlətçiliyinin, milli şüurunun yaranmasında da türklər mühüm rol oynayıb. Görkəmli çex slavyanşünası L.Niderle Avropada slavyanların türklərlə əlaqələrinin tarixini avarlardan-hunlardan çox öncə başlayır (Л.Нидерле. Славянские древности. Москва, 2001, с.33). Slavyanşünasların göstərdiyi kimi, “hun birliyi slavyanlığın birləşməsinə kömək etdi” (B.B.Мавродин, с.25). Slavyan dövlətçiliyində türklərin rolunu izləyən L.Qumilyov “Kiyev xaqanlığı”, “Norman xaqanı”, V.V.Мавродин “Rus xaqanı” anlayışlarını qeyd edir. 882-ci ildə Oleqin o dövrdə Sambatas adlanan Kiyevdə yerləşərək qurduğu vahid rus dövləti, sonrakı Moskva dövləti də xaqanlıq tipində idi. Rusiyada çarlıq anlayışı və çar titulu rəsmən XVI əsrdən tətbiq olunub. Buna qədər isə Orda, Həştərxan, Qazan xanları “çar” adlandırılıb, Rusiya vilayətlərini isə knyazlar idarə edib. Türk şəhərləri Samkel, Səməndər kimi, Kiyevin qədim adı Sambatas (Samvatas, Samvat) da türk-xəzər mənşəli olub: “sam” – məskən, “bat” – bərk sözlərdən yaranıb, Sambatda xəzər qarnizonu yerləşib (B.B.Мавродин, с.148-149, 191).

Türk insanının Avrasiya tarixində həlledici rol oynadığını, rus dövlətçiliyinin, rus milli şüurunun və etnik simasının yaradıcılarından olduğunu, türk təsirinin slavyan-rusların qanına, etnik yaddaşına keçdiyini və Turan qardaşlarıyla ortaqlığın dərkinin hər bir rus üçün zəruriliyini, bununla fəxr etməyin gərəклиyini söyləmiş görkəmli avrasiyaçı alim N.Trubetskoy yazır: “Müasir Rusiyanın, demək olar ki, bütün ərazisinin bir dövlətin hakimiyyəti altında birləşdirilməsi ilk dəfə rus-slavyanlar

deyil, turanlılar-monqollar tərəfindən həyata keçirilmişdi... Rusların turanlılarla birgə yaşayışı bütün rus tarixindən qırmızı xətlə keçir. Əgər şərq slavyanların turanlılarla bağlılığı rus tarixinin əsas faktıdırsa, əgər damarlarında Turan qanı axmayan velikoros tapmaq çətindir, əgər həmin Turan qanı (qədim çöl köçərilərindən gələn) əhəmiyyətli dərəcədə malorosların da damarlarında axırsa, – onda tamamilə aydındır ki, gerçək milli özünüdərk üçün bizə, ruslara, özümüzdə Turan elementinin varlığını nəzərə almaq, öz turanlı qardaşlarımızı öyrənmək lazımdır... Turan psixikası millətə mədəni səbat və güc aşılayır, mədəni-tarixi varisliyi təsbitləyir və milli qüvvənin qənaətinə, bununla da istənilən quruculuğa münbit şərait yaradır... Moskva dövləti tatar əsarəti sayəsində yarandı... Rus çarı monqol xanının varisi oldu. Rus dövlətçiliyinin qaynaqlarından biri tatar dövlətçiliyi oldu və buna göz yuman və ya əhəmiyyətini azaltmaq istəyən tarixçilər haqlı deyillər” (N.Trubetskoy. Rus mədəniyyətində Turan elementi haqqında (tərc. A.Hacı) // “Mütərcim“, 2004, №1-2; oxşar fikirləri hələ XIX əsrin başlanğıcında A.Rixter, XX əsrin əvvəllərində D.İ.Troitski, E.Xara-Davan və başqaları söyləmişlər).

Görkəmli çex alimi L.Niderle də bir çox slavyan dövlətlərinin türk-tatar nümunəsi əsasında, əslində türklər tərəfindən yaradıldığını təsdiqləyir (Л.Нидерле, с.340).

Şərqi Avropada bir çox dövlətlərin – xüsusən Polşa, Litva, Ukrayna, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan və s. tarixində də türklər böyük rol oynamışlar.

Türklər Litvaya hələ hun dövründən gəlsələr də, 1263-cü ildəki yürüşləri haqqında “Litov və jmojt salnaməsi”ndə dəqiq məlumat verilir. XIII əsrdə türklərin Litvaya yürüşləri kütləviləşir. XIV – XV əsrlərin qovşağında iki böyük türk ordası Litva və Polşada yerləşir və bu dövlətlərin güclənməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu-

rada tatarların mövqeyi xeyli artır, 1395-ci ildə Teymurləngin Qızıl Ordaya həmləsindən qaçmış Toxtamış 1396-1399-cu illərdə öz ulanları və mirzələriylə Litvada Lidsk qəsriində qalır. Böyük knyaz Vitovt tatarların köməyiylə bir çox qələbələr qazanır.

Digər tatar xanı, Krımın Gəraylar sülaləsinin banisi Dövlət Hacı Gəray da 1434-1443-cü illərdə Litvada Lidsk qəsriində yerləşib. İndiyədək Litvada milli varlıqlarını saxlayan tatarlar bütün Orta əsrlərdə ordunun başında durmuş, sarayları, qəsrləri qorumuş, sadıq döyüşçülər kimi dövlətə xidmət etmiş, səlibçilərə qarşı Qrünvald döyüşündə məhz tatar süvariləri qələbəni təmin edərək Litvanı xilas etmişlər.

Artıq 600 ildir Polşada məskunlaşmış və indiyədək milli varlıqlarını qorumuş tatarlar müasir dövrdə Polşa Respublikasının Müsəlman Dini İttifaqında birləşmiş və müharibədən sonra beş ildə bir öz qurultaylarını keçirirlər. Polşa və Litva tatarlarının nümayəndələri general Matsey Sulkeviç Krım tatarları dövlətinin rəhbərliyində, Olqerd və Leon Mayman Mirzə Kriçinskilər Krım və Azərbaycan rəhbərliyində, qədim tatar nəslindən Kuxarski Türkünstan dövlətinin, digər Polşa tatarları İdel-Ural respublikasının başçılarından olmuşlar. Polşa tatarı Aleksandr Axmatoviç 1918-1939-cu illərdə Polşa Xalq Məclisinin deputatı seçilmiş, 1918-də Krım-tatar Respublikasının Ədliyyə Naziri işləmişdir.

Hazırda Polşa tatarları nəinki milli-dini mənliklərini qorumuşlar, həm də islam-türk birliyini əsas məqsəd kimi irəli sürmüşlər (bax: Селим Мирза Хазбиевич. Единственный шанс – возрождение культуры // “Идел”, 1991, № 4, с.56-57).

Türklər Bolqarıstanın və bolqar xalqının bir dövlət və millət kimi təşəkkülündə də müstəsna rol oynamışlar. Qədim türk qövmü olan bulqarlar artıq 499-cu ildə Bal-

kanlara yürüş edirlər. Bu dairədə güclü amilə çevrilən bulqarlar 626-cı ildə Konstantinopola həmlə edir, 635-641-ci illərdə isə avarlara zərbə endirərək, VII əsrin axırında qərindəndə Asparux xaqanın başçılığıyla cənuba hərəkət edir, 679-cu ildə Dunayı keçib qədim Meziyanı fəth edir, indiki Dobruca çevrəsində mərkəzləşirlər. Yeni bir dövlətin – Bolqar dövlətinin əsasını qoyan bu fəth müqavimətsiz baş verir, daxili çəkişmə və kənar təzyiqlərdən sarsılmış slavyanlar (Feofanın məlumatına görə, 7 slavyan qəbiləsi) bulqarları xilaskar kimi qarşılayır. Türk-bulqarlar çox tezliklə Balkanlarda güclü müstəqil dövlət yaradır, bulqar hökmdarları Kurum (803-814), Presiam (845-852), Boris (855-888), Simeon (893-927) dövründə Alban sahillərindən Fessaliyaya, Mərkəzi Macarıstana qədər böyük ərazini özlərinə tabe edirlər (bolqar dövlətçiliyinin əsasını qoymuş bu türk xanlarının xatirəsi Bolqarıstanın Şumen şəhərində möhtəşəm monumental abidəylə əbədiləşdirilib). Sonradan slavyanlaşan qədim bulqarlar öz adları altında dağınıq slavyan qəbilələrini birləşdirib millətə çevirirlər. Xəzərlərin təzyiqlə qərbə hərəkət edən bulqarların digər bir hissəsi isə cənubi Volqadan şimala dönərək, Kama üzərində mərkəzi indiki Qazan yaxınlığındakı Bulqar şəhəri olan Gümüş Bulqar dövlətini yaradır. 922-ci ildə islamı qəbul edən İdil-Volqa bulqarları daim Rusa dəstək olur, sıx iqtisadi, mədəni əlaqələr saxlayırlar.

Ukraynada da sadə xalq türkləri – müsəlmanları müttəfiq olaraq qəbul etmişdir. Ukrayna xalqının, xüsusən kazakların təşəkkülündə türk etnosu böyük rol oynamış və bu, türk köklü kazakların milli-genetik yaddaşından silinməmişdir. Malorossiyanın kazak folklorundan malorusların həvəslə Krım xanına qulluq etdikləri məlum olur. Görkəmli alim M.Kostomarovun maloros folkloruna istinadən göstərdiyi kimi (M.İ.Костомаров. Слов'янська міфологія. Київ, 1994, с.181-182), kazaklar türklərlə elə

yaxınlaşır ki, Zaporozje Seçinin süqutundan sonra türklərə üz tutur və Krım xanıyla Moskvaya qarşı müqavilə bağlayırlar:

*Стали наші запорожці під турка втікати,
Підписалось сорок тисяч під турчином жити,
Присягали турчинові, як москаля бити!...*

*Bizim zaporozjyelilər türkə qaçdılar,
Qırx min adam türk tabeliyində yaşamağa yazıldı,
Moskalları vurmağa türkə and içdilər.*

Qeyd olunmalıdır ki, yalnız Şərqi deyil, Qərbi Avropanın bir çox xalqlarının da tarixi türklərdən və islamdan ayrılmazdır. Qərbi Avropada islama ilkin dövrdən başlayan neqativ münasibət artıq IX əsrdən ciddi elmi-mənəvi-mədəni maraqla paralelləşir. İslama xristian aləmində bütün Orta əsrlər boyu izlənen aqressiv münasibətlə bərabər (hələ VII – VIII əsrlərin qovşağında İoan Damaskinin “Bidət haqqında” risaləsində ifadə olunan antiislam mövqeyi 1095-ci ildə Papa II Urbanın müsəlmanlara qarşı səlib yürüşünə çağırışına gətirib çıxarır), Kordova yepiskopu Alvar 854-cü ildə gənc xristianların ərəbi latından yaxşı bildiyindən, islamla xristianlıqdan daha çox maraqlandıqlarından, fəlsəfə və ilahiyyata dair ərəb kitabları oxuduqlarından gileylənir. Bir çox gənclər elm və mədəniyyət dalınca Xilafətə gedir, o cümlədən gələcək Papa II Silvestr gəncliyində ərəb elmini öyrənir.

Məşhur rus alimi O.Kovalevski 1837-ci ildə Qazan universitetində çıxışında (O.Ковалевский. О знакомстве европейцев с Азией. Речь, произнесенная в торжественном собрании императорского Казанского университета в 8 день августа 1837 года // Восточная коллекция. М., 2002, № 4, с.50-54) din bayrağı altında Kiçik Asiyaya, sahil

hesab etdikləri düşmənlərini qırmağa yürüyən saysız xristianların burada həm həyat tərzində, həm də xalqın xarakterində maariflə rastlaşdıqlarını söyləyir («Вспомните, как бесчисленные толпы христиан под знаменем Веры устремились некогда на берега Малой Азии, чтобы истребить заклятых противников, закосневших в невежестве; но, к крайнему удивлению и стыду, они нашли там просвещение и в образе жизни, и в народном характере»).

İslama marağın təzahürü olaraq Quran 1141-1143-cü illərdə İspaniyada natamam şəkildə latın dilinə çevrilir, 1543-cü ildə İsveçrədə, Bazeldə yeni tərcümə nəşr olunur, hər iki halda kilsə mənfi reaksiya verir. Qeyd edək ki, müsəlmanlara qarşı səlib yürüşləri ilə yadda qalan Orta əsrlərdə yalnız kilsə və din xadimləri deyil, Dante, Kampanella, Martin Lüter kimi mütəfəkkirlər də islama münasibətdə yanlış mövqedə olmuşlar. Ancaq artıq XVII – XVIII əsrlərdən islama münasibət köklü dəyişilir. 1647-ci ildə Quranın tam mətni Andre dü Riye tərəfindən fransız dilinə tərcümə olunur, 1770-də və 1840-da yeni fransız tərcümələri nəşr olunur. İngilis dilinə ilk tərcümə fransızcadan 1649-cu ildə, 1734-cü ildə isə ərəb dilindən C.Sell tərəfindən edilir, alman dilində Quran ilk dəfə 1772-ci ildə səslənir (tədqiqatçıların hesablamasına görə Quran ingiliscəyə 90, fransız və almancanın hər birinə 50 dəfədən çox tərcümə olunub).

XVIII əsrin məşhur ingilis tarixçisi Eduard Gibbon (1737-1794) “*Məhəmmədin təliminin şübhəli ikimənəlikdən azad, Quranın Allahın vəhdətinə başlıca şəhadət olduğunu*” bildirir; fransız şairi və tarixçisi Alfons Lamartin (1790-1869) “hər hərfi qanun olan Qurana əsaslanan” Məhəmmədin (s.ə.) dil, irqdən asılı olmayan “vahid mənəvi millət yaratdığını”, bütpərəstlik və cəhalətə son qoyan tək bir Allah ideyasının özünün möcüzə olduğunu, Peyğəmbərin digər xidmətlərini sadalayaraq, yazır ki, “*biz*

cəsarətlə soruşa bilərik, ondan böyük insan varmı?” İngilis tarixçisi və filosofu Tomas Karlayl (1795-1881) Peyğəmbər haqqında Qərbdə yayılan yalanın yalnız avropalıların özü üçün ləkə olduğunu bildirir. Hətta kommunizmin banisi Karl Marks (1818-1883) yazır: “*Həyatını təhlükəyə qoyaraq, o (Məhəmməd Peyğəmbər), bütpərəstləri Təkallahlıqğa çağırmağa və əbədi həyat zəmisinə toxum səpməyə başladı. Onu yalnız bəşər tarixinin görkəmli adamları cərgəsinə aid etmək ədalətsizlik olardı. Biz onun peyğəmbərliyini və Yerdə səma elçisi olduğunu qəbul etməliyik*”.

Avropada islama münasibətin Höte, Puşkin, Tolstoy, Bunin kimi mütəfəkkirlərdə mənəvi-fəlsəfi dərkə gətirib çıxarmış bu təkamül mərhələsinin səciyyəsinə məşhur dövlət xadimi, Alman imperiyasının reyxskansleri Otto Bismarkın (1815-1898) aşağıdakı sözləri ifadə edir: “*Ya Məhəmməd! Mən təəssüflənirəm ki, sənin müasirin olmamışam. Bəşəriyyət seçilmişiyə yalnız bir dəfə gördü və bir daha heç vaxt görməyəcək. Dərin ehtiramla sənə qarşında baş əyirəm*”.

Lakin bütün bunlarla bərabər, islama münasibətdə həm Qərbi, həm Şərqi Avropada qərəzli siyasi motivlər, ideoloji dözümsüzlük, riyakarlıq, qeyri-səmimilik həmişə izlənilmişdir. Artıq türklərin İstanbulu fəthindən az bir müddət sonra Papa II Piy Sultan Məhəmməd Fatehə hər iki dinin eyni bir Allahı, axirəti və ruhun əbədiliyini qəbul etdiyini bildirən məktub yazır. Ancaq papa bununla bərabər, Sultan Məhəmməd Fatehə “azacıq bir şey” – bir az su götürüb xaç suyuna çəkilməyi, müqabilində isə kilsədən ən qüdrətli imperator titulu almağı təklif edir. Papanın bu məktubu həmin dövrdə və elə sonralar da katolik kilsə rəhbərliyinin islama münasibətində din və siyasətin nə qədər dərinə çulğaşdığını, siyasi mənafenin əsas tutulduğunu göstərir.

Kilsənin, Avropanın bir sıra xristian hökmdarlarının

dindən siyasi-iqtisadi maraqlar, bəzən sadəcə qarət üçün istifadə etməsi səlib yürüşləri zamanı səlibçilərin tək müsəlmanlara deyil, xristianlara münasibətində, xüsusən, həmin dövrdə əsas xristian mərkəzlərindən sayılan Konstantinopolda törətdikləri cinayətlərdə bir daha aşkarlanır. Bu zəngin xristian şəhərinin tutulması üçün katolik kilsəsindən xeyir-dua almış səlibçilər hələ hücumdan əvvəl qəniməti və Bizans dövlətini öz aralarında bölmək üçün razılığa gəlirlər. 1204-cü ildə şəhəri yenidən ələ keçirib səlib yürüşləri dövründə artıq üçüncü dəfə yandırılar. Guya din uğrunda vuruşan səlibçilərin öz din qardaşlarına qarşı vəhşilikləri və hərisliyi, törətdikləri qətlər, soyğunçuluq, qadınlara təcavüz, xaçpərəst məbədlərin, o cümlədən Sofiya kilsəsinin, xristianların müqəddəs saydığı şəxslərin məzarlarının, o cümlədən bu şəhərin qurucusu Konstantinin məqbərəsinin qarət və təhqir edilməsi, sərxoş “xaç cəngavərlərinin” heç bir hədd bilməyən yırtıcılığı və tamahı bütün müşahidəçiləri heyrətə salır və səlibçilik avantürasının əsil mahiyyətini göstərir (Səlibçiliyin riyakar mahiyyəti haqqında rus aliminin əsərinə bax: M.A.Заборов. Крестовосцы на Востоке. М.,1980). Əslində Konstantinopol xristian dini və mədəni mərkəzlərindən biri kimi məhz səlibçilərin işğalıyla süqut edir. Öz dövrünün ən böyük xristian mərkəzlərindən birində səlibçilərin törətdiklərini düşündükdə, onların müsəlmanlara qarşı davranışını təsəvvür etmək çətin deyil. Konstantinopolun Sultan Məhəmməd tərəfindən fəthindən sonra isə buradakı bütün xristian təriqətlərinə aid məbədlər və əmlak bugünədək onların istifadəsində qalır, hüquqları qorunur. Bir qədər sonra göstərəcəyimiz kimi, xristian müşahidəçiləri öz dindaşlarının İstanbulda xristian ölkələrindən də rahat və əmin yaşadıklarını qeyd edir.

1798-1801-ci illər Misir ekspedisiyası zamanı Napoleon Bonapart da dini motivlərdən fəal və riyakarcasına istifadəyə çalışmışdır. Misirə ərəb şriflləri olan xüsusi

mətbəə və ərəbşünas J.Marselin başçılığı ilə bir dəstə şərqşünas gətirmiş Napoleon Quran ayələrindən istifadə etməklə xalqa ərəb dilində müraciətlər hazırlatmış, özünü və fransızları islam təəssübkeşi adlandırmış, hətta “fransızların əsil müsəlman” olduğunu bildirmişdir. Xalqı öz tərəfinə çəkmək məqsədi güdən belə saxta müraciətlərinə rəğmən, Napoleon və onun hərbi qüvvələri müsəlmanlara qarşı əsil terror törətmiş, dini məbədləri, o cümlədən Əl-Əzhar, Əl-Makas, Əl-Qazruni kimi məşhur məscidləri dağıdaraq təhqir etmiş, dini yazıları, Quran nüsxələrini məhv eləmiş, üsyana qalxmış əhaliyə qarşı qətlər törətmişlər. Siyasi riyakarlıq o həddə çatmışdır ki, Napoleon bu cinayətini də qəzavü-qədər, yəni əhalinin bəd əməllərinə görə Allah tərəfindən cəzalandırılması kimi qələmə vermişdir. Napoleon ilahi qəza, qismət ideyasından tək yerli əhalini yox, öz əsgərlərini də itaətdə saxlamaq, fanatikcəsinə istifadə üçün yararlanmışdır.

Dini motivlərlə pərdələnən belə təcavüzləri, konflikt və cinayətləri, islama, Peyğəmbərə münasibətdəki qərəzli fikir “dumanını” çox xatırlatmaq olar. Bu saxtakarlıqları görkəmli rus ədibi N.A.Dobrolyubov yaxşı səciyyələndirir: “Hörmətli tarixçilər ciddi düşünmək üçün kiçik ehtiyac da duymurlar ki, bu necə olur axı, – yalançı milyonlarla insanı arxasınca necə apara bilir və yalanı üzə çıxırmır? O, xalqa qəfildən hansı fəvqəltəbii qüvvə aşılaya bilərdi? Onun özündə bəs belə qüvvə haradan yarandı?.. Ancaq duman yavaş-yavaş çəkilir. Bizdə yaxşı tarixi əsərləri tərcüməyə başlayırlar və ümid etmək olar ki, bu, ümumən bizim kurslarda tarixin icmalına təsir edəcək” («...Почтенным историкам не представляется ни малейшей надобности подумать серьезно, как же это, однако, – обманщик мог увлечь столько миллионов людей и не мог быть уличенным в обмане? Что же это за сверхъестественные силы мог он вдруг сообщить народу? Откуда взялись в нем-то самом такие силы?.. Но

туман мало-помалу проясняется. У нас начинают переводить хорошие исторические сочинения, и можно надеяться, что это будет иметь влияние вообще на изложение истории в наших курсах» // Н.А.Добролюбов. Жизнь Магомета. Сочинение Вашингтона Ирвинга... / Собр. соч. в 3-х тт. Т.1. М., 1986, с.408-415).

Hazırda da islam-xristianlıq münasibətləri siyasətlə sıx çulğaşmışdır, lakin islamın təbii şəkildə Avropa mədəniyyətinin və mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsi təkzibedilməz faktdır. Tək Fransada üç mindən, Almaniyada iki mindən çox məscid var, ən əsası – müsəlmanlar Avropa mədəniyyətini yeni çalarlarla zənginləşdirir. Eyni zamanda Avropanın bir çox görkəmli mütəfəkkirləri və sadə insanlar islamı qəbul edir, onun rəbbaniyyətinə sığınır.

Tarix boyu islam aləmi ilə münasibətlərdə siyasi motivlərin aparıcı olduğu Rusiyada da Kiyev Rusu mərhələsindən sonra Moskva Rusunun tədricən imperiyaya çevrilməsi ilə ənənəvi rus – türk – islam və ümumən Rusiya – Şərqi münasibətləri yeni çalar qazanır və dərinləşir. Belə ki, Avrasiyanın qüdrətli dövləti olan Qızıl Ordanın Teymurləngin həmləsi nəticəsində süqutu ilə Rusiya Şərqi doğru genişlənir və artıq müsəlman xalqlarının da böyük ərazilərini ehtiva edir. Əslində xaçpərəstliyi də Şərqi (Bizansdan) qəbul edən, dövlət rəmzlərində (ikibaşlı qartal) Şərqi – Qərbi birliyi təcəssüm olunan rus fəlsəfəsində, mədəniyyətində, incəsənətində, ədəbiyyatında bu dövrdən başlayaraq islama maraqlı, islam təsiri güclü amilə çevrilir.

III İvanın dövründə (1462-1505) Türkiyə, İran, Kırımla diplomatik münasibətlər quran Rusiya tədricən özünü həm də islam aləminin bir hissəsinə sahib olmuş və bununla da müəyyən qədər islamlaşmış dövlət kimi qavrayır və təsbitləyir. Müsəlmanlara erkən dövr rus salnamələrindəki neqativ münasibət dəyişilir, müsbət mənə

qazanır, bəzən, deyək ki, XVI əsrdə İ.S.Peresvetovda islam dövləti Türkiyə ideallaşdırılır və bütün Avropaya nümunə kimi təqdim olunur. Lakin rəsmi dövlət siyasətində Rusiyanın Türkiyə ilə, eləcə də Qafqaz, Türkiyə, Volqaboyu-Ural və digər yerlərin müsəlman xalqları ilə münasibətləri heç də həmişə rəvan olmur.

Müsəlman xalqlarına, xüsusən Qafqaz müsəlmanlarına və Türkiyəyə qarşı I Pyotrun repressiv dövlət siyasəti hərbi sahələrlə yanaşı, ideologiya və ədəbiyyatda da təzahür edir.

Pyotr dövrünün Rusiya-Türkiyə münasibətləri baxımından Moldovanın hakim sülaləsindən olan və İstanbulda Sultan sarayında böyümüş, burada yüksək səviyyəli təhsil almış, bir çox dilləri öyrənmiş Dmitri Konstantinoviç Kantemirin (1673-1723) əsərləri qeyd oluna bilər. Osmanlıda yüksək vəzifələr tutan, 1710-cu il rus-türk müharibəsi zamanı Sultan tərəfindən Moldova knyazı təyin olunan Dmitri Kantemir bir çox moldav zadəganlarının etirazına baxmayaraq, türklərə dönük çıxır və rus çarı I Pyotrla rus himayəsi barədə müqavilə bağlayır. Türkiyə ilə hərbi toqquşmada Rusiyanın ciddi uğuru olmadığından və Moldova Osmanlıda qaldığından Kantemir min nəfər təbəəsi ilə Rusiyaya köçür, çar ona yüksək rütbə, maddi təminat, torpaq verir. Ədəbi-elmi fəaliyyətinə Rusiyada başlamış D.Kantemir Pyotr ideologiyasına sadıq qalmış və bu kəskin antiislam mövqeyi onun “Osmanlı imperiyasının yüksəlişi və süqutu tarixi”, I Pyotrun tapşırığı ilə yazılmış “Sistima və ya Məhəmməd dininin vəziyyəti kitabı”, “Divan...” kimi əsərlərində («История возвышения и упадка Оттоманской империи», «Диван...», «Книга Систима или состояние мухаммеданской религии») əks olunmuşdur.

Lakin belə ideoloji və hərbi ziddiyyətlərə baxmayaraq, daxili sabitlik üçün islama tolerantlıq nümayiş etdirən Rusiya imperiyasında artıq II Yekaterina dövründə, 1785-

ci ildə dini dözümlülük haqqında Qramota verilir, 1788-ci ildə Ufada Rusiya müsəlmanları Ali Ruhani İdarəsi təsis olunur, müsəlman dini ierarxiyası rəsmən təsbitlənir. Yeni mədrəsələr və məscidlər açılır, 1782-ci ildə isə Moskvada məscid tikilir. Elə bu dövrdən Şərqi ədəbiyyatından tərcümələr başlayır, Qurani Kərim orijinalda və tərcümələrdə dərc edilir.

Eyni zamanda Rusiya imperiyası işğal etdiyi islam ərazilərindən mədəni sərvətləri, sənət əsərlərini, əlyazmaları, o cümlədən Quran nüsxələrini də imperiya mərkəzinə daşıyır. Qurani Kərimin islamın ilk illərinə aid olduğu təxmin edilən nadir əlyazmalarından biri Səmərqəndin Xoca Əhrar məscidindən Sankt-Peterburqa aparılıb, inqilabdan sonra Ufaya, oradan Daşkəndə göndərilib. Bu əlyazma İstanbulda Top-Qapıda və Qahirədə Həbib kitabxanasında saxlanan, Həzrəti Osman dövrünə aid edilən, üzərində müqəddəs qan olan əlyazmalar qədər dəyərlidir. Həzrəti Osman dövrünə, VIII əsrə aid on belə nüsxədən biri də vaxtilə Rusiyada şəxsi kolleksiyada saxlanılmış, 1936-cı ildə dövlət tərəfindən EA Şərqişünaslıq İnstitutuna (Peterburq) verilmişdir. 2007-ci ildə rusiyalı islam təəssübkeşləri 14 kiloqram ən yüksək əyarlı (999) qızıl sərf edərək bu nüsxəni nəfis sənət əsəri kimi tərtib etdirmişlər.

Rusiya Şərqi doğru irəlilədikcə, tutduğu ərazilərin, o cümlədən Bakı, Təbriz, Dərbənd, Gəncə, Tiflis, İrəvan, Ərzurum, Ərdəbil, Bəyazid, Qars, Şamaxı, Axısqa, Səmərqənd, Buxara, Naxçıvan kitabxanalarının, mədrəsə və cəmələrinin sərvətləri də Moskva və Peterburqa aparılır, islam ibadət, mədəniyyət, tədris mərkəzlərinin sayı xeyli azalır. Qafqazda, Volqaboyunda, Türküstanda bir çox məscid və mədrəsələr bağlanır. 1723-cü ildə Bakı rus qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra şəhər məscidi («знатнейшая мечеть») hərbi komandanlıq tərəfindən hauptvaxtaya çevrilir (Ф.Соймонов. Описание Каспийского моря яко часть исто-

рии государя императора Петра Великого. СПб., 1798, с.166).

Qeyd edək ki, islam mədəni sərvətləri tarix boyu tək Rusiyaya yox və əslində daha böyük miqdarda Qərbi ölkələrinə də aparılmışdır. Ən son və kütləvi belə hal XXI əsrdə İraq müharibəsi zamanı baş vermişdir. Bir sıra mənbələrdən məlum olur ki, bu müharibə dövründə islam mədəniyyətinin tarixi mərkəzlərindən olan Bağdadda bir çox abidə və əsərlər məhv olmuş, 300-dən çox nadir kitab İsrailə, minlərlə əsər bərpa adıyla ABŞ-a aparılmışdır. Bütövlükdə İraq muzeyləri və kitabxanalarından 10.000-dən çox sənət əsəri aparıldığı bildirilir.

Bu baxımdan, Axısqa kitabxanasının müsadirəsi zamanı baş vermiş və general N.N.Muravyovun (bu müsadirədə Abbasqulu ağa Bakıxanov da tərcüməçi kimi iştirak edib) qələmə aldığı bir hadisə ibrətamizdir (Бах: «Тифлиские Ведомости», № 4, 25 января, 1829 г.). Muravyov yazır ki, Əhmədiyyə cəməsinə kitabxanaya araşdırmaq üçün 70 yaşlı ağsaqqal olan Axısqa əfəndisini köməyə dəvət etdik. Əlyazmaları araşdırılan vaxt kitabxanada, bu müqəddəs elm məbədinə, bir top mərmisi tapılır. Mərmi kitabxananın divarını deşib içəri düşmüş, amma partlamamışdı. Muravyov mərmini götürüb ixtiyar əfəndiyə yaxınlaşır və gülümsəyərək soruşur:

– Hörmətli əfəndi, bəs bu naməni hansı sərəyaya yazacaq?

Rus zabitinin sözləri qocaya çox təsir edir, sifəti tutulmuş əfəndi mərmini alıb əlində hərləyir, dərindən köks ötürüb deyir:

– Bunu isə bu dünyanın faniliyi haqqında xatirələr cərgəsinə yazın...

Əhmədiyyə cəməsinin taleyi xalq şeirində belə ifadə olunub:

*Əhmədiyyə cəməsi söküldü,
Arabayla Urusetə çəkildi,*

*O vaxt mislimanın beli büküldü,
Ağla, nənəm, ayrılacaq zamandır.*

A. Bakıxanovun tərtib etdiyi məlumatda bildirilir ki, Əhmədiyyə camesində ayrıca binada yerləşən mədrəsədə türk, ərəb və fars dillərində müxtəlif elmlər tədris olunmuş. Abbasqulu ağa bu güclü tədris ocağının Axısqada həmişə mövcud olduğunu ayrıca qeyd edir. Kitabxanadan tapılmış 300-dən çox nadir əlyazmaları və çap kitabları əsasən dərslərdən və elmi əsərlərdən ibarət imiş. Bakıxanov bunlardan 148 nömrə altında 153 cild kitab və iki nadir Quran seçmiş və onların həm ərəb, həm də rus dillərində 14 səhifəlik təsvirini vermişdir.

Abbasqulu ağa qrammatika, ritorika, söz sənəti, riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə, ilahiyyat, hüquq, ədliyyə və başqa sahələrə aid bu nadir əsərlərin Rusiyada yaradılacaq Asiya tədris müəssisəsi üçün çox gərəkli olacağını xüsusi göstərir.

Beləliklə, bir çox mösəlman mərkəzlərinin türk-islam mədəniyyəti süqut edir, bu tarixi hadisələr folklorda, ədəbiyyatda geniş əks olunur. Xalq şeirindən (*“Qara dəniz axmam diyor, // Ədrəfimi yıxmam diyor. // Adı gözəl Osman Paşa // Axısqadan çıxmam diyor. / Qara dəniz axar gedər, // Ədrəfimi yıxar gedər. // Adı gözəl Osman Paşa // Axısqadan çıxar gedər”*; *“Sarı urus gəməsi, // Hər irəli, hər geri, // Nikolay, gözün çıxsın, // Dul qoydun gəlinləri”*), XIX – XX yüzillərin şairlərindən Qarslı Bəhri (*“Gəlmə, Moskof, gəlmə Karsa, // Cənnət küfrə mal olurmu?”*), Altunqala bölgəsindən Çərkəzoğlu (*“Qoca Gəncə, Şirvan alkan boyandı, // Üləmə yatağı Şəki də yandı, // Tiflzdən Azqura gəldi dayandı, // Bunlar bizə xitab: «uyan», degil mi?”*), Aşıq Zülali (*“Axısqa gül idi gitti, // Bir əhli dil idi gitti, // Söyləyin Sultan Mahmuta, // İstanbul kilidi gitti”*), Molla Məhəmməd Səfili (*“Axısqa yıxılmış, olmuştur əsir, // Nə kilim*

qalmışdır, nə əski həsir, // Əhmədiyyə camisi olmuşdur yesir, // Ağliyer gözlərim, dolmuşdur kana...”) yaradıcılığından əldə etdiyimiz nümunələr bu faciələrin milli mədəniyyətə və şüura təsirini aşkarlayır.

...Tarixin hökmüylə baş verən bu hadisələr bir çox islam mədəniyyət abidələrinin, əlyazmalarının, digər mənəvi-mədəni sərvətlərin Sankt-Peterburq və Moskva elmi mərkəzlərində cəmləşməsinə və nəticə etibarilə Rusiya imperiyasının islam dünyasıyla həm siyasi-ideoloji, həm tarixi, həm də mənəvi-mədəni cəhətdən çulğaşmasına, rus mədəniyyətində, ictimai şüurunda müsəlmanlara, islam aləminə marağın kəskin artmasına, yeni elmi islamşünaslıq məktəbinin yaranmasına səbəb olur.

Rusiya imperatoru özünü rəsmi titul olaraq həm də Qazan, Türkünstan, Çərkəz və Dağlı knyazlarının hökmdarı adlandıraraq islam dünyasına iddiasını təsdiqləyir və islam məsələləri dövlət siyasətinə çevrilir. Bu özünü şərqşünaslıq mərkəzlərinin, kafedralarının açılması, elmi nəşrlərlə bərabər, Qurani Kərimin rus dilinə tərcümələrində də göstərir.

Quranla Rusiyada ilk kütləvi tanışlıq fransız tərcüməsi sayəsində olub, rus dilinə ilk tərcümə isə I Pyotrun dövründə Andre dü Riyeinin fransızcaya tərcüməsindən (1647) Pyotr Postnikov tərəfindən 1716-cı ildə edilib (Алкоран о Магомете, или Закон турецкий. Пер. с фр. П.В. Постникова. СПб., 1716). Slavyan-yunan-latin akademiya-sının məzunu, Padua universitetinin fəlsəfə və tibb doktoru, dövrünün tanınmış maarifçisi olan Postnikovun tərcüməsində fransız nəşrindəki qüsurlar – bir sıra ifadə və hissələrin ixtisarı izlənilir. Eyni zamanda tərcüməyə verilmiş başlıqdan tərcüməçinin islamın və Quranın mahiyyətini anlamadığı görünür. Qeyd edək, uzun müddət bu tərcümənin müəllifi D.Kantemir hesab olunub.

Elə bu dövrlərdə Quranın fransızca həmin nəşrindən “Quran və ya Məhəmmədin Qanunu” adlı anonim tərcümə də nəşr olunur (Алкоран, или Закон магометанский, переведенный с арапского на французский язык через господина дю Рие).

1790-cı ildə Quranın M.İ.Veryovkin tərəfindən edilmiş yeni tərcüməsi dərc olunub, A.Puşkin məhz bu tərcümə və fransız mətni əsasında “Qurana təqlidlər”ini yazıb (Книга Аль-Коран аравлянина Магомета, который в шестом столетии выдал оную за ниспосланную к нему с небес, себя же последним и величайшим из пророков Божиих. Автор перевода М.И. Веревкин. СПб.,1790). Dramaturq, tərcüməçi, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Qazan gimnaziyasının direktoru olan və burada Şərq dillərinin tədrisini başlayan Mixail Veryovkinin də dü Riyenin mətnindən etdiyi tərcümə qeyri-dəqiq olmaqla bərabər, kilsə-slavyan üslubundan istifadə və islama artıq tərcümənin adında görünən yanlış münasibətlə səciyyələnilir. Lakin məhz bu tərcümə rus ictimai fikrində Qurana marağın yaranmasında böyük rol oynayır.

Ümumiyyətlə, bu tərcümələrin bəzilərindəki qüsur – ilahi vəhy olan Quranın Peyğəmbərin kitabı kimi şəxsləşdirilməsi Avropada yayılmış səhv mövqedən, islama yanlış münasibətdən gəlirdi. Lakin az bir müddət sonra Qurana münasibət həm filoloji, həm də ədəbi-fəlsəfi fikirdə dəyişilir, aşağıda qeyd edəcəyimiz kimi, Puşkin, Tolstoy, Bunin islamı ruhən qəbul edərək dünyanı bir müsəlman kimi qavrayır, Höte kimi Avropa mütəfəkkirləri Quranın “əyləncə və ya savadın artırılması üçün insan tərəfindən yazılmış kitab deyil”, Allahın Qanunu, ilahi Kitab, Məhəmmədin (s.ə.) isə son Peyğəmbər, Allahın elçisi olduğunu anlayır.

1792-ci ildə isə C.Sellin 1734-cü ilə aid ingilis tərcüməsini A.V.Kolmakov rusçaya çevirib. Əvvəlkilərdən

daha dəqiq olsa da, Quran üslubu ilə uyuşmayan kilsə-slavyan ifadələrindən geniş istifadə olunmuş bu tərcüməyə şərhlər də əlavə edilib (Ал Коран Магомедов... Пер. А.В. Колмаков. СПб., 1792).

XIX əsrdə Qurani Kərimin rus dilində bir neçə tərcüməsi: fransız dilinə A.B.Kazimirskinin tərcüməsindən K.Nikolayevin rusçaya çevirməsi (Коран Магомета. М., 1864, 1865, 1876, 1880, 1901, 1998); D.Boquslavskinin (Sankt-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin məzunu Boquslavskinin Quranın tam mətnini ilk dəfə ərəb dilindən rusçaya etdiyi və şərhlər əlavə olunmuş, bədiiliyi ilə seçilən bu tərcüməsi 1871-ci ildə tamamlansa da, 1995-ci ilə qədər çap olunmamışdır: Коран. Перевод и комментарии Д.Н. Богуславского. М.,1995); Q.Sablukovun (Коран, законодательная книга мохаммеданского вероучения. Пер. с араб. Г.С. Саблукова. Казань, 1878, 1896, 1907, 1990, 1991; ərəb, tatar, fars dillərini sərbəst öyrənərək tədris edən, Moskva ruhani akademiyasını bitirmiş, 1849-cu ildən Qazanda yaşamış, qırçaq, Qızıl Orda tarixini tədqiq etmiş şərqşünas və islamşünas Sablukovun tərcüməsi bədi cəhətdən ifadəli olsa da, dövrün rus islamşünaslığının səviyyəsindən gələn qeyri-dəqiqliklərdən, xristian üslubunun işlədilməsi ilə bağlı uyğunsuzluqlardan xali deyil) tərcümələri dərc olunub. D.Boquslavski və Q.Sablukov şərqşünas olduqlarından tərcümələri əvvəlkilərdən keyfiyyətcə fərqlənib.

XX əsrdə ən uğurlu tərcümələrdən biri məşhur şərqşünas İ.Kraçkovskiyə aiddir (Коран. Перевод и комментарии И.Ю. Крачковского. М., 1963). Məna ilə bərabər ədəbi keyfiyyətləri, koloriti də saxlamağa cəhd etmiş İqnati Yulianoviç Kraçkovskinin tərcüməsi və şərhləri rus dilində Qurani Kərimin ən dəyərli nəşrlərindən sayıla bilər. Lakin 1963-cü ildə dərc olunmuş mətn işçi variant idi, həyatının 30 ilini Quranın tərcüməsinə həsr etmiş Kraçkovskinin

vəfatı tərcüməni tamamlamağa və ədəbiləşdirməyə imkan vermir.

Son illərə aid bir sıra yeni tərcümələr: islamı qəbul etmiş V.Рогохова (Коран. Перевод смыслов и комментарии Валерии Пороховой. М.,1991), М.-N.O.Османов (Коран. Пер. с арабского и комментарии М.-Н.Османова. М., 1995), В.У.Şidfar (Аль-Коран – переводы и тафсир Шидфар Б.Я. М., 2003), Т.А.Şumovski (Священный Коран. Страницы вечных мыслей. Поэтический перевод с арабского Шумовского Т.А. СПб., 2001) tərəfindən edilmiş tərcümələr də diqqətəlayiqdir.

A.Q.Qafurovun, həmyerlimiz Elmir Quliyevin tərcümələri də xüsusi qeyd olunmalıdır. Qeyd edək ki, Quran Rusiya ərazisində yaşayan bir çox başqa xalqların da dilinə tərcümə olunmuş, eyni zamanda Avropa və Şərq ölkələrində də müsəlman üləmalarının iştirakı ilə rus dilində orijinal tərcümələr meydana çıxmışdır.

Rusiyada Qurani Kərimin orijinalda nəşrinin də müəyyən əhəmiyyəti var. Sankt-Peterburqda Elmlər Akademiyası mətbəəsində II Yekaterinanın qərarı ilə 1787-ci ildə Rusiyada ərəb şrifti ilə mətbəə yaradılmış və ilk dəfə Quranın ərəb dilində tam mətni çap olunmuşdur. Molla Osman İsmayılın cizgiləri əsasında hazırlanmış xüsusi şriftlərlə yüksək poliqrafik səviyyədə dərc olunmuş və onun ərəb dilində şərhləri əlavə edilmiş bu nəşr müsəlmanlara (sənəddə “qırğızlara” deyilir) pulsuz paylanmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu nəşrin “islami yaumaq üçün yox, tələ” olduğunu bildirən («не для введения магометанства, но для приманки на уду») Yekaterina həmin nəşrdən ölkəsinin müsəlman xalqları və ölkələri ilə münasibətlərində özünün islama qayğısı faktı kimi geniş istifadə etmişdir. Bundan sonra, 1789-1798-ci illərdə, Peterburqda həmin mətnin əlavə beş nəşri çıxıb. Xristian təəssübkeşlərinin müqavimətinə baxmayaraq, Yekaterinanın bu addımları

Rusiyada müsəlmanlarla dövlətin münasibətlərinə müsbət təsir edib.

1800-cü ildə islam dini nəşrlərinə məhdudiyyət ləğv edilib, 1801-1802-ci illərdə ərəb şriftləri Peterburqdan Qazana gətirilərək, burada yaradılmış, 1829-1840-cı illərdə universitet nəzdində fəaliyyət göstərmiş Asiya mətbəəsinə verilib. Qazanda artıq 1801-ci ildən Quranın ərəbcə nəşrinə başlanmış, 1859-cu ilə qədər burada Quran ümumilikdə 150 minlik tirajla dərc edilmişdir. Avropa və Şərq ölkələrində həm poliqrafik, həm tərtibat səviyyəsinə görə yüksək qiymətləndirilən, tacirlər tərəfindən bir çox müsəlman ölkələrinə də aparılan Qazan nəşrləri bütövlükdə Quranın müasir çap əhəmiyyətinin yaranmasında və inkişafında, eləcə də Rusiya ərazilərində islam şüurunun möhkəmlənməsində böyük rol oynamışdır. Məhz buna görə də Müqəddəs Sinod 1849-cu ildə I Nikolaydan islam təhlükəsini, xaç suyuna çəkilmiş tatarların yenidən islama qayıtmasını əsas gətirərək Qazanda Quranın nəşrinin qadağan edilməsini istəmişdir. Yalnız Qazan hərbi qubernatorunun bu nəşrlərin daxildə və xaricdə satılmasından gətirdiyi gəlirin əhəmiyyətini, bazarın ingilislərin əlinə keçəcəyi təhlükəsini, kontrabandanın başlanacağını və əksinə, islama marağın daha da artacağını bildirməsindən sonra çar mətbəəni saxlamışdır. Sonrakı dövrlərdə də Rusiyada Quran ərəbcə dəfələrlə nəşr edilmiş, eyni zamanda, imperiyanın tərkibində olan Qazan, Bakı, Ufa, Buxara, Səmərqənd, Baxçasaray, Tiflis, İrəvan, Orenburq, Troitsk, Gəncə, Naxçıvan, Axısqa kimi əhəmiyyətli islam dini və mədəniyyəti mərkəzlərində ilahiyyat güclü inkişaf etmişdir.

Tərcümələr, elmi araşdırmalar və nəşrlərlə yanaşı, Rusiyada islam ölkələrinə, müsəlman xalqlarının həyatına, islam dininə maraq ilk növbədə bədii ədəbiyyatda aşkarlanırdı. Rus ictimai fikrində bədii ədəbiyyatın müstəsna rolunu, Rusiyanın ədəbiyyatyönlü ölkə olduğunu nəzərə

alsaq, bu faktın yalnız ədəbi deyil, tarixi, fəlsəfi, ideoloji məzmun və əhəmiyyət daşdığı aydınlaşar. Rus folklorunda, salnamələrində Şərq, xüsusən, Qızıl Orda, Krım, Azərbaycan, Osmanlı, Türkünstan, Qafqaz, İran, Hindistan mövzusunda mətnləri nəzərə almasaq, müsəlman aləmi, islam dünyası haqqında əldə olan ilk maraqlı ədəbi materialardan biri Afanasi Nikitinin Qafqaz və Yaxın Şərqdən (o cümlədən Dərbənd, Şamaxı, Bakı, Təbrizdən) keçməklə Hindistana səyahətini (1468-1475) əks etdirən “Üç dəniz arxasına səyahət”idir. Xoca Yusif Xorasani adıyla kiril əlifbasıyla yazılarında “əleyk-salam”, “Allah-əkber”, “Rəhim Allah” kimi kəlmələr işlətməmiş Nikitinin bu əsəri islam və Şərq dünyasına Rusiyada böyük maraq oyatmışdır. İslam dünyasına dərin rəğbətlə yanaşan Afanasi Nikitinin “Səyahətnamə”sində Şərq aləminin məişət detalları ilə bərabər, türk, ərəb və fars dillərinə xas bir çox elementlər, eyni zamanda Qurani Kərimdən qaynaqlanan dualar, ifadə vasitələri və məlumatlar mövcuddur (“Burada Məhəmmədin nəvələrindən, Əlinin uşaqlarından şah Hüseyini öldürmüşlər və qatillərə Məhəmmədin lənəti olmuşdur – yetmiş şəhər dağılmışdır” kimi bir çox müşahidə və qeydlər. – Mətn nümunələri sətri tərcüməmizdə verilir).

Dinlərə eyni yanaşan, tək Allahın hamını birləşdirdiyini deyən Nikitin (“*Allah birdir, şahənşahdır, göyün və yerin yaradıcısıdır*” – «Бог един, то царь славы, творец неба и земли») öz yazılarında və dualarında rus, türk, ərəb, fars sözlərini, Quran və pravoslav anlayışlarını və ifadələrini çulğadırır, ortaqlıq dil-üslub yaradır: «*Господи мой, Олло переводигерь (Allah pərvərdigar – А.Н.), Олло ты, карим Олло, рагим Олло, карим Олло, рагим Олло; ахамдулем*». Şərqdə olduğu dövrdə müsəlmanlarla birgə oruc tutur, ayinləri icra edir və həqiqi dinin nə olduğunu insanların yox, Allahın bildiyini deyir: “*Həqiqi dini Allah bilir. Həqiqi din isə – tək Allaha inanmaq və hər bir təmiz*

yerdə və təmizlikdə ona pənah gətirməkdir” («А раст дени худо донот – а правую веру Бог ведает. А правая вера – единого бога знать и имя его во всяком месте чистом и в чистоте призывать»).

Afanasi Nikitinin səyahət zamanı islamı mənən mənimsəməsi, fikir və düşüncələrində xristianlıqla islamın çulğışması, dualarının mahiyyət və üslubca islami səciyyə daşması Səyahətnamədən aydın görünür. Bir sıra tədqiqatçılar onun islamı qəbul etdiyini təsdiqləyir. Əsərin sonunda Nikitinin duası, İsanın ilahi ruh kimi xatırlanmasına baxmayaraq, mahiyyət etibarilə bir müsəlmanın duasıdır: “*Rəhman və rəhim olan Allahın adıyla. O gizli və aşkar olan hər şeyi bilən Allahdır, ondan başqa tanrı yoxdur. O mərhəmətli və rəhmliyədir. Onun bənzəri yoxdur. Allahdan başqa tanrı yoxdur. O, hökmrandır, qutsaldır, salehdir, qoruyucudur, xeyir və şəri qiymətləndirəndir, qadirdir, şafa verəndir, şərafətləndirəndir, yaradandır, qurandır, günahları bağışlayandır, cəzalandırandır, bütün çətinlikləri çözəndir, ikram edəndir, qalibdir, bəsirətlidir, cəza verəndir, islah edəndir, hifz edəndir, ucaldandır, əfv edəndir, qəhr edəndir, hər şeyi eşidəndir, hər şeyi görəndir, haqdır, adildir, lütfkardır*” («Во имя бога милостивого, милосердного. Он бог, кроме которого нет бога, знающий все тайное и явное. Он милостивый, милосердный. Он не имеет себе подобных. Нет бога, кроме господ. Он царь, святость, мир, хранитель, оценивающий добро и зло, всемогущий, исцеляющий, возвеличивающий, творец, создатель, изобразитель, он разрешитель грехов, каратель, разрешающий все затруднения, питающий, победоносный, всеведущий, карающий, исправляющий, сохраняющий, возвышающий, прощающий, низвергающий, всеслышащий, всевидящий, правый, справедливый, благий»).

Qeyd edək ki, bu duanın orijinal mətnində Nikitin Allaha dörd dildə – ərəb, fars, rus, türk dillərində müraciət edir: “Oлло, Xudo, Boq, Danqri”.

Bu dua Nikitinin Qurana bələdliyini, müsəlman kimi düşündüyünü, Allahın sifətlərini və gözəl adlarını (əsmayihüsna) bildiyini aşkarlayır.

A.Nikitin müsəlman ölkələrinin ictimai-siyasi quruluşunu, iqtisadi durumunu da müşahidə edərək bütövlükdə müsbət qiymətləndirmişdir. Səyahətnamədə Nikitin bir rus vətənpərvəri olmaqla bərabər, vətəninin siyasi quruluşunu müsəlman ölkələri, xüsusən Türkiyə ilə heç də Rusiyanın xeyrinə olmadan müqayisə edir: “...Rus isə... Allah hifz etsin! Allah, onu hifz elə! Rəbbim, onu qoru! Bu dünyada ona bənzər ölkə yoxdur, Rus torpağının əmirləri ədalətsiz olsa da. Qoy Rus torpağı abad olsun və qoy onda ədalət olsun!” («...А Русь... бог да сохранит! Боже, сохрани ее! Господи, храни ее! На этом свете нет страны, подобной ей, хотя эмиры Русской земли несправедливы. Да устроится Русская земля и да будет в ней справедливость!»). Səyahətnamənin orijinalında bu fikri də, yəqin ki, Şərq dillərini bilməyən həmvətənlərinin ittihamlarından qorunmaq üçün rusca yox, türk və fars dillərində verir: “...Urus yer abodan bolsın; rast kam daret”.

XV əsrdə Rusiyada Şərq, ilk növbədə Hindistanla bağlı apokrifik səciyyəli əsərlər də meydana çıxır – “rahmanlar” (“brahmanlar”) haqqında bir sıra mətnlər, Varlaam və İoasaf, Müdrik Akir haqqında povestlər, “Kəlilə və Dimnə”nin “Stefanit və İxnilat” adlı versiyası və s. Lakin əsasən latıncadan tərcümələr olan bu mətnlər Şərq haqqında mücərrəd təsəvvür yaradırdı. Haqqında danışılan mövzu baxımından “Qazanın tarixi”, “Türklərin Çarqradı tutması haqqında povest”, “İvan Novosilsevin Türkiyəyə səfəratı”, Əl-Qəzəlinin əsərlərinin tərcüməsindən ibarət “Aviasafın məntiqi” adlı məcmuə kimi Orta əsrlər abidələri də maraq kəsb edir.

Şərq-islam mədəniyyəti ilə Rusiyanın tanışlığında Afanasi Nikitindən təxminən bir əsr sonra İ.Peresvetovun

yazdığı “Sultan Məhəmməd haqqında hekayət” («Сказание о Магмете-салтане») də böyük rol oynayıb. İlk növbədə siyasi məqsəd güdən bu əsərdə Sultan Məhəmməd ədalətli hökmdar kimi təqdim olunmuş, azadlığa, haqqa əsaslanan dövlət quruluşu təsvir edilmişdir.

Avropa ölkələri, Bizansla Türkiyəni müqayisə edən Peresvetov türk dövlətinə böyük üstünlük verir və onu ideal nümunə kimi təqdim edir. Sultan Məhəmmədin apardığı islahatları, onun ədalət və həqiqətə xidmət etdiyini, dövlətdə hüquq və qanunun hökm sürdüyünü, azadlıq və bərabərlik, digər dinlərə və din mənsublarına yüksək tolerantlıq olduğunu təsvir edən Peresvetov Rusiyada və Avropada bütün bunların əksini görür.

İslam meyarları ilə idarə olunan Türkiyəyə dair bu fikirlərin gerçəkliyi bir sıra digər Avropa mütəfəkkirlərinin oxşar düşüncələri ilə də təsdiqlənir. Avropa Reformasiya hərəkatı hətta Türkiyəni Roma papasına qarşı müttəfiq görmüşdür. Ulrix fon Qutten türk təcrübəsini Almaniyada islahatlar üçün nümunə göstərmiş, “türk reformasiyası”nın Almaniyanı kilsə həyatı, vətəndaş cəmiyyəti, iqtisadi sahələrdə düşdüyü quyudan çıxara biləcəyini, keşişlərdənsə türklərə tabe olmağın daha yaxşı olduğunu yazmışdır.

Rusiyanın müsəlmanlarla, xüsusən də türk-tatar aləmi ilə münasibətlərinin pozitiv məzmunu N.M.Karamzinin rus ictimai fikrində böyük rol oynamış və oynayan “Rus dövləti tarixi”ndə də aşkarlanır. Qızıl Orda mərhələsinin Rusiyada islam-xristianlıq münasibətlərinin ahəngdarlığı ilə seçildiyini, əslində iki din arasında dialoqun buradan başladığını bildiren Karamzin bunun məhz hakim tatar xanlarının xristianlığa sayqısı, tolerantlığı sayəsində baş verdiyini təsbitləyir: “*Rusiya üzərində tatar hökmlərliyinin əlamətdar nəticələrindən biri bizim ruhanilərin yüksəlməsi, rahiblərin və kilsə mülklərinin çoxalmasıdır... Xanlar öz təbəələrinə monastırları qarət, narahat etməyi edam cəzası*

ilə qadağan etmişdilər... Orda və knyaz vergilərindən azad olan kilsə mülkləri çiçəklənirdi...” («Одним из достопамятных следствий татарского господства над Россией было возвышение нашего духовенства, размножение монахов и церковных имений... Ханы под смертною казнию запрещали своим подданным грабить, тревожить монастыри... Владения церковные, свободные от налогов ордынских и княжеских, благоденствовали...»).

Karamzinin bu qənaətini, Qızıl Orda dövründə hakim türk-müsəlmanların xristianlara münasibətinin yüksək səviyyəsini, türk-tatar xanlarının pravoslav kilsəsinə qayğısını həm tarixi sənədlər, həm də bir çox rus alimləri, o cümlədən məşhur din tarixçisi A.Kartaşov da təsdiqləyir. Onun yazdığı kimi, xanlar xristianlığa sadəcə dözümlülük deyil, “birbaşa himayə” göstəriblər və “Rus üzərində tatar hakimiyyətinin sonuna, 1480-ci ilə qədər rus kilsəsinin imtiyazlarına heç bir qəsd olmayıb”.

İslamın dövlət dini kimi qəbulundan sonra da Qızıl Ordanın rus kilsəsinə münasibətinin dəyişmədiyini, bundan əlavə, tatar xanlarının iki dinin mahiyyətə də ahəngini, bərabərliyini, yaxınlığını təsbitlədiyini tatar alimi A.Y.Xabutdinov da göstərir. 1313-cü ildə mitropolit Pyotra yarlıq verən Özbək xan xristianlığın islamla bir Allaha etiqad kimi həm hüquqi və iqtisadi, həm də mənəvi haqqını təsdiqləmişdir. Eyni zamanda, dövlət sistemində, kilsə daxilində və kilsə ətrafındakı xristianlar üzərində hər cür müstəqillik, o cümlədən məhkəmə hüququ verdiyi mitropolitin dövlət yox, Allah qarşısında məsuliyyət və cavabdehlik daşdığını xatırlatmış və ondan özü və ətrafı üçün yalnız dualar istəmişdir: “Heç kim kilsə və Mitropolitliyə müdaxilə etməsin, bu Allah inayətidir; əgər kimsə müdaxilə etsə, bizim yarlıqı və bizim sözü pozsa, o Allah qarşısında günahkardır və onun qəzəbinə düşər olacaq, bizim tərəfdən isə edam ediləcək... Poplar və Dyakonlar

isə... hansı bizim üçün Allaha sidq ürəklə dua etməsə, günah yiyəsi olacaq” («Да не вступаются в церковное и Митрополиче никто же, занеже то Божие все суть; а кто вступится, а наш ярлык и наше слово преслушает, тот есть Богу повинен, и гнев на себя от него приимет, а от нас казнь ему будет смертная... А Попы, и Дьяконы... кто учнет не правым сердцем о нас молитися Богу, то грех на нем будет»).

Təəssüf ki, Böyük Xanın bu adil və alicənab hökmünə rəğmən, Qazan və Həştərxanın ruslar tərəfindən tutulmasından sonra bu yerlərin islam mədəniyyəti və infrastrukturunu dağıdırlar, müsəlmanların heç bir hüququ tanınmır, zorla xristianlaşdırma başlayır, müsəlman din xadimləri və zadəganları sıradan çıxarılır. XVIII əsrin ortalarına məscidlərin səksən faizindən çoxu dağıdırlar və ya bağlanır, islam dini iyerarxiyası ləğv edilir. Yalnız Volqaboyu türklərin Batırşinin başçılıqla üsyanından, 1756-cı ildən sonra zorla xristianlaşdırma dayanır, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, II Yekaterina dövründən dövlət daxilində sabitliyi təmin etmək üçün müsəlmanlara münasibətdə müəyyən dəyişikliklər başlayır.

Bütün bunlara rəğmən, mərkəzləşmiş Moskva hakimiyyətindən əvvəl, Qızıl Orda dövründə isə rus kilsəsi çiçəklənmə mərhələsini yaşayır, geniş torpaqlara sahib olur, Rusiya tarixində əzəmətli kilsə və monastırlar məhz bu zaman tikilir, pravoslav din xadimləri hətta rus dövlətinin bundan əvvəlki və sonrakı vaxtlarındakından daha çox inzibati, iqtisadi hüquqlara, böyük torpaq sahələrinə, ölkədəki əkilən ərazilərin üçdə birinə malik olur. Kilsənin iqtisadi imkanları məhz türk-tatar dövründən sonra, mərkəzləşmiş müstəqil rus dövlətçiliyi zamanı məhdudlaşmağa, mərkəzləşmiş hakimiyyətdən asılılığı isə artmağa başlayır. Maraqlıdır ki, iki yüz illik fasilədən sonra patriarx seçilmiş Tixon da Oktyabr inqilabının ilk illərində Moskva

Kremlindəki pravoslav məbədlərini rus bolşeviklərindən xilas etmək üçün Qazana, tatar Hərbi Şurasının sədri podporuçik İlyas Alkinə müraciət edir və Alkinin Moskvaya teleqramı məsələni həll edir.

XIX əsrə qədər islam aləmi ilə tanışlıqda, Rusiyada müsəlman və islam dünyası obrazının yaranmasında Tacir Fedot Kotovun XVII əsrin əvvəllərinə, Vasili Monaxın XVIII əsrə, hərbcilər Yeqor Meyendorfun və Nikolay Muravyovun XIX əsrin əvvəllərinə aid səyahətnamələri, eləcə də İstanbulda səfərlərdə olmuş şair-diplomat İvan Hemnitserin əsərləri də müəyyən rol oynamışdır.

Şərq elementlərinin rus ədəbiyyatına və mədəniyyətinə sirayət etməsində Mirzə Bəhram nəslindən olması və öz tatar mənşəyi ilə fəxr edən (*“Tatar nəğmələrini gizləndən // İşıq şüası kimi nəsillərə çatdıracam”* – «Татарски песни из-под спуда // Как луч, потомству сообщу»), uşaqlığını Qazanda keçirmiş Q.Derjavinin (1743-1816) də xidməti böyükdür. Şərq koloritli “Şahzadə Xlorun nağılı”nı (1782) yazmış II Yekaterinanın ənənəsini davam etdirən, təfəkkür və yaradıcılığında tatar-islam və rus-pravoslav meyarlarını birləşdirən Derjavinin Şərq mövzulu əsərinin – “Çoxdan Moskvada yerləşmiş, işləri ilə əlaqədar Sankt-Peterburqda yaşayan tatar mirzəsi tərəfindən Qırğız-kaysak şahzadəsi müdrik Felitsaya yazılmış oda. Ərəb dilindən tərcümə” – həm adı, həm üslubu Şərq ənənəsinə uyğundur (qeyd edək ki, Mirzə – Murza sözü hələ əvvəllərdən tatar dilindən rus dilinə keçərək folklorda da sehbəz, bilici mənasında işlənmişdir: А.Синявский. Иван-дурак: Очерк русской народной веры. М., 2001, с.31-32). II Yekaterina dövrünə və idarəçiliyinə münasibətini məhz Şərq poetik normaları ilə ifadə edən, əsəri Peyğəmbərə müraciətlə bitirən Derjavinin istifadə etdiyi bu üsul bütövlükdə Avropa maarifçi oriyentalizminə xas idi.

Q.Derjavin, M.Lomonosov (“Tamirə və Səlim”),

V.Jukovski (“Nal və Damayanti”), İ.Krılov (“Kaib”), V.Maykov (“Femist və İeronima”) və başqalarının Şərq mövzulu klassisizmi və maarifçiliylə yanaşı, rus sentimentalizmində, deyək ki, Pavel Kateninin “Qumru yuvası” əsərində və geniş şəkildə XIX əsr rus romantizmi və realizmində Şərq mövzusu işlənir, islam tarixi və dəyərləri vəsf olunur.

Beləliklə, XVIII əsrin sonlarından rus ictimai fikrində, mədəniyyətində, ədəbiyyat və incəsənətində islam mühüm amillərdən birinə çevrilir. Həm siyasi, həm ideoloji, həm mədəniyyət sahələrində islam, müsəlman xalqlarının həyatı aktual mövzulardan biri kimi meydana çıxır. Birinci Pyotr dövründən gələn birtərəfli qərbcilik meyli asiyaçılıqla tarazlaşmağa başlayır. Şərq, Asiya rus ictimai şüurunda Rusiyanın həm milli, həm dini-pravoslav, həm siyasi-ideoloji özünüdərkində, ifrat qərbcilikdən fərqli özünüdərkində tarixi zəmin kimi həlledici rəmzə çevrilir. Nəticə etibarilə, islam Şərqi ilə əlaqələr prioritet məsələlərdən biri kimi dövlət siyasətini müəyyənləşdirir. Təbii ki, bu proses ədəbiyyata təsirsiz ötüşmür, məhz bu dövrdən rus ədəbiyyatında vüsətli oriyentalizm hərəkatı başlayır, islam mövzularının genişliyi və məzmunun siqləti zəngin islam silsiləsinin və Şərq üslubunun təşəkkülünə səbəb olur. Eyni zamanda rus ədəbiyyatının Qızıl dövründə bir çox mənalara və bədii yeniliklərin qaynağı da Şərq mədəniyyəti və poetikası olur.

QIZIL DÖVR ƏDƏBİYYATI

*...lütfən, mənə xeyirxah
müsəlman kimi baxın...*

Lev Tolstoy

*...пожалуйста, смотрите на меня,
как на доброго магометанина...*

Лев Толстой

XIX əsrin əvvəllərindən Rusiyanın Şərqə doğru genişlənməsi islam dünyasına marağı xeyli artırdı. 1818-ci ildə İmperator Elmlər Akademiyasında Asiya muzeyinin yaradılması, 1825-ci ildə “Asiya xəbərləri”nin nəşrə başlaması, tərcümə işinin vüsətlənməsi, Sankt-Peterburq, Moskva və Qazan universitetlərində şərqşünaslıq kafedralarının açılması islama ənənəvi estetik marağı elmi-fəlsəfi məcraya yönəltdi. Bu dövrdə rus ictimai fikrində, mədəniyyətində və ədəbiyyatında Şərqə, islama marağın artmasında Avropa maarifçiliyi və romantizmi, XVI əsrin axırı – XVII əsrin əvvəllərindən Qərbdə vüsət alan filoriyentallıq hərəkəti xüsusi rol oynayıb.

Lakin nəzərə alınmalıdır ki, bu dövrdə və sonralar Rusiyada islama, müsəlman ölkələrinə münasibətdə ortodoks xristianlıq və imperiya iddialarından irəli gələn mənfi çalar da olub. Xüsusən, Qızıl Orda və Osmanlı ilə qarşıdurmadan qaynaqlanan antiislam və antitürk mövqeyi I Pyotr dövlət siyasətinə çevirmişdir. Ədəbiyyatda bu münasibət A.Sumarokov, M.Xeraskov, V.Petrov, F.Tüt-

çev, A.Maykov, L.Mey və bir sıra digər rus ədiblərinin müəyyən əsərlərində ifadə olunmuşdur.

Sumarokovun “Bizansın mühasirəsi” şeirində, Xeraskovun “Rossiyada” poemasında, “Osmanlıyla sülhə...” odasında, Petrovun “Türklərlə müharibəyə” odasında, Tütçevin “Oleqin qalxanı” şeirində, Maykovun “Kantata”sında Moskva – Qızıl Orda, Rusiya – Osmanlı qarşıdurması islam – xristianlıq konfliktini kimi şişirdilərək birtərəfli, qərəzli və aqressiv təqdim edilmişdir. İslamı az qala bütpərəstlik hesab edən Xeraskovun düşüncələri onun dövrünün rus ictimai fikri üçün səciyyəvi hesab oluna bilər.

İstanbulun tutulmasını rus dövlətinin əsas vəzifəsi hesab edən şair və diplomat Fyodor Tütçev bu məqsədi xristianlıq missiyası kimi qələmə verir və “Şəfəq” (1848) şeirində belə bir çağırışda bulunur:

*Вставай же, Русь! Уж близок час!
Вставай христовой службы ради!
Уж не пора ль, перекрестясь,
Ударить в колокол в Царьграде?*

*Qalx, Rus! Artıq vaxt yaxınlaşıb!
Xristos xidmətinə qalx!
Artıq vaxtı deyilmi ki, xaç çəkib,
Çarqradı zəng çalasan?*

Ancaq belə mövqeyi ilə bərabər, Tütçevdə hətta sırf slavyanofil əsər olan “Oleqin qalxanı”nda islam motivləri aşkarlanır:

*Аллах! Пролей на нас свой свет!
Краса и сила правоверных!
Гроза гяуров лицемерных!
Пророк твой – Магомет!*

*Allah! Nurunu bizə saç!
Möminlərin gözəlliyi və gücü!
Riyakar kafirlərin qorxusu!
Sənin peyğəmbərin – Məhəmməd!*

XIX – XX əsrin əvvəllərində və müəyyən qədər sonralar da “Çarqrad”, “Konstantinopol” anlayışları Rusiyada milli-dini rəmz və missiya kimi irəli sürülmüşdür (Napoleonun haqqında “c’est l’Empire du monde!” – “Bu, dünya imperiyasıdır” dediyi İstanbulun fəthi ideyası Avropa ictimai fikrində də uzun müddət aktual məsələ olmuşdur). Hətta publisist və təbiətşünas N.Y.Danilevski (1822-1885) XIX yüzilin yetmişinci illərində “Rusiya və Avropa” (1869) əsərində, nəticəsindən asılı olmayaraq, “Çarqrad” uğrunda bütün Avropaya qarşı mübarizə prosesinin özünün xeyrindən danışmış, ancaq bir çoxlarının, o cümlədən V.Solovyovun tənqidinə məruz qalmışdır. S.Kotlyarovski 1915-ci ildə yazdığı “Rusiya və Konstantinopol” adlı məqaləsində Rusiyanın dünya müharibəsindəki bəşəri xilaskarlıq missiyası haqqında həmin dövrdə geniş yayılmış əfsanəni İstanbulun tutulması, ərazi işğalı ilə bağlayır: “İstanbulda qərarlaşmaq Rusiyanı elə bir geniş dünya yoluna çıxaracaq ki, onunla hərəkət özü millətçi ideologiyanı dağıdacaq” («Утверждение в Константинополе выведет Россию на такой широкий мировой путь, движение по которому само разрушит националистическую идеологию» // Русская мысль, 1915, кн. 4, с.3).

N.Y.Danilevski, S.Kotlyarovski, K.N.Leontyev, D.Merejkovski, S.Bulqakov, Y.Trubetskoy, L.Andreyev, V.Bryusov, A.N.Tolstoy və başqalarında izlənen belə bəşəri xilaskarlıq, eləcə də ümumdünya inqilabı ideyaları, göründüyü kimi, əslində, yeni, slavyanofil dünya imperiyası xəyalları ilə bağlı idi və bu imperiyanın açarı da İstanbul

hesab olunurdu. Ümumən, rus ictimai fikrində siyasi-dini münasibətə uyğun olaraq, İstanbul anlayışı Vizanti, İkinci Roma, Yeni Roma, Konstantinopol, Çarqrad, Stambul (Стамбул) kimi məfhumlarla ifadə olunub.

Oxşar mülahizələr XIX əsrin digər görkəmli slavyanofil filosofu, yazıçı və publisisti K.N.Leontyevin (1831-1891) də yaradıcılığına xasdır. Ziddiyyətli tarixi və fəlsəfi-ideoloji düşüncə sahibi olan Leontyev roman-german aləmini, eyni zamanda pyotrsayaq Rusiyanı, Avropa liberalizmini inkar etməklə bərabər, Şərq məsələsində də kəskin mühafizəkar mövqedə olmuşdur. Çarqrad adlandırdığı İstanbulun tutulmasının, türklərin qovulmasının ölkəsinin dünya miqyasında tarixi vəzifəsi olduğunu bildirən və bunu həm dini (pravoslav), həm siyasi (antiliberalizm), həm milli (slavyançılıq) baxımdan əsaslandırmağa çalışan Leontyev mürəkkəb və ziddiyyətli təlim irəli sürür. Əslində Rusiya həm Avropa, həm Şərq, həm də avropalaşmağa meyli slavyanlarla qarşı-qarşıya qoyulur. Buna görə də Leontyevin mücərrəd və utopik ideyası elə onun öz əsərlərində gerçəklikdən, tarixdən gələn faktlarla təkzib olunur. Slavyanofil filosof real faktlar qarşısında rusların məhz öz turanlılığı ilə Şərq və Qərbdən, digər slavyanlardan seçildiyini və bununla da tarixi dəyişə biləcəyini təsdiqləyir: “...slavyan millətləri içindən yalnız ən şərqli, belə desək, ən asiyalı – *turanlı* millətdən Avropadan *mənən* asılı olmayan nəşə bir şey çıxa bilər; onlara təsir edən Rusiyanın bu asiyalılığı olmadan digər slavyanlar çox tezliklə kontinental avropalılardan ən pisi olardı və başqa heç nə” («...только из более восточной, из наиболее, так сказать, азиатской – *туранской* (kursivlər müəllifindir – A.H.) нации в среде славянских наций может выйти нечто от Европы *духовно* независимое; без этого азиатизма влияющей на них России все остальные славяне очень скоро стали бы самыми плохими из континентальных

европейцев и больше ничего» // Константин Леонтьев. Византизм и славянство. М., 2007, с.396-397).

Leontyevin slavyanofillərin (A.Xomyakov, N.Danilevski) rus – müsəlman münasibətləri haqqında düşüncələrindən qaynaqlanan və maraqlıdır ki, bəzi məqamlarda turançılığın (İ.Qaspıralı) mülahizələri ilə ortaqlaşan, avrasiyaçılarda (N.Trubetskoy, L.Karsavin, P.Savitski, L.Qumilyov) inkişaf etdirilən ideyası – pravoslavlıq və islam arasında mənəvi və siyasi birlik zəminində “Rusiya-Şərqlə (Turan)” sivilizasiyasının yaradılması fikri Qərblə liberalizminə və burjuva ideologiyasına qarşı yönəlmiş utopik konsepsiya kimi tənqid olunmuşdur.

Lakin yaradıcılığının əsas mövzusu olan Şərqlə məsələsinə dair Leontyevin mülahizələri bir çox məqamda bu gün də aktualdır. III Napoleonun formalaşdırdığı, saxta burjuva bərabərliyinə əsaslanan siyasi millətçiliyi, “tayfa, cins, dil” millətçiliyini qəbul etməyən Leontyev millətçiliyin mənəvi-dini-mədəni amillərdən asılı olduğunu və bu baxımdan rusların qərblə və cənublu slavyanlardan daha çox, türklərə yaxın olduğunu, bu birliyin dini inancın gücü, dövlətçilik hissi, şücaət və saflıq kimi keyfiyyətlərə əsaslandığını bildirir (*«В самом характере русского народа есть очень сильные и важные черты, которые гораздо больше напоминают турок... и других азиатцев... чем южных и западных славян»* – К.Н.Леонтьев. Восток, Россия и Славянство. Философия и политическая публицистика. Духовная проза (1872-1891). М., 1996, с.356). Fikirlərini davam etdirən Leontyev Şərqlə pravoslavlıq və slavyanlıqın da məhz türk dövləti sayəsində Avropanın təzyiqindən qorunduğu qənaətinə gəlir və cənubi slavyanların Osmanlıya qarşı çıxışlarını nəinki dəstəkləmir, əksinə qəbul etmir (*«Живя в Турции, я скоро понял ужасную вещь; я понял с ужасом и горем, что благодаря только туркам и держится еще многое православное и*

славянское на Востоке... что без турецкого предохранительного колпака разрушительное действие либерального европеизма станет сильнее» // Yenə orada, s.169). Panslavizmi inkar edən Leontyev Rusiya və Osmanlı Türkiyəsi arasında müttəfiqlikdə təsbitlənəcək pravoslav-müsəlman birliyinə çağırır və bu zəmində yeni Slavyan – Şərqlə sivilizasiyasının yaranacağını, Şərqlə məsələsinin də belə həll olunacağını düşünür. Bu baxımdan Leontyev Rusiyada yaşayan müsəlmanlara da hər şəraitin yaradılmasını, assimilyasiya hallarına, xristianlaşdırma və ruslaşdırmaya yol verilməməsinə vacib sayır.

Maraqlıdır ki, Leontyev İstanbulun və boğazların tutulmasını da antitürk-antiislam məqsədlərlə izah etmir, əksinə, Qərblə, roman-german liberalizminin Asiyaya sirayətini qabaqlamaq niyyətilə bağlayır və qeyd edir ki, Türkiyə Qərblə qarşısında özünəməxsusluğunu daha çox saxlasaydı Rusiya onunla dil tapa bilərdi (Yenə orada, s.317-318). On il (1863-1873) Türkiyədə diplomatik xidmətdə çalışmış slavyanofil və xristianpərəst Leontyev bu islam ölkəsindəki reallıqları, dövlətin, hakimiyyətin və türklərin xristianlara münasibətini müşahidə edərək həqiqəti söyləyir: Türkiyədə xristianlar dini həyatlarını tam azad və sərbəst yaşayırlar, xristianların vəziyyəti burada hətta Rusiyadan, Yunanıstandan da əlverişlidir, xristian üçün türk təbəəsi olmaq daha sərfəlidir, dövlət xristianların öz təbəələri kimi bütün hüquqlarını təmin edir, xristian abidələrini və məbədlərini qoruyur, türk xalqının xristianlara münasibəti xristianların bir-birinə münasibətindən daha yaxşıdır, indiki türklər indiki fransızlardan da daha nəzakətlidir... (Yenə orada, s.98-109). “Xristianların Türkiyədə həyatından” adlı əsər yazmış Leontyev türklərin haqsız yerə “liberal və mütərəqqi” Avropa mətbuat orqanlarında şər və böhtana məruz qaldığını, digər din mənsublarının yaratdığı separatizm və parçalanmada türklərin heç

bir təqsirləri olmadığını, “ədalət, qərəzsizlik və dözümlülüyün (tolerantlığın – A.H.) türklərdə daxili dərkə üst-üstə düşdüyünü” təsdiqləyir (Yenə orada, s.99-100). Fikirlərini davam etdirən Leontyev rus kilsəsinin Türkiyədə müstəqil Elladadan daha azad və hörmətli olduğunu, türklərdən heç bir zərər görmədiyini, ancaq yunanlardan güclə xilas olduğunu bildirir; Afonda qarşılaşdığı, tam qərəzsiz rus monaxlarının türklərdən xeyli razılıq etdiklərini, onları çox təriflədiklərini və türklərin buralardakı bütün xalqlardan daha rəhmlı, ədalətli, mərhəmətli olduğunu dediklərini yazır (Yenə orada, s.105).

Türkiyədə xristianlıq və pravoslavlıq üçün olduqca münbit vəziyyət və zamanət olduğunu bildirən Leontyev fikrini belə ümumiləşdirir: “...sən demə, bizim zamanədə *pravoslavlığın xalis maraqları* (kursivlər müəllifindir – A.H.) sıx şəkildə *müsəlman hökmdarın hakimiyyətilə* bağlıdır. Məhəmməd vəliəhdinin hakimiyyəti xristian asketizmi üçün mühafizə və *azadlıq zamanətidir*” («...оказывается, что в наше время *чистейшие интересы православия* тесно связаны с *владычеством мусульманского государя*. Власть Магометова наследника есть залог охранения и *свободы* для христианского аскетизма» – Константин Леонтьев. Göstər. əsəri, s.108).

Maraqlıdır ki, Osmanlıda türklərin xristianlara qayğısı pravoslav yunanlar tərəfindən də İstanbulun fəthinin artıq ilk onilliklərində dərk olunmuşdu. Papa hakimiyyəti, frank və venesiyalılar idarəçiliyində qalmış, katolisizmə sövq edilən yunanlarla müqayisədə Osmanlıda vergilərin az, münasibətin ədalətli olması buradakı yunanları “latınlardan, firənglərdənsə türklərlə yaşamağın” daha yaxşı olması qənaətinə gətirmişdi. Və hətta Sultan Məhəmməd Fatehin ölümünü sevinclə qarşılımış katolik Avropasından fərqli olaraq, pravoslav yunanlar adil hökmdarın ölümündən təəssüflənmişdilər.

Leontyevin Şərq mövzulu bədii əsərləri də maraqlı kəsb edir (“Misir göyərçini”, “Həmid və Manoli”...). Lakin K.Leontyevin Şərq və müsəlmanlar barədə ziddiyyətli mülahizələri bir çox məqamlarda gerçək proseslərdən uzaqdır və əslində “roman-german” adlandırdığı Avropa dövlətçiliyini əvəzləyəcək yeni, utopik bir pravoslav imperiyasının əsaslandırılmasına yönəlmişdir.

Sonrakı dövrlərdə də bəzi ədiblər (M.Poqodin, A.Çapıgin, S.Zlobin, D.Mordovsev, L.Puçkov və başqaları) islam və türk dünyası ilə Rusiyanın əlaqələrinə münasibətdə ziddiyyətli, qeyri-obyektiv mövqedə olmuşlar. Hətta Şərqə quldur yürüşləri zamanı qarət və qətləri ilə ad çıxarmış Stepan Razinin bir sıra əsərlərdə az qala ideallaşdırılması buna misaldır.

Onu da xatırladaq ki, Rusiyada həm inqilaba qədər, həm də sovet dövründə Şərq və islam mövzusu ciddi senzura nəzarətində olub: hələ 1823-cü ildə P.Katenin hətta tərcümə mətnində də (söhbət Tassonun “Azad edilmiş Yerusəlim” poemasının tərcüməsindən gedir – A.H.) “peyğəmbərin qanunu” ifadəsinə senzuranın “saxta peyğəmbər Məhəmməd” qeydini əlavə etdiyini yazır (P.A.Katenin. Размышления и разборы. М., 1981, с.232).

Ümumən Rusiya imperiyasının bütün dövrlərində islam dövlət siyasətində ciddi nəzərə alınan məsələlərdən hesab olunub. İslam xristianlıqdan sonra yaranmış kamil monoteist din olduğundan bu məsələ tək siyasi-ideoloji deyil, teoloji-nəzəri baxımdan da rus ictimai fikrini düşündürmüşdür. İslamın rəbbani mahiyyətini təkzib etmək mümkün olmadığından çıxış yolu kilsənin, missionerlərin, təhsilin köməyi ilə müsəlmanları tədricən xristianlaşdırmaqda görülmüşdür. Bu proses isə müasirləşmə, maariflənmə, avropalaşma tezisləri ilə pərdələnmişdir. P.A.Stolipinin 1909-cu ildə Sinoda yazdığı məktub bu mövqeyi ifadə edir: “Xristian xalqı üçün müsəlman dünyası ilə toqquşmaq...

dövlətə, mədəni mübarizə deməkdir... bu vəziyyətdə Rusiyada müsəlman məsələsi qorxulu hesab edilməyə bilməz... Həmişə kilsəylə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərmiş dövlətimiz bu halda da ondan təcridlənmə bilməz və təcridlənməməlidir”. İslamı xurafat hesab edən Avropa maarifçiliyinin, xüsusən Volterin (“Məhəmməd və ya fanatizm” faciəsini yada salmaqla onu da xatırladaq ki, sonradan islamla yaxından tanış olan, o cümlədən J.Qanyenin 1732-ci ildə çıxmış “Məhəmmədin həyatı” kitabını oxuyan Volter Məhəmməd Peyğəmbəri iftiralardan qorumuşdur), bəşər tarixini xristianlıq ideallarının gerçəkləşməsi hesab edən Şelling və Hegel ideyalarının təsiri ilə rus dini fəlsəfəsində də müsəlman aləminin xristianlaşdırılması, mədəni assimilyasiyası dövlət və kilsənin əsas missiyalarından biri kimi qəbul edilmişdir.

Lakin XIX-XX əsrlərin əksər rus ziyalıları, o cümlədən A.Puşkin, L.Tolstoy, İ.Bunin, V.Xlebnikov və başqaları türk-rus, islam-xristianlıq münasibətlərinin müsbət məzmununu, qarşılıqlı hörmət və təmasın vacibliyini obyektiv göstərmişlər.

Hələ Puşkin dövründə Rusiyanın islam ölkəsi Türkiyəyə və Qafqaza qarşı müharibəsinin təcavüzkar mahiyyətini, vətən yox, hökumət işi olmasını bir çox qabaqcıl rus ziyalıları, ədibləri, yazıçı və şairləri öz əsərlərində ifşa etmişlər.

Böyük rus şairi A.S.Puşkin rus-türk müharibəsinə son dərəcə mənfə, ironik-satirik münasibət bəsləmişdir. 1828-1829-cu illər müharibəsinə birbaşa reaksiya olan “Hafizdən”, “Dəlibaş”, “Oleqin qalxanı” şeirlərində, “Ərzuruma səyahət”də rus hökumətinin, Paskeviçin cinayətkar əməlləri göstərilmiş (1828-ci ildə müsəlman şəhəri İrəvanın fəthinə görə qraf və Erivanski titulları verilmiş Paskeviçi Puşkin “Ərzuruma səyahət”də ironik şəkildə “qraf Yerixonski” adlandırmışdır), bu müharibənin xarici

dövlətə qarşı qəsbkar mahiyyəti aşkarlanmış, heç də kimisə, buralarda yerli xalq kimi rast gəlmədiyi mifik xristianları azad etmək üçün aparılmadığı, əksinə müsəlmanlara qarşı işğalçı xarakteri açıq şəkildə ifadə olunmuş, rus qoşununun “hərbi cəhətdən gülməli hərəkətləri” tənqid edilmişdir. Puşkin yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı Y.Tınyanov şairin rus-türk müharibəsinə münasibətini səciyyələndirərək, onun “sülhə çağırış və müharibəyə qarşı ironik etiraz” ifadə etdiyini (Ю.Тынянов. О «Путешествии в Арзурум» // «Временник пушкинской комиссии», вып.2, М., 1936, с.61), müharibənin təcavüzkar mahiyyətini görəndə, bunun vətən naminə iş deyil, “hökumət” işi, başqa torpaqların mənasız qəsbkarlığı olduğunu dərk edən şairin heç kimin “qəhrəmanlığını vəsf etmək fikrində olmadığını” yazır (Yenə orada, s.58, 67-68). Bir çox başqa rus mütəfəkkirləri və ədibləri də Puşkinin Rusiyanın Türkiyəyə təcavüzünə mənfə münasibətdə olduğunu bildirmişlər. Bu məsələyə kitab həsr etmiş İ.K.Yenikolopov göstərir ki, A.Puşkinin “Ərzuruma səyahət”i dərc etməsində həqiqi məqsədi şairin “məhz hərbi yürüşə (rus qoşunlarının) və baş komandan Paskeviçə satira yazmaq niyyətindən ibarət olub”, bu yürüş Puşkinə “qəhrəmanlıq və xüsusən də bəraət, mənası olan iş” kimi görünməyib (И.К.Ениколопов. Пушкин в Грузии. М., 1950, с.127). A.Puşkin özü senzurların münasibətini bilərək uzun müddət “Ərzuruma səyahət”i çap etdirməmişdir. I Nikolay, qraf Paskeviç, Benkendorf, Bulqarin kimi mürtəcə şəxslər, mətbuat orqanları A.Puşkinin müharibə haqqında həqiqəti açmasından narazı qalmış və ondan hərbi əməliyyatları vəsf edən əsərlər tələb etmişlər (bax: Ваню Шадури. Отношение поэта к русско-турецкой войне. Пушкин и Паскевич // Ваню Шадури. Декабристская литература и грузинская общественность. Тбилиси, 1958, с.38-406). Hətta Puşkinin müasiri, mürtəcə ruhlu F.V.Bulqarin yazmışdır ki, “Ərzuruma

ruma səyahət”də dahi şairdən, alovlu heyranlıqdan iz belə yoxdur, qələbələr yoxdur, bu əsər “soyuq qeydlər”dir və şairə müharibəni vəsf etmək barədə “öhdəliyi” xatırlatmışdır (Шадуря, с.395, 402). Ümumən, Puşkin yaradıcılığında islam, Şərq, müsəlman ölkələri və mərkəzləri, o cümlədən İstanbul dərin rəğbət və istəklə tərənnüm olunur və bu ənənə sonrakı dövr rus ədəbiyyatında daim izlənilir.

İstanbul klassik və müasir rus ədəbiyyatı (A.Kantemir, A.Puşkin, F.Tütçev, V.Tumanski, İ.Bunin, N.Teffi, M.Kuzmin, V.Şuf, İ.Brodski...) və ictimai-fəlsəfi fikri (K.Leontyev, N.Danilevski, A.Tırkova...) ilə yanaşı, rus rəngkarlığında, o cümlədən İ.K.Ayvazovskinin yaradıcılığında geniş əks olunmuşdur.

1917-ci il inqilabından sonra bir çox rus ziyalılarının İstanbula gəlişi bu şəhəri rus mədəniyyətində daha da aktuallaşdırmışdır. Rus emiqrant ədəbiyyatında İstanbul haqqında ədəbi silsilədə inqilabla bağlı hadisələri, bu şəhərə rus ziyalıların, hərbiçilərinin emiqrasiyasını əks etdirən memuarlar, xatirələr, bədii əsərlər xüsusi yer tutur. Bu əsərlərdə İstanbul, türk mədəniyyəti, yerli əhalinin köçkünlərə münasibəti ilə bağlı maraqlı müşahidələr var. P.S.Bobrovskinin “Kırım evakuasiyası”, N.N.Çebişevin “Yaxın uzaq”, Vladikavkazevin “Yollar-izlər” əsərləri xüsusi qeyd oluna bilər. Müəlliflərin birbaşa şahidi olduğu hadisələri, rus emiqrantlarının İstanbuldakı yaşayışını əks etdirən bu əsərlər eyni zamanda həmin dövrdəki İstanbul haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Rus emiqrasiyasının görkəmli nümayəndəsi Vladimir Nabokov, istedadlı şairlər Konstantin Ladov, İvan Umov, Yuri Terapiano, İqor Çinnov, Qalina Kusnesova, Yevgeni Dimer və başqalarının yaradıcılığında da İstanbul və digər müsəlman şəhərləri haqqında canlı təəssüratlar əsasında yazılmış əsərlər var. Nabokovun “İstanbul”, “Axşam sükun...”, Çinnovun “Sultan Əhməd cəməsində”, Terapiano-

nonun “Tənhəliğin girdabını ölçün”, Kuznesovanın “Türk məzarlığı” şeirləri vətəni tərk etməyə məcbur olmuş şairlərin dünya duyumunu, İstanbul müşahidələrini əks etdirir.

Nabokovun şeirlərində dramatik tarixi-siyasi proseslərin müəllifin daxili aləmindəki faciəli yaşantıları islam anlayışları fonunda, bu əzəmətli şəhərin mənzərəsinə, abidələrinə həkk olunmuş əbədi dəyərlər kontekstində ifadə olunur. İstanbul təəssüratları əsasında 1918-ci ildə yazılmış “Gecə sükun...” şeiri bu baxımdan maraqlıdır:

*Вечер тих. Я жду ответа.
Светит око Магомета.
Светит вышка минарета
На оранжевой черте.
Безрассудно жду ответа,
К огневой стремясь мечте.
Муэдзина песнь донета.
Розы дымки, розы света
Увядают в высоте.
Я взываю. Нет ответа...*

Гecə sükun. Cavab gözləyirəm. Məhəmmədin nuru saçır. Minarənin şəfəqi çəhrayı xətdə. Alovlu arzuya can ataraq cıldırmuşcasına cavab gözləyirəm. Müəzzinin nəğməsi bitib. İlğim qızılgülü, işıq qızılgülü yüksəklikdə solur. Çağırırım. Cavab yoxdur...

Xatırladaq ki, rus ədəbiyyatında islam mövzusu baxımından xüsusilə aktual olan İstanbul obrazının Antiox Kantemir, Aleksandr Puşkin, İvan Bunində tərənnümü son dövrlərdə digər böyük rus şairi İosif Brodski yaradıcılığında bu nəhəng tarixi şəhərin modern poetik ifadəsiylə səsləşir. Bir qədər sonra göstərəcəyimiz kimi, İstanbulun psixoloji qavramı Brodski üçün müasir insanın

dünya duyumunu Şərq – Qərb kontekstində açmağa xidmət edir. A.Kuşner, A.Svetkov, B.Nosik, S.Taşevski, Q.Şulpyakov, M.Boqatırov, V.Svetlosanov və digər müasir rus ədiblərinin yaradıcılığında da İstanbulun yeni obrazı canlanır.

XIX yüzilin axırı – XX əsrin əvvəllərində Osmanlı, Qafqaz, Türkünstanla bərabər, islam ölkəsi Misir də həm islamaqədərki, həm də islam mədəniyyətilə rus yazıçı və mütəfəkkirlərini cəlb etmişdir. Hələ 1493-cü ildə Qahirədə 40 gün qalmış Mixail Qriqoryev bu şəhərin, Misirin (“Misyür”) qısa təsvirini vermişdir. Sonrakı dövrlərdə də Misir bir çox rus ədiblərini, alimlərini maraqlandırmışdır. Rus ədəbiyyatında Misirə marağın bir amili də Sankt-Peterburqda qədim Misirdən qaynaqlanan abidələrin, xüsusən sfinklərin mövcudluğu olmuşdur. Müəyyən qədər folklor və dini mətnlərdə aşkarlanan Misir mövzusu M.Qriqoryev, M.Xeraskov, O.Senkovski, A.Puşkin və digərlərindən başlayaraq, N.Leskov, V.Solovyov, D.Merejkovski, V.Rozanov, M.Kuzmin, K.Balmont, N.Qumilyov, A.Bely, V.Xlebnikov, A.Blok, İ.Bunin, D.Mordovsev və başqalarının yaradıcılığında əks olunmuşdur.

Bu sıradan rus ədəbiyyatında Azərbaycan (Şamaxı, Şirvan, Bakı, Təbriz, İrəvan, Dərbənd...), İran (Tehran, İsfahan, Gilan, Şiraz...), Türkünstan (Səmərqənd, Buxara, Daşkənd...) obrazlarının geniş işləndiyini qeyd etmək istərdik.

Onu da xatırladaq ki, rus ictimai və ədəbi-estetik fikrində Şərq geniş anlayış olmuş və islam ölkələrindən, Məkkə, Mədinə, Qüds, İstanbul, Bağdad, Qahirə, Tehran kimi islam mərkəzlərindən başqa, Hindistan, Çin, Yaponiya, eyni zamanda antik yunan mədəniyyəti, Bizans, Yaxın Şərqlin xristian aləmini də əhatə etmişdir. Gümüş dövr poeziyasında belə geniş mənada Şərq mövzusunda silsilə əsərlər yazılmışdır. N.Qumilyov, K.Balmont, M.Kuzmin,

V.Bryusov, A.Axmatova, O.Mandelştam və başqalarının xüsusən antik mövzuda əsərləri bu baxımdan ayrıca qeyd oluna bilər. Bu əsərlərin bir silsilə kimi orijinal mətnləri və Azərbaycan dilinə tərcüməsi mövzu haqqında maraqlı təəssürat yaradır (Kamal Abdulla. Gümüş dövrün sirləri (tərcümələr) // Kamal Abdulla. Kədərli seçmələr. B., 2002, s.122-144).

XVIII–XIX əsrlərin qovşağında rus ədiblərinin müsəlman dünyasına, Şərqə marağı iki amillə müəyyənləşirdi – romantizmə xas oriyentalizmlə və maarifçiliyin təsirilə. XIX əsrin əvvəllərindən Şərq və islam dünyasının bədii-estetik dərkə ekzotik aləmə marağ çərçivəsindən çıxaraq, konseptuallaşır, fəlsəfi idrak səviyyəsinə qalxır, poetikaya təsir edərək “Şərq üslubu”nu yaradır. Deyildiyi kimi, rus romantizmində Şərq anlamı islamla bərabər, ilkin xristianlığı da ehtiva edir. Digər tərəfdən, islam fəlsəfəsi, islami vəhdət anlayışı, ərzani və rəbbani başlanğıcın, ümumi və xüsusinin, batin və zahirin, fikir və əməlin birliyi prinsipi rus romantizmində və bir qədər sonra, XIX–XX əsrlərin qovşağında, rus idealist fəlsəfəsində, ümumbəşəriyyət və ümumvəhdət («vseedinstvo») konsepsiyalarında təməl meyarlarından biri olur (bu fəlsəfi təlim haqqında bax: В.Н.Акулинин. Философия всеединства. От В.С.Соловьева к П.А.Флоренскому. Новосибирск, 1990). Qeyd edək ki, islam fəlsəfəsindən, ilk növbədə sufilikdən gələn bu meyarlar ikiləşmə, apokaliptik qorxu, tək və toplum, adi və fəvqə, insan və mühit, ideal və gerçək arasında faciəli təzad üzərində qurulmuş Avropa romantizmi üçün yeni və perspektivli idi.

Əgər XVIII əsrdə maarifçilərin Şərqə marağı ilkin müdriklik, ədalət və xeyir axtarışında təzahür edirdisə, XIX əsr rus romantizmi metafizik anlayışlara meyli edir, Şərq və islam dünyası emosional hisslər və mücərrəd düşüncələr doğurmağa başlayır. Tədricən emosional-hissi

Mirzə Kazım bəy

münasibət aydın idrak və elmi dərkə, realist təsvirlə əvəzlənir və əməli müstəviyə keçir. Buna görə də, artıq Puşkin dövründən Şərq-islam aləminin rus ictimai, fəlsəfi, estetik və elmi fikri tərəfindən mənimsənilməsində müstəqil məktəb kimi təşəkkül tapmaqda olan rus şərqşünaslığının, S.Uvarov, O.Senkovski, A.Boldırev, X.Fren, N.Berezin, İ.Kaydanov, O.Kovalevski və xüsusən Mirzə Kazım bəyin, Mirzə Cəfər Topçubaşovun və digərlərinin böyük rolu olub. Şərq fəlsəfəsi, hüququ, siyasi cərəyanları, ədəbiyyatı, islamşünaslıq üzrə bir çox əsərlərin müəllifi, Rusiya Elmlər Akademiyasının, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Hollandiyanın bir sıra elmi cəmiyyətlərinin üzvü, professor, rus elmi şərqşünaslığının banisi Mirzə Kazım bəyin fəaliyyəti ayrıca qeyd olunmalıdır. XIX əsr Rusiya ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsi olan Mirzə Kazım bəyin elmi irsi şərqşünaslıq, islamşünaslıq üçün bu gün də dəyərli məxəzlərdən hesab olunur.

XVIII əsrdə Rusiyada bir sıra qəzəllər, qəsidə və təmsillər dərc olunsada (Cami, Hafiz, Sədiyə xüsusi maraqlı qeyd olunmalıdır), bunlar əsasən fransızcadan çevirmələr idi. Məhz qeyd etdiyimiz şərqşünasların, o cümlədən Mirzə Kazım bəyin elmi-pedaqoji fəaliyyəti sayəsində XIX əsrin əvvəllərindən artıq Şərq dillərini və mədəniyyətini bilən peşəkar mütəxəssislər fəaliyyətə başlayır.

Bu baxımdan, “Arzamas” ədəbi cəmiyyətinin üzvü, sonradan Elmlər Akademiyasının prezidenti, Rusiyanın Maarif naziri olmuş, Şərq dilləri və mədəniyyətini yaxşı bilən qraf S.S.Uvarovun (1786-1855) 1810-cu ildə irəli

sürdüğü Asiya Akademiyası layihəsi diqqətəlayiqdir (qeyd edək ki, bundan yarım əsr əvvəl M.Lomonosov da “oriyental akademiya” və Peterburq universitetində Şərq dilləri kafedrası yaratmağı planlaşdırırdı). Romantik qavrayışına uyğun olaraq, Asiyanın “bütün dünyaya şəfəq saçdığı”, Rusiyanın dirçəlişinin də məhz buraya bağlı olduğunu bildiren Uvarov nazir olduğdan sonra şərqşünaslığın rus təhsilində inkişafı üçün xeyli iş görmüşdür.

Nəinki Şərq səfərlər etmiş, hətta rusiyalı müsəlman zəvvarlarla Həcc ziyarətində olmuş və bunun təsvirini vermiş məşhur şərqşünas N.Berezin, yazıçı-şərqşünas O.Senkovski, şərqşünaslığı həm də tədris edən görkəmli alimlər Mirzə Kazım bəy, A.Boldırev, X.Fren, İ.Kaydanov, O.Kovalevski, eləcə də S.Raiç, M.Poqodin, D.Oznobişin, M.Dmitriyev və başqaları islam dünyasına maraqlı elmi istiqamətə yönəlmişlər. Bu şərqşünasların bir çox rus mütəfəkkir və ədiblərinin, o cümlədən A.Puşkin, M.Lermontov, N.Qoqol, L.Tolstoyun Şərqə marağının oyanmasına təsiri olub.

Bütün yaradıcılığı boyu Qurana və Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.) şəxsiyyətinə, islam dünyasına müraciət etmiş dahi rus şairi A.S.Puşkin (1799-1837) üçün islam ilk növbədə ilham mənbəyindən, məna-fikir məxəzindən, poetik kamillik nümunəsindən ibarət olmuşdur. Puşkinin islama marağının səbəbləri sırasında onun əcdadlarının, şairin “Böyük Pyotrun ərəbi” povestində İbrahim adıyla verdiyi ulu babası İbrahim Hannibalın (1697-1781) müsəlman olmasının da rolu var. Puşkinin islama marağının qaynaqları həm də onun Avropa oriyental ədəbiyyatına gənclik həvəsi, lisey müəllimi professor İ.Kaydanovun Şərq tarixi, islama dair mühazirələri, Moskva Universitetinin professoru A.Boldırevin şərqşünaslığa dair məqalələri, görkəmli şərqşünas N.Y.Biçurinlə (İakinf) münasibətləri və müsəlmanların həyatı ilə tanışlığı olmuşdur.

Aleksandr Puşkin

Puşkinin islam Şərqinə marağının ideoloji qaynağı isə həmin dövr rus dövlətçilik fəlsəfəsində izlənən asiyaçılıq anlayışıdır. Şərqə, Cənuba doğru genişlənən Rusiya artıq XIX əsrin əvvəllərindən özünü daha çox Asiya dövləti, daha doğrusu, özəyi Asiya olmaqla, Şərq və Qərbi birləşdirən xüsusi sivilizasiya kimi dərk edirdi (XX əsrdə bu anlayış avrasiyaçılarda sistemli ideoloji-fəlsəfi konsepsiyaya çevrildi). “Heykəl...” şeirində Puşkin bu dünya qavramını aydın ifadə edir:

*Слух обо мне пройдет по всей Руси великой,
И назовет меня всяк сущий в ней язык,
И гордый внук славян, и финн, и ныне дикой
Тунгус, и друг степей калмык.*

*Şöhrətim bütün Rusa yayılacaq və burdakı hər dildə
adım səslənəcək, – həm slavyanların məğrur nəvəsi, həm fin,
həm indi qaba tunqus, həm çöllər dostu kalmık.*

Qeyd edək ki, qaralamada “tunqus” əvəzinə həmin dövrdə Uraldan şərqə bütün türkləri bildirən “qırğız” işlənib (maraqlıdır ki, XIX əsrin axırlarında Fet avropayönlü təmiz sənət mövqeyindən yazırdı ki, “çukçaların Anakreonu yoxdur, Tütçev zıryanlara gedib çıxmayacaq”).

Asiyaçılıq Puşkinin əksər əsərlərində, o cümlədən “Ruslan və Lüdmila”da Şərq motivləri, “Kapitan qızı”nda asiyalı obrazları və motivləri (başqırd, tatar, kalmık, çuvaş), eyni zamanda xalq stixiyası şəklində, başlıcası isə –

Şərq və islam mövzulu əsərlərində (“Qurana təqlidlər”, “Qafqaz əsiri”, “Baxçaray fontanı”, “Tilsim”, “Hafızdən” və Şərq motivli bir çox digər şeir və nağıllar) təzahür etmişdir.

Bu gənclik həvəsi Puşkinin 1820-1824-cü illərdə cənuba sürgünü zamanı Qafqaz və Krımın müsəlman xalqlarının, türklərin, çərkəzlərin, Krım tatarlarının həyatı, mədəniyyəti ilə tanışlığı nəticəsində ciddi marağa çevrilmiş, ruh yüksəkliyinə səbəb olmuş, coşğunluq yaratmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycanın maarifçi şairi, alimi Fazil xan Şeyda ilə tanışlığından doğan təəssüratını Puşkinin bütövlükdə Qafqaz müsəlmanlarına münasibətinin ifadəsi hesab etmək olar:

*Благословен и день и час,
Когда в горах Кавказа
Судьба соединила нас.*

Qafqaz dağlarında taleyin bizi birləşdirdiyi o gün və o saat xeyir-dualıdır.

Həmin dövrdə, xüsusən, “Baxçasaray fontanı”nı işləyərkən, Puşkin (bu dövrdə o, Şərq şeirinin onun üçün nümunə olduğunu bildirmiş, bütövlükdə isə Şərq mövzusunda əllidən çox əsər yazmışdır) Qurani ətraflı öyrənmiş, Qurani Kərim şairi o dərəcədə cəlb etmişdir ki, Quran motivləri əsasında doqquz şeirdən ibarət xüsusi silsilə – nəzirə yazmışdır. 1824-cü ilin bütün payızını bu silsilə üzərində işləyən Puşkin, tədqiqatçıların dediyinə görə, 33 surənin 81 ayəsindən birbaşa istifadə etmişdir. Böyük ədəbiyyatşünas və tənqidçi V.Q.Belinskiyin “Puşkinin poeziya tacında parlaq almaz” adlandırdığı “Qurana təqlidlər” ilk növbədə mənbənin məzmununu, formasını və üslubunu dəqiq saxlamağa cəhdlə seçilir. Quranın rus və fransız tə-

cümələrindən istifadə edən Puşkini Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.) öncə şair kimi cəlb etsə də, silsilə üzərində iş prosesində Quranın dini-fəlsəfi mənasına, mənəvi-ruhsal aləminə daxil olmuş, səmimi heyranlıqla islami dəyərləri və Məhəmmədin peyğəmbərlik missiyasını vəsf etmişdir. Puşkin istifadə etdiyi tərcümənin həm fransız, həm rus variantının adında («Книга Аль-Коран аравлянина Магомета, который в шестом столетии выдал оную за ниспосланную к нему с небес, себя же последним и величайшим из пророков божиих») və abbat Ladvokatın tərcüməyə əlavəsindəki səhv mövqeyə – Quranın müəllif əsəri olması eynəsinə və Məhəmmədin (s.ə.) Peyğəmbərliyinin şübhəyə alınmasına qətiyyətlə uymamışdır. Əksinə, ilahi kitab hesab etdiyi Quranda Allahın öz adından danışıldığını, Peyğəmbərin ikinci və ya üçüncü şəxs kimi iştirak etdiyini qeyd etmişdir («в подлиннике Алла везде говорит от своего имени, а о Магомете упоминается только во втором или третьем лице»).

Silsiləyə daxil olan şeirlərdə və qeydlərində Puşkin Quran haqqında fikirlərini bölüşür, Quran mənalərini bədii keyfiyyətləriylə birlikdə verməyə çalışır. Silsilənin elə ilk bəndi bu baxımdan səciyyəvidir:

*Клянусь четой и нечетой,
Клянусь мечом и правой битвой,
Клянуся утренней звездой,
Клянусь вечернею молитвой.*

*And olsun cütə və təkə,
And olsun qılınca və haqq döyüşə,
And olsun dan ulduzuna,
And olsun axşam namazına.*

Müqəddəs Kitabın məna və ədəbi keyfiyyətlərinə

valeh olan, silsilə üzərində bütün daxili gərginliyi ilə işləyən Puşkinin əsəri həm məna, həm bədii cəhətdən yüksək poetiklik nümunəsi, rus ədəbiyyatını yeni səviyyəyə ucaldan estetik-bədii nailiyyətdir. Şairin Qurana nəzərəsindən aşağıdakı parça bütövlükdə silsilənin yüksək məna və poetik keyfiyyətlərini səciyyələndirir:

*О, жены чистые пророка,
От всех вы жен отличены:
Страшна для вас и тень порока.
Под сладкой сенью тишины
Живите скромно: вам пристало
Безбрачной девы покрывало.
Храните верные сердца
Для нег законных и стыдливых,
Да взор лукавый нечестивых
Не узрит вашего лица.*

*Еу Peyğəmbərin saf zövcələri,
Bütün zövcələrdən siz fərqlisiz:
Günahın kölgəsi də sizə qorxuncdur.
Sakitliyin şirin kölgəsində
Təvazö yaşayın: sizə layiqdir
Bakirə qızın örtüyü.
Vəfalı qəlbinizi saxlayın
Qanuni və utancaq nəvazişə,
Qoy ləyaqətsiz bic baxışlar
Üzünüzü seyr etməsin.*

Böyük şairin yaradıcılığında Qurani Kərimin əhəmiyyətini belə bir fakt da təsdiqləyir ki, Puşkin dilinin lüğətində Quran 17, İncil 13, Tövrat 8 dəfə xatırlanır. Onu da qeyd edək ki, yeniyetməliyində dövrünün və mühitinin dəbinə uyğun olaraq, XVIII əsr fransız maarifçiliyinin,

Volterin, epikürçü kübar dairələrin təsiri ilə dinə etinasız yanaşan Puşkin 1823-1824-cü illərdə mənəvi böhran keçirir, əsərlərində həyatın boşluğu, mənasızlığı, tənhalıq fikirlərini ifadə edirdi. Və şairin 1825-ci ildə “Gizli mağarada...” poetik parçasında göstərdiyi kimi Qurani Kərimlə («Сладостный Коран») tanışlıq onun mənəvi dirçəlişinə, ruhən yeniləşməsinə zəmin yaradır:

*В пещере тайной, в день гоненья,
Читал я сладостный Коран,
Внезапно ангел утешенья,
Влетев, принес мне талисман.*

*Его таинственная сила
Слова святыя начертила
На нем безвестная рука.*

*Gizli mağarada, didərginlikdə,
Mən şirin Qurani oxuyurdum,
Qəfil təsəlli mələyi
Uçub mənə tilsim gətirdi.*

*Onun sirli gücü
Müqəddəs sözlər yazdı,
Üzərində bilinməz əl.*

Nəzərə alaq ki, Puşkinin Qurana, ümumən dinə marağı dövrün ab-havasına, özünün yeniyetməlik baxışlarına zidd idi və buna görə də şair sanki zamanın və özünün yeniyetməlik ruhu qarşısında bəraət üçün islam dəyərləri yüksək poetikliklə vəsf edilən silsiləyə qeyddə ötəri olaraq Müqəddəs Kitabı “köhnə təmsillər” adlandırır. Lakin XIX əsr tədqiqatçısı N.Çernyayevin göstərdiyi kimi, “”Qurana təqlidlər” monoteist ruh və həqiqi dini hisslə aşılınmış...

Quran Puşkinin dini təbəddülatına ilk təkan vermiş və bununla da onun daxili həyatında böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur” («“Подражания Корану” насковозь проникнуты монотеистическим духом и неподдельным религиозным чувством... Коран дал первый толчок к религиозному возрождению Пушкина и имел поэтому громадное значение в его внутренней жизни»). Bütövlükdə bu silsilə Puşkinin islam dəyərlərinə dərin mənəvi münasibətini, onları ruhən mənimsəməsini, Qurana şairə güclü psixoloji, ideoloji təsirini aşkarlayır. Puşkinin bu əsərdə maraqlı bir cəhəti də müəllif subyektivliyinin dərinlən təzahür etməsi, müqəddəs kitabın mahiyyətini obyektiv çatdırmağa çalışmasıdır.

Məhz Qurana tanışlıqdan sonra Puşkin xristianlıqla da maraqlanmağa başlayır və 1824-cü ilin sonunda qardaşından təkidlə ona “İncil”i göndərməyi xahiş edir.

Quranla tanışlıq və silsilə üzərində iş, bir çox tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, Puşkinin daxilində ciddi təbəddülatə səbəb olmuşdur. Görkəmli alim S.M.Bondinin yazdığı kimi, məhz Qurana təqlidlər üzərində iş və bu əsər Puşkin “ruhunun işıqlanmasını, yeni gümrəhlik hissini, həm onun poeziyasının məzmununu, həm də bütün taleyini həll etmiş əsas məsələdə haqlı olduğuna inamını” («просветление души Пушкина, новое чувство бодрости, уверенности в своей правоте в важнейшем вопросе, определившем и содержание его поэзии, и всю его судьбу») əks etdirmişdir.

Puşkinin Qurana təqlidlərlə həmahəng olan digər əsəri iki il sonra yazılmış “Peyğəmbər” şeiridir. İncildən İsayə, İeremiy və ya İezekil peyğəmbərlər haqqında olduğu güman edilən bu şeirdə, bir çox tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, Qurana “Fatir”, “Əl-Müddəssir”, “Əl-Ələq”, “Əl-Qədr” surələrinə istifadə olunmuşdur. Bəzi motivlərin Quran və İncil arasında müstərkliyi də qeyd olunmalıdır.

Aşağıdakı bənd bu iki səmavi Kitaba şairin yaradıcı münasibətinə, onların bədii sintezinə maraqlı nümunədir:

*И он мне грудь рассек мечом,
И сердце трепетное вынул,
И уголь, пылающий огнем,
Во грудь отверстую водвинул.*

*Və o köksümü qılıncla yarıdı,
Və titrək ürəyimi çıxardı,
Və alovlu közü,
Yarılmış köksümə qoydu.*

Puşkinin Peyğəmbərin köksünün yarılması, qəlbinə peyğəmbərlik əlaməti olan saf və alovlu köz – ürək qoyulması haqda qələmə aldığı bu obrazlı motiv Qurandan (“1 Biz Sən-in sinəni açıb genəltmədikmi? 2 Yükünü üstündən götürmədikmi? 3 Bükmüşdü bu yük belini. 4 Adını-sanını ucaltmadıqmi? 5 Yüngüllük gətirər hər çətin iş. 6 Bəli, yüngüllük gətirər hər çətin iş. 7 Bitirdinmi bir işi, dərhal başqasına giriş. 8 Təkcə Rəbb-inə yalvar!” // Əl-İnşirah / N.Qasımoğlunun tərcüməsi; İ.Y.Краçkovskinin təşüməsi: «Во имя Аллаха милостивого, милосердного! (1) Разве Мы не раскрыли тебе твою грудь? (2) И не сняли с тебя твою ношу, (3) которая тяготила твою спину? (4) И возвысили твои поминания? (5) Ведь, поистине, с тягостью легкость, – (6) поистине, с тягостью легкость! (7) И когда ты покончишь, то труждайся (8) и к твоему Господу устремляйся!») təbdil olunub.

Ancaq Puşkin bu Quran obrazını həm də Əhdi-Ətiqdəki digər variantla – köz motiviylə (Yeşayanın / İsayanın / Kitabı, 6:7 – “O, kömürlə dodaqlarıma toxunaraq dedi: “Budur, bu kömür dodaqlarına dəydi, pisliyin silindi, günahın bağışlandı”) tamamlayıb.

Eyni zamanda bu ayə Puşkin tərəfindən Qurandakı məzmununda əlavə, islam aləmində yayılmış təfsir variantına uyğun – ürəyin təmizlənərək yenidən köksə qoyulması kimi işlənmişdir. Bu cəhət şairin Qurandan başqa digər islam mənbələrinə də bələdliyini göstərir. İlahi vəhy olan Quran üslubunu saxlayan Puşkin Tövrat və İncildən fərqli olaraq, bu şeirdə bədii nitqi də birinci şəxsin dilindən verir.

Puşkin Quran motivlərinə, islama, müsəlman xalqlarının həyatına yaradıcılığının sonrakı illərində də müraciət etmişdir. Bu müraciət ilk növbədə Puşkinin daxili ehtiyacından qaynaqlanmış və hələ 17 yaşında “İmansızlıq” şeirində “Əqlim Tanrını axtarır, ürəyim tapmır” deyən şairin ruhən kamilləşməsində, imana gəlməsində və dahiyanə əsərlərini yazmasında əsas amillərdən olmuşdur.

Rus və dünya ədəbiyyatının digər dahi nümayəndəsi F.Dostoyevskinin “*məgər bu müsəlman deyilmi?*” deyən səciyyələndirdiyi Puşkində islam anlayışı maarifçilik – romantizm – realizm xəttiylə təkamül etmiş və bir çox ədiblərə (Lermontov, Qoçol, Rıleyev, Bestujev, Vязemski, Çadayev, Delviq, Rotçev, Yakuboviç, Benediktov, Fet, Maykov, Manassein və bir çox başqaları) təsir edərək rus ədəbiyyatında Şərqə marağın artmasında və islam silsiləsinin təşəkkülündə həlledici rol oynamışdır.

Onu da deyək ki, A.Puşkinin, bir qədər sonra İ.Buninin, K.Balmontun islami şeirləri ədəbi-etik və bədii baxımından da örnək hesab oluna bilər. Haqqa inanmayan bu şairlərdə dini motivlərin bəsit şəkildə şəxsiləşdirilməsi, adiləşdirilməsi yoxdur. İlahi məqamlar öz fəvqəlliyində, aliliyində qavranılır. Müəllif bir fərd və bədii obraz kimi əsərində tərənnüm etdiyi ilahi anlayışlar və ilahi məqamla özü arasında məsafəni saxlayır. İlahi həqiqətin dərki müəllifin özünüdərkliylə tamamlansa da dini anlayışlar ikinci plana keçmir, bədii mətnlər müəyyən sakrallıq qazanır, xüsusi və ümumi arasında sərhəd qorunur. Bu xüsusiyyət-

lər son dövrlərdə dini mövzulu bir sıra əsərlərdə ilahi məqamların profanasiyasına, adiləşdirilməsinə yol verən müəyyən şair və yazıçılar üçün nümunə ola bilər. Dini mövzular həqiqi inanc, ədəbi etika və istedad tələb edən həssas və məsuliyyətli məsələdir: *“Şairlər Allahla insan arasında sonuncu ünsiyyət vasitələrindəndirlər. Yalnız və yalnız vasitə. Amma çox zaman şair başlayır Allahla, əstəğfürulla, az qala “sənlə” danışmağa, Allahu adiləşdirir. Əgər o, yəni şair Allahın ünsiyyət vasitəsidirsə, o zaman bizim bu gün “bəyənilən” poeziyamızda allah, tanrı, yaradan, ilahi kimi müraciətlər görən kimədir? Allahın müraciət edib öz-özünə söz deməyə meyar ortaya çıxır: Allaha müraciətlə yazılan şerhləri biz dediyimiz şairlər yazmır, o şerhlər qrafoman qələminin məhsullarıdır”* (Kamal Abdulla. Kədərli seçmələr. B., 2002, c. 350).

Puşkinin ədəbi mühitində olan və ya ənənələrinə dayanan bir çox rus ədiblərinin yaradıcılığında da Şərq və islam mövzusu xüsusi yer tutur. M.Lermontov (“Zəmanəmizin qəhrəmanı”, “Aşiq Qərib”, Qafqaz şeirləri), A.Bestujev-Marlinski (“Ammalat bəy”, “Molla Nur”), V.Küxelbeker (“Qəlyançı”), A.Polejyev (“Qara hörük”, “Sultan”, “Hərəmxana”, “Ərpəli”, “Çir-Yurt”), V.Benediktov (“Xəlifə və kölə”, “Əbdül Qədirin məktubu”), P.Vyazemski (“Məhəmməd”, “Bosfor”, “Fələstin”, “Şərq apoloqu”, “Bosforda gecə”), D.Oznobişin (“Məhəmməd”, “Kəniş satıcısı”, “Üç qızılgül”), A.Muravyov (“Baxçasaray”, “Dərvişlər nəğməsi”), A.Şişkov (“Osman”), O.Senkovski (“Şərq povestləri”), S.Qlinka (“103-cü Psalm”, “Şərq apoloqları”), V.Şastni (“Türk nəğməsi”), L.Yakuboviç (“Al-Korandan, XCI fəsil”), N.Qrekov (“Qurandan”), İ.Kozlov (“Qafqaz və Kırım stansları”), A.Veltman (“Məhəmməd”), A.Rotçev (“Qurana təqlidlər”), P.Manassein (“Məhəmmədin Cəhənnəm və Cənnəti”), A.İlliçevski (“Baxçasaray sarayı”) Şərq motivlərini,

islami dəyərlərin bəşəri-mənəvi əhəmiyyətini tərənnüm etmişlər.

Rus ədəbiyyatında dərin iz buraxmış görkəmli ədiblərlə yanaşı, Puşkin çevrəsində olan, nisbətən az tanınmış şairlərin Qurani Kərimə müraciəti heç də az əhəmiyyət kəsb eləmir. İndi az tanınan müəlliflərin islami əsərləri bu mövzunun həmin tarixi-ədəbi dövr üçün əhəmiyyətini, islama marağın genişliyini və dərinliyini aşkarlayır. Bu baxımdan, aşağıda təqdim olunan şairlərin yaradıcılığı diqqətəlayiqdir.

Puşkin dövrünün fəal ədəbi siması – Şərq dillərinin bilicisi, tərcüməçi, şair D.P.Oznobişin (1804-1877) ilk növbədə Şərq poeziyasından tərcümələri ilə tanınmışdır. Bir sıra əsərləri Delibürader psevdonimi ilə çıxan Oznobişinin yaradıcılığında Şərq mövzusu ekzotikaya marağdan və poetik kanonları kortəbii təkrardan uzaqdır. Şərqə bu tip bəsit münasibətə kinayəli yanaşan Oznobişinin XIX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edən oriyental yaradıcılığı (“Məhəmməd”, “Peyğəmbərin sirri”, “Ərəb atı”, “Üç qızılgül”, “Qanqes” və s.) mistik elementlərin qabarıqlığıyla seçilir.

Şərq dillərini, ərəb dilinin canlı dialektlərini yüksək səviyyədə bilən yazıçı və şərqşünas O.İ.Senkovskinin (Baron Brambeus; 1800-1858) ərəb poeziyasına dair mühaizələrinin, Suriyaya səfəri barədə yol qeydlərinin, “ərəb qəsidəsi” və başlıca olaraq Rusiyada əsasını qoyduğu “Şərq povestləri”nin, tərcümələrinin (xüsusən, “İsfahanlı Xoca Babin sərgüzəştləri”) ədəbi mühitdə, o cümlədən Puşkin, Lermontov, Qoqol yaradıcılığında islama marağın təbəddülatında əhəmiyyətli rolu olub.

Puşkinin dostu və həmfikiri, knyaz, məşhur şair, tənqidçi, tədqiqatçı Pyotr Andreyeviç Vyazemskinin (1792-1878) ədəbi fəaliyyətində Şərq və islam mövzusu əhəmiyyətli yer tutur. Çoxlu səyahətlər etmiş Vyazemski-

nin ilk şeirləri də yol təəssüratlarından doğmuşdur. İstanbulda rus səfirliyində işləyən oğlu ilə görüşmək və müqəddəs yerləri ziyarət məqsədilə 1849-cu ildə xanımıyla Şərqi səyahətə çıxan Vyazemski yoldakı müşahidələrini gündəlikdə əks etdirmişdir və bu yazılar 1883-cü ildə “Князь P.A.Vyazemskinin Şərqi səyahəti (1849-1850)” adıyla kitab şəklində dərc olunmuşdur. Osmanlıya səyahəti zamanı İstanbul və Fələstin onda xüsusi təəssürat oyadıb və gündəliyində, şeirlərində həm xristian, həm də islam abidələrini vəcdlə təsvir etmişdir. İstanbul mənzərələri, Fələstin, türklərin və bədəvi ərəblərin həyatı şairdə maraq və heyranlıq doğurmuşdur. Bosfor mühitindən vəcdə gələn Vyazemski burada ani və əbədinin çulğışmasını, tarixin, mədəniyyətlərin qovuşaraq yaratdığı sonsuz mənəvi məkanı daxilən duymuş və təəssüratını belə ifadə etmişdir:

*Нет пространству границ! Мыслью падаешь ниц –
И мила эта даль, и страшна бесконечность!
И в единый символ, и в единый глагол
Совмещается нам – скоротечность и вечность...*

*Мəkanın sınırları yoxdur! Əqlinlə təzim edirsən – Və
bu intəhasızlıq əziz, bu sonsuzluq qorxuncdur! Və vahid
rəməzdə və vahid əməldə qovuşur ötəri və əbədi...*

İstanbul, Fələstin müşahidələri əsasında Vyazemski ümumi düşüncələr, rəmzi mənalarla yanaşı, müsəlmanların canlı obrazlarını yaradır, qarşılaşdığı insanların gerçək cizgilərini də verir:

*Помянув Магомета,
Всадник, встретясь с тобой,
К сердцу знаком привета
Прикоснется рукой.*

*Atlı səninlə qarşılaşdıqda, Məhəmmədin adıyla, əlini
ürəyinə qoyaraq səni salamlayacaq.*

*Там, как ваянья гробовые,
Одевшись в белый свой покров,
И неподвижно, и без слов
Сидят турчанки молодые
На камнях им родных гробов.*

*Orada məzar daşları kimi, ağ libasını geyib, hərəkət-
siz, dinməz gənc türk qızları doğma məzar daşlarında otu-
rub.*

Vyazemskinin müsəlman aləmi, islam dəyərləri barədə şeirləri (“Məhəmməd”, “Bosfor”, “Bosfor gecəsi”, “Baxçasaray”, “Fələstin”, “Heyranlıq”, “Şərqi apoloqu” və s.), gündəliyindəki qeyd və müşahidələri tarixi-ədəbi və mədəni dəyərə malikdir.

Heykəltəraş ailəsində anadan olmuş A.Q.Rotçev (1806-1873) əsasən oriyental əsərləri və tərcümələri ilə məşhurdur. Bayron romantizmi və dekabrıst ideallarından bəhrələnmiş Rotçev islami motivləri müasirliyə tətbiq edərək dövrünün fəsadlarını dini dəyərlər baxımından ifşa etmiş, məhşər motivlərinə xüsusi maraq göstərmişdir. “Qurana təqlidlər” poetik silsiləsini 1827-ci ildə Puşkinin təsiri ilə yazmışdır. Altı hissəli bu silsilədə Rotçev əslində müasirlərinə müraciət edərək, “zəmanənin qəhrəmanlarından”, hakimi-mütləqlərdən vaxtilə Məhəmmədin (s.ə.) Ərəbistanına və bütün dünyaya gətirdiyi yeniliklərə bənzər təbəddülət gözləntilərini ifadə etmişdir:

*О Магомет! благое слово,
Как древо пальмы, возрастет:*

*Его услышав, твой народ
Да укрепится силой новой!*

*Ya Məhəmməd! müjdə
Palma ağacı kimi yetişəcək:
Bunu eşidib, sənin xalqın
Qoy yeni güclə möhkəmlənsin!*

Rotçevin U.Şekspir, F.Şiller, V.Hüqonun əsərlərindən tərcümələri də yüksək qiymətləndirilmişdir. Jurnalist kimi də fəaliyyət göstərmişdir. 1870-ci ildən bir müddət Daşkənddə yaşamış, “Turkestanskije vedomosti” adlı qəzet dərc etdirmişdir.

Zadəgan nəslindən olan P.P.Manassein (1803-1837) peşəkar hərbi olmuş, Puşkin çevrəsində olan ədiblər, ilk növbədə islama maraq göstərən V.Küxelbeker, eləcə də polyak şairləri A.Rıpinski, T.Skrişilevski ilə dostluq etmişdir. Şeirlərini çap etdirməyi sevməmiş, özü üçün yazdığını və hisslərini həmdəmlərinə etibar etdiyini söyləmişdir. Həyatdan tez getmiş istedadlı şair Manasseinin, ehtimal ki, Puşkin təsirilə yazdığı ən böyük əsəri – “Məhəmmədin Cəhənnəm və Cənnəti” poeması 1829-cu ildə nəşr olunmuşdur. Poemada islam motivləri Puşkin ruhunda vəsf olunur, dini dəyərlərin bəşəri-mənəvi əhəmiyyəti tərənnüm edilir. Məhşər, günah və cəza motivlərini önə çəkən Manassein, hər bir əməlin haqq dərgahında qiymətləndirilməyini ifadə edir:

*О смертный! Грех, тобой свершенный,
Будь он великостью своей
Огромнее миров вселенной,
Будь он былинка для очей:
Всеведцу явень сокровенный,
Бог видит дно души твоей!*

*Fani məxluq! İşlətdiyin günah
Dünyalardan böyük olsa da,
Gözdə bir zərrə olsa da:
Hər şeyi bilənə gizlin aşkardır,
Allah qəlbinin dərinliyini bilir!*

Xırda dvoryan ailəsindən olan L.A.Yakuboviç (1805-1839) rus poeziyasında elə də məşhur sima olmasa da, istedadı ilə Puşkin çevrəsinin nümayəndələrini cəlb etmişdir. Maddi sıxıntı və xəstəliyi ona poetik yaradıcılıqla geniş məşğul olmağa imkan verməmişdir. Bir sıra oriyental şeirlərin müəllifi olan Yakuboviçin “Al-Korandan, XCI fəsil” şeiri Qurani Kərimin “Əş-Şəms” surəsinin (müqayisə üçün bax: «Сура 91. Солнце. 1. Клянусь солнцем и его сиянием! 2. Клянусь луной, которая следует за ним! 3. Клянусь днем, который выявляет его (солнца) сияние! 4. Клянусь ночью, которая скрывает его! 5. Клянусь небом и Тем, Кто его воздвиг (или тем, как Он воздвиг его)! 6. Клянусь землей и Тем, Кто ее распростер (или тем, как Он распростер ее)!» – E.Quliyevin tərcüməsində) bədii təfsiridir və poetikliyinə görə eyni səviyyədə olmasa da, mövzu və üslubca Puşkin ənənəsindədir:

*Клянуся солнцем и луною,
Клянуся ночью и днем,
Клянуся небом и землею,
Клянусь ослицей и конем;
Клянуся Тем, кто нам от века
Способность умственную дал.*

*Günəşə və aya and olsun,
Gecəyə və gündüzə and olsun,
Göyə və yerə and olsun,*

*Ulağa və ata and olsun;
Bizə əzəldən əql vermiş
Ona and olsun.*

S.Peterburq Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, lirik şeirlər, poemalar, povest və romanlar müəllifi olan A.F.Veltman (1800-1870) bir sıra ədəbi məcmuələrlə əməkdaşlıq etmiş, dövrün ədəbi dairələrində tanınmışdır. Tarixi mövzulu əsərləri, səyahətnamələri ilə yanaşı islam motivlərinə də müraciət etmişdir. “Məhəmməd” şeirində islamın yaranmasından, Peyğəmbərin ali missiyasından bəhs edilir, lakin peyğəmbərliyin islami anlamı ilə xristianlıq qavrayışını qarışdırdığı aydın sezilir:

*Нисшел Пророк, посланник новый неба, –
Боготворит его Аравии народ;
Эмина видит в нем свой первый плод
И ветвь цветущую потомства Муталеба.
Но он плодом земным себя не признает,
Он говорит: «Есть Бог, сыны Востока!
Для верных он меня на землю ниспослал,
Кто против Бога и пророка?»*

*Yeni səmə elçisi, Peyğəmbər gəldi, – Ərəbistan xalqı
ona pərəstişkar; Əminə onda öz ilk bəhrəsini görür, Və
Mütalib nəslinin çiçəklənən budağını. Ancaq o özünü yer
övladı saymır və deyir: “Allah var, Şərq övladları! Möminlər
üçün O məni yerə göndərmiş, kim Allaha və peyğəmbərə
qarşıdır?..”*

Hərbçi ailəsində doğulmuş N.P.Qrekov (1807-1866) Moskva Universitetini bitirib bir müddət dövlətə qulluq etdikdən sonra 1832-ci ildə istefaya çıxmış və Tulanın Kazansk kəndindəki malikanələrinə qayıdaraq həyatını

poetik yaradıcılığa həsr etmişdir. Şeir və nəsr əsərləri müxtəlif məcmuələrdə nəşr olunan Qrekovun yaradıcılığının əsasını məhəbbət, təbiət mövzuları, lirik-patriarxal pafos təşkil edir. Duyğu səmimiyyəti və melodikliyi ilə seçilən Qrekovun şeirlərinə bir sıra bəstəkarlar, o cümlədən A.Alyabyev, A.Draqomijski, A.Rubinşteyn, P.Çaykovski mahnı bəstələmişdir. Qrekov ingilis, fransız, alman, ispan ədəbiyyatından tərcümələri ilə də tanınmışdır. 1860-cı ildə şairin ilk poetik məcmuəsinə daxil edilmiş “Qurandan” şeiri Puşkinin təsiriylə yazılmışdır:

*Всесильный рек, – и светом дня
Все озарилось в миг единый.
Он создал духов из огня,
Он создал смертного из глины,
Он звезды с бледною луной
И солнце с яркими лучами
Заставил в тверди голубой
Ходить воздушными путями...*

*Qadir Allah buyurdu və hər şey nura boyandı. O, ruh-
ları oddan, insanı palçıqdan xəlq etdi. O, ulduzları solğun
ayla və günəşi parlaq şüalarıyla mavi göylərdə gərmişə
məcbur etdi...*

Görkəmli yazıçı Nikolay Qoqolun (1809-1852) yaradıcılığında islam dünyası haqqında fikirlər əsasən onun elmi əsərlərində yer alıb. S.Uvarov tərəfindən Peterburq Universitetinin Ümumi tarix kafedrasına adyunkt-professor təyin olunan Nikolay Qoqolun tarixi məqalələri kimi, islama dair fikirləri də akademik elmlikdən daha çox, ictimai-fəlsəfi əhəmiyyət daşımışdır. Bu baxımdan Qoqolun “Ərəblərin ibtidai həyatı. Məhəmməd tərəfindən millətin təşəkkülündə edilmiş çevriliş və onların fəthləri”,

“Əl-Məmun. Tarixi səciyyə”, “Orta əsrlər haqqında”, “Maarif” məqalələri, “Arabesklər. N.Qoqolun müxtəlif əsərləri” kitabına daxil olmuş başqa mühazirə, məqalələri və digər əsərləri diqqətəlayiqdir.

Bu yazılarında Qoqol ani, fantastik şəkildə dirçəlmiş, sırf Şərq dini islamla hərəkətə gəlmiş yeni güclü xalqın, ərəblərin öz Asiya qılıncı ilə köhnəlmiş mədəniyyətləri sıxışdırdığını və islamı yaydığını, sonra isə bu ecazkar xalqın heyranedicə şəkildə, tezliklə fatehdən maarifçiyyə çevrildiyini, öz zəngin təxəyyülü, dərin fikirləri və həyat poeziyası ilə parladığını və eyni zamanda Xəzərin arxasından gələn xalqın təzyiqlə söndüyünü, islamı onlara ötürdüyünü yazır (söhbət türklərin islamı yeni bir şövqlə yaymasından gedir). Ərəblərin yaratdığı islam mədəniyyətini nə Şərqdə, nə Qərbdə görünmüş möcüzə hesab edən Qoqol bu xalqın məhz Məhəmmədin (s.ə.) gətirdiyi din, islam sayəsində parladığını təsdiqləyir.

Ərəb-islam maarifi, Qoqolun fikrincə, nəinki yunan elminin qalıqlarını mənimsədi, hətta elmlə elə alovlu və uğurlu məşğul oldu ki, Avropa xristianları özləri onlardan öyrənməyə başladı və xristian ruhanilərinin maarifi ərəb maarifi qarşısında zəif çalar oldu. “Əl-Məmun” məqaləsində Qoqol daha çox dövlət quruculuğuna toxunur, filosof, siyasətçi, döyüşçü və ədib hesab etdiyi Harun ər-Rəşidi heyranlıqla tərifləyir (bu məqalə üzrə Qoqolun universitetdə oxuduğu mühazirədə V.Jukovski və A.Puşkin də iştirak etmişdir). Əl-Məmunun xalqın həyat tərzinə, ənənəsinə, düşüncəsinə uyğun olmayan islahatlarının faciəli nəticələrini şərh edən Qoqol bir qədər sonra bunları I Pyotrün fəaliyyəti ilə müqayisə edir. Bütövlükdə Qoqolun islama pravoslavlıq, romantizm və elmiliyin orijinal vəhdətindən ibarət münasibəti ayrıca öyrənilməyə layiqdir.

Qoqolun mövqeyi öz dövrünün dini-fəlsəfi, ilk növbədə slavyanofil fikri ilə səsleşir. Bu baxımdan, XIX əsr

ədəbi-fəlsəfi fikrində əhəmiyyətli rol oynamış slavyanofil şair, publisist, dini, tarixi, fəlsəfi məzmunlu bir sıra şeir, faciə, məqalələr müəllifi A.S.Xomyakovun (1804-1860) “Xəlifələrin həyatından məqamlar” adlı tarixi-publisist məqaləsini xatırlatmaq olar. Bütövlükdə islamı İsanı məsihlik anlamında qəbul etmədiyinə görə natamam hesab edən Xomyakov bununla bərabər ilkin islamda sirayətədicə mənəvi qüdrəti, həqiqi ilahi inanca xas sadəliyi, güclü inamı önə çəkir, ərəblərin dövlətə nə məişətə meyilli olmadığını, qeyri-iyerarxik cəmiyyətdə yaşamalarını məziyyət kimi qeyd edir, müsəlmanlığı üzvi təlim adlandırır, islam və xristianlığın Musadan gələn eyni kökə bağlılığını, İbrahinin İsmayıldan törəyən nəvələrinin Ərəbistanda eyni bir ənənəni yaşatdıqlarını bildirir.

Maraqlıdır ki, bir qədər sonra göstərəcəyimiz kimi, oxşar fikirlər tamamilə əks ideoloji mövqedə olan qərbçilərdə, o cümlədən P.Y.Çaadayevdə də izlənilir, digər tərəfdən, Şərq inqilabi-demokrat mütəfəkkirlərin, Hersen, Belinski, Dobrolyubov, Çernışevskinin düşüncələrində də əhəmiyyətli yer tutur.

Ümumən, XIX əsrin əvvəllərindən islam Şərqi rus lirik poeziyası ilə yanaşı, belletrist nəsrə, elmi, siyasi, ideoloji, fəlsəfi əsərlərdə və yazıçıların yazışmalarında geniş əks olunur. İslam motivləri həm təbdil və təqlid, həm rus milli ənənəsinə uyğunlaşdırılmış tərzdə, həm ənənəvi rəmzlərin poetik mənimsənilməsi, həm də islami mənaların və anlayışların mətnaltı qatda struktur-semantik mexanizm kimi fəaliyyəti şəkildə aşkarlanır. Bu baxımdan, Qafqaz obrazı bütövlükdə rus ədəbiyyatında müsəlman metamətninin, bu mətnin mahiyyətinin, fəlsəfəsinin, poetikasının formalaşmasında həlledici rol oynayıb.

Puşkin yaradıcılığında olduğu kimi, bir çox rus şair və yazıçıların, o cümlədən K.Rıleyev, A.Bestujev-Marlinski, M.Lermontov, L.Tolstoyun Şərq-islam dünyasına

marağının güclənməsində əsas amillərdən biri də Qafqazla tanışlıq olub. Ümumən Şərqi dərki Qafqazın mənən mənimsənilməsi yoluyla baş verib və “türk-köçəri, sonra isə islam Şərqi ilə bu təmasla rus ruhunun özünüdəyini gerçəkləşib: Loqos və Psixyanın” (Г.Д.Гачев. Национальные образы мира. Центральная Азия: Казахстан, Киргизия. Космос Ислама (интеллектуальные путешествия). М., 2002, с.74-77). XX əsrdə də davam etmiş və bu gün də davam edən bu prosesdə bir sıra ənənəvi motivlərin, o cümlədən A.Puşkin, M.Lermontov, L.Tolstoy və XX-XXI əsrlərin qovşağında V.Makanin yaradıcılığında “Qafqaz əsiri” motivinin tarixi varisliyi maraqlı kəsb edir.

Mixail Lermontov

Qafqaz müharibələrinin fəal iştirakçısı olan Mixail Lermontov (1814-1841) əqidəcə hərbi-dövlət mövqeyində qalsa da, şair ruhu ilə Şərqi, Qafqazın, islamın əzəmətini duymuş, “poeziyasının beşiyi olan Qafqaz”da (V.Belinski) “insanın məğrur səsinin... əsrlərin ağ çalmasına bürünmüş dağların məğrurluğunu sarsıtmayacağını söyləmişdir”. Azərbaycan-türk folkloruna və dilinə maraqlı göstərən, yaradıcılığında istifadə edən Lermontov Qafqaz mövzusunda bir sıra əsərlər yazmışdır

(“Aşiq Qərib”, “Zəmanəmizin qəhrəmanı”, “Üç palma”, “Fələstin budağı”, “Əzrail”, “İki kəviz” və s.). Türk (Azərbaycan) dilini öyrənən və bu dilin Avropada fransız dili olduğu qədər Asiyada zəruri olduğunu deyən Lermontovun əsas əsərlərindən olan “Zəmanəmizin qəhrəmanı”nın baş qəhrəmanları Peçorin və Maksim Maksimoviç də türk sözləri işlədirlər.

Bir qərib kimi Şərqi gözetçisi Kazbekə təzim etdiyini deyən, bir çox müsəlman obrazları yaratmış Lermontov “qəlbini sakit dualarını” bu qayaların ulduzlu səmaya, Allahın dərghahına («к престолу вечному Аллы») çatdırmasını təmənna etmişdir:

*Спеша на север издалека,
Из темных и чужих сторон,
Тебе, Казбек, о страж Востока,
Принес я, странник, свой поклон.*

*Чалмою белую от века
Твой лоб наморщенный увит
И гордый ропот человека
Твой гордый мир не возмутит.*

*Но сердца тихого моленья
Да отнесут твои скалы
В надзвездный край, в твое владенье
К престолу вечному Аллы.*

*Тələsərək Şimala uzaqlardan,
Mübhəm və yad yerlərdən,
Sənə, Kazbek, Şərqi gözetçisi,
Mən, qərib, təzim edirəm.*

*Qırıxmış alnın sənin
Əsrlərin ağ çalmasına bürünmüş,
İnsanın təkəbbürlü səsi
Sənin məğrur dünyanı sarsıtmaz.*

*Ancaq qəlbimin sakit dualarını
Sənin qayaların çatdırsaydı
Ulduzlardan yuxarı, sənin səltənətinə,
Allahın əbədi dərghahına.*

Qafqaz Lermontovun mənəvi dünyasına da dərindən sirayət etmiş, taleyə, həyata münasibətində müəyyən təbəddülat baş vermişdir. “Valerik” adıyla məşhur olan şeirdə Lermontov Şərqi onu islam Peyğəmbərinin təliminə yaxınlaşdırdığını, daxilən dəyişdirdiyini etiraf etmiş, Şərq (türk) qavrayışı sayəsində ümumən həyatın mənasını anladığını bildirmişdir:

*... Я жизнь постиг:
Судьбе, как турок иль татарин,
За всё я ровно благодарен;
У Бога счастья не прошу
И молча зло переношу.
Быть может, небеса Востока
Меня с ученьем их Пророка
Невольно сблизили...*

*...Mən həyatı qavradım:
Taleyə, türk və ya tatar kimi,
Hər şeyə görə eynən minnətdaram,
Allahdan səadət diləmirəm
Və şəra sükun dözüürəm.
Bəlkə, Şərq səmaları məni
Onların Peyğəmbərinin təliminə
İxtiyarsız yaxınlaşdırıb...*

Lermontov yaradıcılığında Quran üslubu da aşkar sezilir, bir çox əsərləri, o cümlədən “Demon” poemasından aşağıdakı parça (Demonun andı) şairin Müqəddəs Kitabın mənalar aləminə və üslubuna dərindən tanışlığını təsdiqləyir:

*Клянусь я первым днём творенья,
Клянусь его последним днём,*

*Клянусь позором преступленья
И вечной правды торжеством.
Клянусь паденья горькой мукой,
Победы краткою мечтой;
Клянусь свиданием с тобой
И вновь грозящею разлукой.
Клянуся сонмищем духов,
Судьбою братии мне подвластных,
Мечами ангелов бесстрастных,
Моих недремлющих врагов;
Клянуся небом я и адом,
Земной святыней и тобой,
Клянусь твоим последним взглядом,
Твоею первою слезой...*

*And olsun yaradılışın ilk gününə,
And olsun onun son gününə,
And olsun cinayət ləkəsinə,
Və əbədi həqiqətin təntənəsinə.
And olsun alçalmanın acı əzabına,
Ötəri qələbə xəyalına,
And olsun sənənlə görüşə,
Və yenidən gözləyən ayrılığa.
And olsun ruhlar yığnağına,
Qardaşlıq taleyilə hökmümdə olanlara,
Mələklərin soyuq qılınclarına,
Mənim ayıq düşmənlərimə;
And olsun səməyə və cəhənnəmə,
Yer qutsallığına və sənə,
And olsun sənənin son baxışına,
Sənənin ilk göz yaşına...*

Bir çox mülahizələri, eləcə də əsas əsəri olan “Zəmanəmizin qəhrəmanı”ndakı mövqeyi islamın Lermontov

tovun fəlsəfi fatalizminin qaynaqlarından olduğunu düşünməyə əsas verir. Bu romanın “Fatalist” adlı hissə-sindən aşağıdakı parça bu baxımdan maraqlıdır: “Bir dəfə bostondan doyub və kartları masanın altına atıb, mayor S***gildə çox yubandıq; adətə rəğmən söhbət maraqlı idi. Söhbət ondan gedirdi ki, insan taleyinin səmalarda yazılması barədə müsəlman inancı bizlər, xristianlar, arasında da çox pərəstişkar tapır” («Однажды, наскучив бостоном и бросив карты под стол, мы засиделись у майора С*** очень долго; разговор против обыкновения был занимателен. Рассуждали о том, что мусульманское поверье, будто судьба человека написана на небесах, находит и между нами, христианами, много поклонников...»).

Digər tərəfdən, Qafqaz müharibələrinin fəal iştirakçısı olan Lermontovun bir əsgər kimi döyüşdüyü, “Allahı – azadlıq, qanunu – müharibə” («Их бог – свобода, их закон – война») olan cəmərd dağlılara, “uzaq İçkeriya dağlarının igidləri”nə («удальцов из гор Ичкерии далекой») rəğbət və hörməti aşkar sezilir. Bu kimi düşüncələri, “Əgər Qafqaza getsən, şair qayıdarsan” və “asiyalılardan çox şey öyrənmişəm” söyləyən M.Lermontov yaradıcılığını daha dolğun anlamaq üçün vacib amillərdir.

Rus ədəbiyyatının olduqca geniş mövzusu və predmeti olan, indiyədək aktuallığını saxlayan Qafqaz və İslam teması dahi rus yazıçısı Lev Tolstoyun (1828-1910) da yaradıcılığında mühüm amil olub.

Uşaqlığının beş ilini müsəlman şəhəri Qazanda keçirmiş Tolstoy ədəbi fəaliyyətə ilk dəfə Qafqazda başlamışdır. Buranın təbiəti, insanları Lev Nikolayeviçin həssas qəlbinə güclü təsir etmiş və onda mənəvi-ruhi dəyişiklik baş vermişdir. Məhz Qafqazda Tolstoy inanmışdır ki, “onun üçün doğulmayıb ki, hamı kimi olsun... şöhrət istəmirəm və ona nifrət edirəm, insanların sədəti və xeyrində böyük

iştirak istəyirəm, – arvadı S.A.Tolstaya yazıçı barədə bioqrafik materiallarda yazırdı, – ...O, tez-tez mənə deyər ki, həyatının ən yaxşı xatirələri Qafqaza aiddir” (Л.Н.Толстой в воспоминаниях современников. В 2-х т., т.I, М., 1978, с.37-38). Saatlarla Qafqaz təbiətini seyr edən Tolstoyda gördüklərini qələmə almaq istəyi yaranar, ancaq bu hissləri qələmə və mürəkkəblə ifadənin mümkünsüzlüyünü söyləyərmiş. Ən əsası isə, yazıçını Qafqaz insanları, onların həyatı, xarakteri, daxili aləmi cəlb edirdi.

“Hacı Murad”, “Kazaklar”, “Basqın”, “Meşənin qırılması” və digər əsərlərində “müharibə və azadlığın qəribə və poetik tərzdə çulğasıdığı” Qafqazı, Qafqaz müsəlmanlarının həyatını, mübarizəsini təsvir edən Tolstoy üçün islam ilk növbədə ali mənəvi-fəlsəfi dəyərlər və mənalar mənbəyi, qafqazlıların xarakterinin təməli, azadlıqsevərliyinin, mərdliyinin mənbəyidir. Bu baxımdan, Tolstoyun “Hacı Murad”da yaratdığı xarakterlər Tolstoyun ümumən müsəlmanların mənəvi dünyasına münasibətini, onların həyatını, taleyini anlamasını və daxilən yaşamasını aşkarlayır.

Hacı Muradın faciəli taleyi, Tolstoyun əsərə daxil etdiyi igid Həmzət haqqında nəğmə və bu nəğmənin süjetinin baş qəhrəmanın taleyilə oxşarlığı ümumiləşərək Rusiya-Qafqaz münasibətlərinin faciəviliyini ifadə edir. Bu poetik nəğmənin məzmunu belədir: igid Həmzət rusağ at ilxısını qaçırır, rus knyazı böyük qoşunla ona çataraq igidləri mühasirəyə alır, Həmzətin dəstəsi atları kəsərək cəsəd qalağı arxasından son gülləyə, son damla qana qədər müqavimət göstərir, ölüm qabağı Həmzət səmadakı quşlara

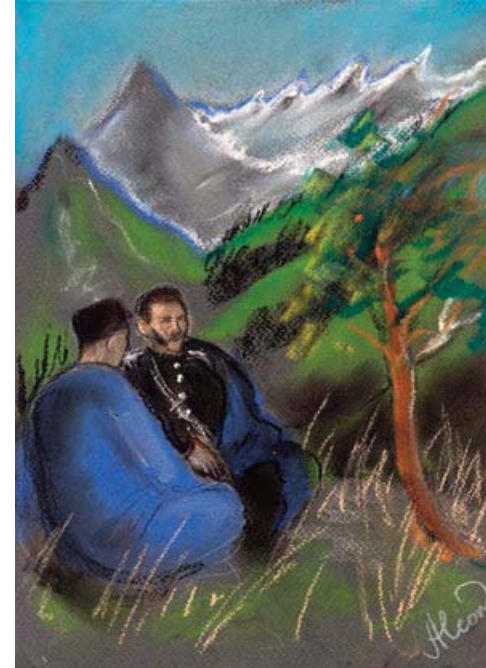

Lev Tolstoy

üz tutaraq analarına, bacılarına, ağ qızlara qazavat uğrunda öldüklərini bildirmələrini istəyir («*В песне говорилось о том, как джигит Гамзат угнал с своими молодцами с русской стороны табун белых коней. Как потом его настиг за Тереком русский князь и как он окружил его своим, как лес, большим войском. Потом пелось о том, как Гамзат порезал лошадей и с молодцами своими засел за кровавым завалом убитых коней и бился с русскими до тех пор, пока были пули в ружьях и кинжалы на поясах и кровь в жилах. Но прежде чем умереть, Гамзат увидел птиц на небе и закричал им: “Вы, перелетные птицы, летите в наши дома и скажите вы нашим сестрам, матерям и белым девушкам, что умерли мы все за хазават. Скажите им, что не будут наши тела лежать в могилах, а растаскают и оглодают наши кости жадные волки и выключот глаза нам черные вороны”.* Этими словами кончалась песня, и к этим последним словам, пропетым заунывным напевом, присоединился бодрый голос веселого Хан-Магомы, который при самом конце песни громко закричал: “*Ля иляха иль Алла*”»).

Tolstoy dühası bu mahnı və sonda səslənən “La ilahə illəllah” nidası ilə azadlıq, din, əqidə uğrunda mübarizə aparan dağlıların mərd xarakterini, məğrurluğunu, əyilməzliyini, inanclarına və vətənə sədaqətini, cihadın mənəvi mənasını açır.

Bu nəğmə və ümumən “Hacı Murad”la bağlı maraqlı bir faktı da qeyd etmək istərdik. “Hacı Murad”ın bu yaxınlarda tanınmış tədqiqatçı F.Ç.Rzayev tərəfindən aşkarlanaraq dərc etdirdiyi, keçən əsrin 20-ci illərinə aid səhnələşdirilmiş tərcüməsində (L.N.Tolstoy. Hacı Murad (tərcümə edəni Cəfər Cabbarlı). Tərtib edəni, mətni çapa hazırlayanı, ön sözün və şərhlərin müəllifi: F.Ç.Rzayev. B., 2008) Cəfər Cabbarlı orijinalın məhz dini-milli, mənəvi məğzini hiss edərək tərcümə mətnində əlavələr və üslubi

A.Riye. Zabit Tolstoy Qafqazda

vasitələrlə qabartmışdır. Orijinalda olmayan “Yaşıl bayraq”, “Allahu əkbər” kimi ifadələr, nəğmənin pafosunun üslubi cəhətdən yüksəldilməsi Cəfər Cabbarlının Tolstoy mətninin əsas mahiyyətini – qəhrəmanların islam və vətən uğrunda fədakarlığını ifadəyə çalışdığına dəlalət edir. Tolstoyun nəsrə qələmə aldığı həmin nəğmənin Cəfər Cabbarlı tərəfindən şeirlə yaradıcı tərcüməsi bu baxımdan maraq kəsb edir:

*Həmzət gücsüz düşmüş idi,
Son nəfəsdə bağırdı.
Gördü göydən quşlar keçir,
Gücün yığdı çağırdı.*

*Göy üzündən uçan quşlar,
Yurdumuzdan keçəndə,
Dağıstanda, Çeçəndə,
Söylərsiniz yol üstündə
Yol gözləyən gözlərə,
Analara, bacılara,
Ağ biləkli qızlara.
Biz qəzavət uğrunda,
Ölərkən də güləriz.
Açıq vuruş meydanında,
Ərlər kimi öləriz.*

*Ancaq bizim bədənimiz
Gömülməmiş qalacaq,
Gəmiqlərimiz qurdlar üçün
Dadlı bir yem olacaq.*

*Uçacaqlar qarğa, quzğun,
Gözlərimizi oyacaq.
Bizim axmış qanımızdan,
Qurdlar, quşlar doyacaq.*

*Bir də bizi görməyəcək,
Doğma yurdlar, cığırlar.
Gözlərimizi oyacaqdır,
Uçub gələn qarğalar.*

*İgid Həmzət dağdan qopdu,
Yaşıl bayraq qaldırdı.
Uruslara basqın yaptı,
Üç yüz ağ at saldırdı.*

*Qayıdarkən rus knyazı,
Ardlarınca yürüdü.*

*Çatdı sansız bir qoşunla,
Dörd bir yanı bürüdü.*

*Onda Həmzət igidlərə
Buyruq verdi durdular.
Ağ atları bir-bir kəsib,
Qanlı səngər qurdular.
Güllə bitdi, xəncər sındı,
Dönmədilər yürüşdən.
Damarlarında qan gəzdikcə,
Qaçmadılar vuruşdan.*

Şeir şəklində yaradıcı şəkildə tərcümə etdiyi bu nəğmədən sonra da Cabbarlı bu hissəni orijinaldan bir qədər fərqləndirərək, mətnin pafosunu yüksəldir: Hacı Muradın ah çəkərək “Nə etməli, biz də Həmzət kimi çarpışarız” sözlərini və Həmzəlinin tufəngini oynadaraq qışqırdığı “La ilahə illəllah” nidasına “Allahu əkbər” ifadəsini əlavə edir, bu parçanı “xəncərinin itiləmək səsi eşidilir” remarkası ilə tamamlayır.

Diqqətçəkən bir məqam da Tolstoyun Həmzət haqqında nəğmədə şəhid meyitlərinə daraşacaq qurd-quşla Hacı Muradın meyitlə düşmənlərin ləyaqətsiz yırtıcı davranışı arasında paralellik yaratmasıdır. Eyni zamanda Tolstoy Hacı Murad və onun timsalında islam döyüşçülərinin əsil cəngavər alicənablığını tərənnüm edir, onların əzazillikdən, yırtıcılıqdan uzaqlığını və bunu hətta anlamadıqlarını da bildirir. Adı məqsədlər və hisslərlə yox, ali duyğularla yaşayan və ölənlər (“*Bütün bu xatirələr onun təxəyyülündən heç bir hissəni oyatmadan keçirdi: nə qüssə, nə qəzəb, nə hər-hansı istək. Bunlar hamısı onun üçün başlayan və artıq başlamışla müqayisədə elə cılız görünürdü ki*” / «И все эти воспоминания пробежали в его воображении, не вызывая в нем никакого чувства: ни жалости, ни злобы, ни

какого-либо желания. Все это казалось так ничтожно в сравнении с тем, что начиналось и уже началось для него»), ölümle həyat arasında olan Hacı Muradın düşmənləri tərəfindən törədilən işgəncələrin mənasını anlamaması barədə müəllifin sözləri onun və Qafqaz müsəlman döyüşçülərinin düşmənləri ilə müqayisədə mənəvi ucalığına dəlalət edir (*“ona elə gəlirdi ki, başına çəkilə vururlar və o, anlaya bilmirdi, bunu kim və nə üçün edir. Bu onun öz bədəni ilə əlaqəsinin son dərkə idi. Artıq o heç nə hiss etmirdi və düşmənləri artıq ona aidiyyəti olmayanı tapdayaraq kəsirdilər... öldürülmüş heyvan ətrafında ovçu kimi Hacı Muradın və onun adamlarının ətrafına toplaşmışdılar... və barıt tüstüsündə kollaşda duraraq şən söhbət edib öz qələbələrini qutlayırdılar”* /«ему казалось, что его молотком бьют по голове, и он не мог понять, кто это делает и зачем. Это было последнее его сознание связи с своим телом. Больше он уже ничего не чувствовал, и враги топтали и резали то, что не имело уже ничего общего с ним... как охотник над убитым зверем, собрались над телами Хаджи-Мурата и его людей... и, в пороховом дыму стоявшие в кустах, весело разговаривая, торжествовали свою победу»).

Cabbarlı tərcümədə bu məqamı əlavə müstəqil sonluq kimi verərək, Maşanın dili ilə bunun müharibə olmadığını deyir, “nifrətəlayiq yırtıcılıq” kimi qiymətləndirir.

Bu tərcümə həm Tolstoyun azadlıqsevərliyini və islama ədalətli münasibətini, həm də böyük ədibimiz Cəfər Cabbarlının sovet dövründə aşkarlanan həqiqi milli və islami mövqeyini təsdiqləyir və tərcümənin 2008-ci ilə qədər arxivdə qalmasının səbəbi də aydınlaşır.

İslama, Şərq mədəniyyətinə verdiyi dəyərin təzahürü olaraq, L.Tolstoy hələ 60-70-ci illərdə uşaqlar üçün hazırladığı “Əlifba”ya, “Qiraət kitabı”na, müxtəlif məcmuələrə Şərq nağıllarını, təmsillərini salmışdır. Sonrakı

dövrərdə də hazırladığı müxtəlif məcmuələrə, müdrik fikirlər toplularına Şərqdən xeyli nümunə daxil etmişdir.

Tolstoy fəlsəfəsinin mühüm anlayışı – bütün insanların, millətlərin, din mənsublarının, mədəniyyətlərin bərabərliyi, vəhdəti, Allah qarşısında hamının eyniliyi, qardaşlığı fikrinin formalaşmasında əsas qaynaqlardan biri də məhz islam dəyərləri, xüsusən sufi vəhdət təlimi olmuşdur. Tolstoyun “Qiraət dairəsi”nə yaradıcı tərzdə daxil etdiyi sufi kəlamı bu baxımdan maraqlıdır: *“Əgər sən müsəlmansan, get xristianlarla yaşa, əgər sən xristiansan – yəhudilərlə yaşa; əgər katoliksən – pravoslavlarla yaşa. Sənin dinin nə olursa olsun, digər din mənsubları ilə ünsiyyətdə ol. Əgər onların sözləri səni narazı etmərsə və sən onlarla sərbəst ünsiyyətdə ola bilirsənsə, sən sülhə nail olmusan”* (Л.Н.Толстой. ПСС, т.41, с.424). Bütün insanların “bir müəllimin şagirdləri, bir atanın övladları, birbirinə qardaş” olduqlarını deyən Lev Tolstoy (yazıcının bu fikri Quran hikmətindən qaynaqlanır: “Sizi tək bir şəxsdən xələf edən, ondan zövcəsini yaradan və onlardan da bir çox kişi və qadınlar törədən Rəbbinizdən qorxun!” – “Ən-Nisa”, 1) bu bəşəri birliyin məhz “hamıda bir olan ilahi başlanğıcın vəhdətindən” törədiyini və əsil sənətin də məhz insanlara birlik, qardaşlıq, vəhdət aşılaman sənət olduğunu qeyd edir. Lev Tolstoyun gətirdiyi bu sufi kəlamı və ümumən bir olan Allahın göstərdiyi yolla gedənlərin, əhli-kitabın vəhdəti fikri, qeyd olunduğu kimi, birbaşa Qurani Kərimdən gələn hikmətdir və yazıcının bu hikmətə bələdliyini təsdiqləyir: “O kəslər ki, sənə göndərilənə (*Qurana*) və səndən əvvəl göndərilənlərə (*Tövrat, İncil, Zəbur* və s.) iman gətirir və axirətə də şəksiz inanırlar, məhz onlar öz Rəbbi tərəfindən (*göstərilmiş*) doğru yoldadırlar. Nicat tapanlar (*axirət əzabından qurtarıb Cənnətə qovuşanlar*) da onlardır” (“Əl-Bəqərə”, 4, 5; Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyevin tərcüməsində).

İslama böyük önəm verən Tolstoyun bədii yaradıcılığında, daxili dini axtarışlarında, dünyagörüşü və həyat tərzində müsəlmanlara, Qurani Kərimə, islam mütəfəkkirlərinə maraq təbii və qanunauyğundur. Bu baxımdan “Məhəmmədin Qurana daxil olmayan kəlamları” xüsusi yer tutur. Şərq mütəfəkkirlərinin, şərqşünasların əsərlərinə, Qurani Kərimə dərindən bələd olan Tolstoyun bu maraq dairəsinin yaranmasında müəllimi olmuş, ərəb və türk dillərini öyrəndiyi böyük alim, rus şərqşünaslığının banisi Mirzə Kazım bəyin də mühüm rolu olub.

Bütün bu amillər Tolstoyu islamla, Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.) şəxsiyyətilə maraqlanmağa sövq etmişdir. Məlumdur ki, Sinod tərəfindən pravoslav kilsəsindən kənarlaşdırılan Tolstoyun fəlsəfəsində də islam amili güclüdür. Sufi şeyxi Kunta Hacı Kişiyev, Misirin baş müftisi Məhəmməd Abdo (Əbdül), başqırd Məhəmmədşah Rəhmətullin və başqaları ilə sıx münasibətlərdə olmuş Tolstoy müxtəlif cərəyan və təriqətlər, o cümlədən “məhdi” hərəkatı, bəhaizm, babi hərəkatı, islam modernizmi ilə dərindən maraqlanmışdır.

Məhəmməd Abdoya (1849-1905) 1904-cü ildə yazdığı məktubunda Tolstoy əslində onunla eyni bir dinə etiqad etdiyini, Allahı və onun qanunlarını qəbul elədiyini bildirir, həqiqət sevənlərin dinlərdə fərq yox, vəhdət və məziyyət axtarmasının gərəkliyini, özünün də bütün dinlərə, o cümlədən “yaxşı bildiyi islama” münasibətdə bununla məşğul olduğunu bildirir.

Gündəliyindəki bir çox qeydləri, məktubları islamın dahi yazıçı-mütəfəkkir üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu aşkarlayır. Lev Tolstoyun oğulları S.L.Tolstoy (С.Л.Толстой. Очерки былого. М., 1949) və İ.L.Tolstoyun (И.Л.Толстой. Мои воспоминания. М., 1969) xatirələrindən məlum olur ki, atası Lev Tolstoyla ailəliklə üç dəfə Samaranın Qaralıq kəndindəki mülklərinə yay səfərinə getmiş və bu

səfərlər zamanı başqırdların həyatıyla yaxından tanış olmuşlar. Tolstoyun mülkü yanında başqırd alaçığında (yurt) yaşayan, onu kumisa qonaq edən, ərəb dilini bilən, Quran oxuyan, ədəbli, mərifətli müsəlman ziyalı Məhəmmədşah Rəhmətullinlə dostluğu, onun keçmiş və islam haqda söhbətləri yazıçı üçün çox dəyərli olub (И.Л.Толстой, с.83-89, С.Л.Толстой, с.39).

Məhz bu başqırd kəndində L.Tolstoyun mülk alması da təsadüfi olmamışdır, bu haqda 1871-ci ildə arvadına yazırdı: “Burada mülk almağa məni yerli xalqın sadəliyi, vicdanlılığı, sadələvhlüyü və ağılı cəlb edir. Bizim iorniklərə oxşar heç bir şey yoxdur” (Л.Н.Толстой. ПСС, т.83, с.190). Məhz bu mühit müxtəlif xalqların, o cümlədən türk-müsəlmanların həyatının fəlsəfi dərkinə, “köçəri məişəti (nəhəng məkanda milyonlarla) ilə əkinçi, ibtidai məişət arasında mübarizəni anlamağa, bu mübarizənin bütün əhəmiyyətini duymağa” kömək etmişdir (Л.Н.Толстой. ПСС, т.62, с.199).

İslama münasibəti baxımından aşağıdakı fakt da maraqlıdır. Müsəlmana, Azərbaycanın məşhur Vəkilovlar sülaləsinin nümayəndəsinə ərə getmiş Yelena Yefimovna Vəkilovanın onun oğlanlarının islamı qəbul etmək istədikləri və məsləhətə ehtiyacı olduğu barədə müraciətinə cavab məktubunda Lev Tolstoy islam və pravoslavlığı belə səciyyələndirir: “*Müsəlmanlığa pravoslavlığa görə üstünlük verilməsinə gəldikdə isə... mən bütün qəlbimlə bu keçidə yalnız tərəfdar ola bilərəm. Bunu demək nə qədər qəribə olsa da, həqiqi mənada xristian ideallarını və təlimini uca tutan mənim üçün heç bir şübhə yoxdur ki, islam öz zahiri formalarıyla kilsə pravoslavlığından müqayisəyə gəlməz dərəcədə üstündür. Buna görə də əgər insanın qarşısında iki seçim varsa: kilsə pravoslavlığı və ya islamı seçmək, onda hər bir ağıllı adam üçün bu seçimdə tərəddüd ola bilməz və hər kəs Vahid doqmat, tək Allah və Onun Peyğəmbəri ilə*

müsəlmanlığı mürəkkəb və anlaşılmaz ilahiyyatdan – Üçlük, tövbə, sirr, müqəddəslər və onların təsvirləri və mürəkkəb ayinlərdən üstün tutacaq... Yasnaya Polyana, 15 mart 1909-cu il” («Что касается до самого предпочтения магометанства православию... я могу только всей душой сочувствовать такому переходу. Как ни странно это сказать, для меня, ставящего выше христианские идеалы и христианское учение в его истинном смысле, для меня не может быть никакого сомнения в том, что магометанство по своим внешним формам стоит несравненно выше церковного православия. Так что если человеку поставлено только два выбора: держаться церковного православия или магометанства, то для всякого разумного человека не может быть сомнения в выборе и всякий предпочтет магометанство с признанием одного догмата, единого Бога и Его Пророка, вместо того сложного и непонятного в богословии – Троицы, искупления, таинств, святых и их изображений и сложных богослужений... Ясная Поляна, 15 марта 1909»).

Lev Tolstoyun sözə, sənətə, ədəbiyyata, kitaba münasibəti də orijinal olmuşdur. Sənətin sadəcə bəlağət, söz oyununu olmadığını bildirən Tolstoy sənətkarın mənəvi dəyərlərə, mənaya, məzmunə köklənməli olduğunu, bədii əsərin xeyrə, sadə insanlara xidmət etməsinin vacibliyini təsdiqləmişdir. Bu mənada, hətta poeziyanın öz ritm, ölçü qəlibləri ilə onu sıxdığını, çərçivəyə salaraq, əsas diqqəti mənadan uzaqlaşdırdığını söyləmişdir. Tolstoy həmişə bu fikirdə olmuşdur ki, ədəbiyyat mənəvi, əxlaqi, imanlı, cəmiyyətə və insanlara xeyirli olmalıdır. Estetləri, formalistləri qəbul etməyən Tolstoy ədəbi sözün, kitabın xalqa xidmət etməli olduğunu düşünmüş və məşhur epik əsərləri ilə bərabər sadə insanlar, kəndlilər, uşaqlar üçün bir sıra kitabçaların nəşrinin təşəbbüskarı olmuşdur. Ümumən, Tolstoyun yazıdan, kitabdan, ədəbiyyatdan əsas tələbi

yüksək mənəvilik, inanc və iman, hikmət, xəlqilik olmuşdur. Maraqlı budur ki, avropayonlu estetikmin, “təmiz sənət” meyllərinin, üslub axtarışlarının, fərdiyyətçiliyin hökm sürdüyü bir dövrdə Tolstoyun qətiyyətlə təsdiqlədiyi bu mövqə sözə, kitaba, ədəbiyyata Müqəddəs Kitabımız Qurani Kərimdə aşkarlanan münasibətə çox yaxındır. Bu amilin Tolstoy yaradıcılığının əslində mahiyyəti ilə bağlılığını nəzərə alaraq, Quranda kitaba, sözə, şeir və şairə münasibəti xatırlatmaq istərdik.

Qurani Kərimdə kitab bütün mənə qatlarında izlənen aparıcı motivlərdəndir. İnsanlar Kitab əhlinə və yanılmışlara bölünüb – birincilər mömin, saf, insafli bəndələrdir, ikincilər isə azmış, çaşqın, günahkar şəxslərdir. Kitab – Allah yolu, doğru yol, həqiqət, öyüd, iman, hikmət deməkdir: “*Doğru nədir, əyri nədir – ayırd edən Kitabı göndərmiş O*”, “*Sizə Kitab və hikmət verdim*” – Əl-i İmran, 4, 81; “*Quran-ı Allah-ın izniylə əvvəlkini təsdiq edən, möminlərə yol göstərən, müjdə gətirən Kitab olaraq Sən-in qəlbinə O göndərmişdir*” – Baqara, 97; “*Müdrək olan, öyülməyə layiq olan Allah-ın göndərməsidir bu Kitab*”, “*Doğru yol göstərəndir bu Kitab iman gətirənlərə, şafə verəndir ürəklərə*” – Fussılət, 42, 44. İmanın əsas şərtlərindən biri məhz Kitabdır: “*Sən bundan öncə Kitab oxumazdın, sağ əlinlə yazı yazmazdın. Oxusaydın, yazsaydın Sən-ə şəkk gətirərdi batılperəst adamlar*” – Ankəbut, 48. Yazı insanı istiqamətləndirir, yola uğurlayır, idarə edir. Buna görə də yazılı söz yaradıcıdır, tükənməzdir və bu hikməti bildirməyə “*dəryalar qədər mürəkkəb*” də çatmaz (Luqman, 27). Adət, şifahi söz isə quru, qıt, qısır, bəsitdir: “*Elə isə siz də bu Kitab-ın bənzəri onca surə uydurun*” – Hud, 13. Kitab uydurma olmadığı kimi, sadəcə bəlağət, qurama, şeir deyil, dərin mənədir, fikirdir, öyüddür: “*Biz ona (Muhamməd-ə) şeir öyrətməmişik. Bu ona lazım da deyil. Onun söylədikləri sadəcə bir öyüddür*” – Yəsin, 69.

“Bunu özündən uydurmuş o” deyirlər, eləmi? Axı Rəbb-indən haqq olaraq gəlmiş bu Kitab” – Səcdə, 3; “Şairlərə sapmışlar, pərəstişkar adamlar tabe olarlar” – Şuara, 224. “Ancaq başqa şairlər də var, bunlardan deyil onlar. O şairlər ki, iman gətiriblər, saleh işlər görüblər, Allahu tez-tez anıblar, zülm çəkəndən sonra uğur qazanıblar” – Şuara, 227 (N.Qasımzadənin tərcüməsində). Kitab, yazı, qələm özü, beləliklə, müqəddəsləşir, ilahi müjdəni çatdıran vasitələr kimi sakrallaşır: “And olsun qələmə və yazıya” – Qələm, 1.

Quranda kitaba, ədəbi sözə (“ədəb-ıyyat” anlayışının da, “literatura” və “bədiilik” məfhumlarına şübhəylə yanaşan Tolstoy dünyagörüşünə daha uyğun olduğunu qeyd edək) münasibətin Lev Tolstoyun ədəbi mövqeyinə (ədəbi yaradıcılığın hikmət, iman və inancın ifadəsi, əməlisaleh iş, haqq və xalq yolunda cəfakeşlik, əzablı mənəvi axtarış və təkamül, mənə və fikir olması, formal-bədi oyunbazlığın, məqsədə çevrilən süni “bədiilik”, “estetikliyin” əsil yaradıcılığa yadlığı) uyğunluğu onun yaradıcılığını daha dolğun anlamaq üçün vacib amildir.

Lev Tolstoyun xeyli dərəcədə islam ruhunda olan, ortodoksal xristianlığa, o cümlədən pravoslavlığa yad haqq axtarışları onun həm kilsədən uzaqlaşdırılmasına, həm də bir çox rus filosofları, ədibləri tərəfindən kəskin tənqid edilməsinə səbəb olmuşdur. Onun bədi yaradıcılığını, dahiliyini qəbul edənlər də dini-fəlsəfi fikirlərini hətta dəlilik saymışlar. Görkəmli filosof Konstantin Leontyev (1831-1891), “əvvəlki” bədi yaradıcılığını yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, pravoslavlığın köklü meyarlarından uzaqlaşmış “yeni” Tolstoyun “ağlını itirdiyini”, “qəddarlıq və cinayət” etdiyini yazmışdır (Константин Леонтьев. Записки отшельника. М., 2004, с.14-15; yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, belə fikirlərilə yanaşı, qatı pravoslav mövqeyində olan Leontyev tək Allaha və axirətdə əbədi fərdi həyata inamın xristianlıq və islamda eyni

olduğunu təsdiqləmiş, türklər arasında Avropadan fərqli yeni həyatla qarşılaşaraq, “gözlərinin və ruhunun dincəldiyini” söyləmişdir – Yenə orada, s.81-82, 93-94).

Həyatının əzablı çağlarında, məktublarında, qeydlərində yazdığı kimi, hamının, hətta ailə üzvləri və dostlarının ondan üz döndərdiyi, bəzilərinin – liberal və estətlərin – onu Qoqol kimi dəli və ya ağıldankəm hesab etdiyi, inqilabçıların boşboğaz, mistik, hökumət adamlarının zərərli inqilabçı, pravoslavların şeytan saydığı bir dövrdə, “mənə ağırdır” dediyi bir zamanda Tolstoy bütün bunları ümumiləşdirərək yazırdı – “Buna görə, lütfən, mənə xeyirxah müsəlman kimi baxın, onda hər şey gözəl olacaq” («Вы вникните немножко в мою жизнь. Всякие успехи жизни – богатства, почестей, славы – всего этого у меня нет. Друзья мои, семейные даже, отворачиваются от меня. Одни – либералы и эстеты – считают меня сумасшедшим или слабоумным вроде Гоголя; другие – революционеры и радикалы – считают меня мистиком, болтуном; правительственные люди считают меня зловредным революционером; православные считают меня дьяволом. Признаюсь, что это тяжело мне... И потому, пожалуйста, смотрите на меня, как на доброго магометанина, тогда все будет прекрасно»).

Qeyd edək ki, Avropanın digər dahi ədibi İohan Volfqanq Höte də mənən və ruhən islama bağlanmış, bu duyumunu “Qərb-Şərq Divanı”nda, məktublarında, fəaliyyətində ifadə etmişdir. “Kitablar kitabı” adlandırdığı Qurani insan tərəfindən yaradılmış kitab yox, “ilahi qanun”, ilahi vəhy hesab edən, haqqında şeir yazdığı, “yaradılmış məxluqun alisi” saydığı Məhəmmədin (s.ə.) isə şair deyil, Peyğəmbər olduğunu yazan, məhz islamdakı təkallahlılıq anlayışını qəbul edən Höte bütün varlığı ilə özünü islamda saymış, müsəlman adlandırmışdır. Maraqlıdır ki, Şeyx Əbdülqədir əl-Mürabitin başçılığı ilə müsəlman üləmaları 1995-ci ildə Veymarda tədqiqat apardıqdan

sonra Şeyx Əl-Mürabit böyük alman mütəfəkkiri və şairi Hötenin müsəlman hesab edilməsi barədə fitva vermişdir.

Höte kimi özünü müsəlman adlandıran, həyatının son sözləri “*həqiqəti sevirəm...*” olan dahi rus yazıçısı Lev Tolstoyun dünyagörüşü və yaradıcılığında islam dərin tədqiqat tələb edən böyük bir mövzudur.

Fyodor Dostoyevski

Tolstoyun islama münasibəti fərqli çalarda olsa da, böyük rus yazıçısı F.Dostoyevskinin (1821-1881) mövqeyi ilə səsləşir. Bu baxımdan Dostoyevskinin Puşkin yubileyində məşhur çıxışı səciyyəvidir. Rusların digər xalqları anlamaq qabiliyyətini qeyd edən Dostoyevski bu cəhəti Puşkində də əsas keyfiyyətlərdən biri kimi önə çəkir. Aleksandr Puşkin yaradıcılığında islami motivləri, “Qurana təqlidlər”in humanist dəyərini, müsəlman dünyasını şairin ruhən mənimsəməsini təsbitləyərək Dostoyevski bu çıxışında sualla müraciət edir: “Məgər bu müsəlman deyilmi, məgər bu Quranın əsil ruhu və onun qılıncı deyilmi, inancın sadələvh əzəməti və qüdrətli qanlı gücü deyilmi?” («... разве тут не мусульманин, разве тут не самый дух Корана и меч его, простодушная величавость веры и грозная кровавая сила её?»). Dostoyevskinin rus milli özünüdərkində və milli məniyin formalaşmasında böyük önəm verdiyi Puşkin haqqında bu sözləri yalnız şairi deyil, əslində onun özünün də dünyagörüşündə islamın əhəmiyyətini aşkarlayır.

Yazıçının islama marağının mühüm amili onun asiyaçılıq fəlsəfəsi, milli səviyyədə əsas vəzifə hesab etdiyi asiyaçılıq konsepsiyasıdır: “Asiya. Bizim əsas, yəni ca-

hanşümul vəzifəmiz, bəlkə, məhz bundan ibarətdir ki, vaxtı çatanda Avropaya və bütün arilərə gərəkli olaq... Lakin bizə ilk növbədə müstəqil olmaq lazımdır. Asiyaya dönüş bunun üçün bir vasitə, təkan olacaq, bizim yenidən tərbiyələnməyimizə və mənən yenidən doğulmağımıza xidmət edəcək. Bizim Avropada köləliyimiz yoxa çıxacaq... Yada salmaq lazımdır ki, biz Avropa deyilik, biz Asiyayıq...” (Ф.М.Достоевский. ПСС в 30 т., т. 27, с.194-196).

Asiyaçılıq Dostoyevskinin həm dünyagörüşündə, həm yaradıcılığında fəlsəfi zəmin kimi izlənilir və buna görə də onu avrasiyaçılığın sələfi hesab edirlər.

Avropalaşmanın, qərbçiliyin az qala milli ideala və məqsədə döndüyü bir dövrdə Dostoyevski Rusiyanın və rusların məhz asiyalı mahiyyətini bəyan etmiş, türk-islam dünyası ilə bağlılığını bildirmişdir. “Rusu qaşı – tatar tapacaqsan” fikrinə əsaslanan Dostoyevski Rusiya üçün Asiyanın Avropadan daha çox ümid verdiyini, Rusiya və Asiyanın qan, mənəviyyət və ruh qohumluğunu, “gələcək taleyimizdə məhz Asiyanın... bizim əsas çıxışımız olacağını” yazır (Ф.М.Достоевский. ПСС в 30 т., т.22, с.14). Avropadan mənəvi asılılığa son qoyaraq, Şərqə yönəlməyə, öz asiyalı mahiyyətindən utanmamağa çağıran Dostoyevski uzun illər rusların tatar deyil, avropalı olduqlarını sübuta çalışmalarını əbəs və mənasız hesab etmişdir («И чего-чего мы не делали, чтобы Европа признала нас за своих, за европейцев, а не за татар»).

Formalaşmasında ünsiyyət saxladığı görkəmli qazax mütəfəkkiri Çokan Vəlixanovun (1835-1865) böyük rol oynadığı asiyaçılıq təfəkkürü, müsəlmanlara münasibət Dostoyevskinin bədii yaradıcılığında, “Cinayət və cəza”, “Oyunçu”, “İdiot” romanlarında, şeirlərində (“1854-cü il Avropa hadisələrinə”), hekayələrində (“Gülməli adamın yuxusu”), “Ölülər evindən qeydlər”ində əks olunmuşdur. Katorqadan sonra beş il Qazaxıstanda yaşamış Dosto-

Yevski burada müsəlmanların həyatı, adətləri ilə tanış olmuş, onda islama maraq oyanmışdır – Omskdan Semipalatinskə getməzdən bir qədər əvvəl qardaşından ona Quran göndərməsini xahiş etmişdir.

“Ölülər evindən qeydlər”də müsəlman obrazları – dağıstanlı tatarlar (azərbaycanlılar), ləzgilər, çeçen təsvir olunur, onların mənəvi-psixoloji səciyyəsi verilir, xüsusən Əli, “xeyirxah və sadələvh” Nurranın dini zəmindən gələn məziyyətləri göstərilir.

“Oyunçu”da Avropa burjua məişətini və əxlaqını, “alman kapital yığımı üsulu”nu rus həyatının eybəcərlikləri ilə eyniləşdirən baş qəhrəman qurtuluşu “qırğız köçəri həyatı”nda, kapital əsarətindən, qərb bələlələrindən xilas edən öz “tatar təbiəti”ndə, azadlığın, ruhsallığın, mənəviliyin rəmzinə çevrilən türk “yurtlarında”, köçəri alaçıqlarında keçən saf həyat tərzində görür.

Oxşar motiv “Cinayət və cəza”nın sonluğunda izlənilir: ruhsal əzablardan, faciəli daxili axtarışdan, asilikdən sarsılmış Raskolnikov İrtiş sahillərində sonsuz çöllərdə nöqtə kimi görünən “köçəri yurtlarına” baxaraq, anlayır ki, *“orada azadlıq var və buradakılara heç oxşamayan başqa adamlar yaşayır, orada sanki zaman özü dayanıb, elə bil İbrahimin və onun sürülərinin dövrü keçməyib”*. Fövqəllik iddiasına düşərək insanlığın əbədi meyarlarına asi olmuş Raskolnikov ruhunun xilasını məhz bu türk həyat tərzində tapır və dahi yazıçı Dostoyevski bununla rəmzi şəkildə bütövlükdə qərb yaşam modelinin alternativini təqdim edir. Romanda Raskolnikov və təhkiyəçinin Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.) haqqında düşüncələri də əhəmiyyətli yer tutur: ruhən sarsılmış qəhrəmanın ziddiyyətli düşüncələrinə rəğmən, müəllif Həzrəti İsa və Həzrəti Məhəmmədin (s.ə.) Allahın elçiləri olduğunu və eyni xilaskarlıq missiyası daşdıqlarını təsdiqləyir.

Bir sıra tədqiqatçılar Dostoyevskinin ən maraqlı

qəhrəmanlarından birinin, “müsbət ülvü insan”, “rus Məsihi” knyaz Mışkinin də ədəbi-bədii, tipoloji mənşəyində islam anlayışlarını, yazıçının yaratdığı müsəlman obrazlarını, ilk növbədə, “Ölülər evindən qeydlər”dəki müsəlman obrazlarını aşkarlayırlar. Əsərin özündə də buna dəlalət edən məqamlar var: yazıçının özü kimi psixonevroloji xəstəliyə mübtələ olmuş Mışkinin bu vəziyyətini müəllif xüsusi ruhsallıq hesab edir və Cəbrayıl vasitəsilə ilahi vəhy gələn Məhəmmədin (s.ə.) belə anlarda yaşadığı hala bənzədir. Dostoyevski Allahın Onun hökmünü yerinə yetirənləri belə seçdirdiyini bildirir.

Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.) qutsal obrazı “Gülməli adamın yuxusu”nda da aşkarlanır. Rəmzi səciyyəli hekayə Həzrəti Musa, Həzrəti İsa və Həzrəti Məhəmmədə (s.ə.) aşkarlanmış ilahi həqiqətlərin çulğaşmasından ibarət, Yerdə cənnət yaradacaq yeni din yaradılması ideyası əsasında qurulub. Bu ideya başqalarına gülməli görünərsə də qəhrəman özünün dərk etdiyi bu Həqiqətin təsdiqinə can atır.

Dostoyevskinin dünyagörüşü və islama münasibəti baxımından əslində birbaşa rolu olmasa da, özlüyündə maraqlı olan bir faktı da təqdim etmək istərdik: 1389-cu ildə otuz atlı ilə Qızıl Ordadan Moskvaya köçmüş tatar əsilzadəsi Aslan Mirzə Çələbini Moskva knyazı Kremenskə sahib edir. Mirzə Çələbi nəslinin İrtişsev soyadı daşıyan bir hissəsi sonradan Litvaya köçür. F.M.Dostoyevskinin ulu babası, Mirzə Çələbidən törəyən Danilo İvanoviç Rtişevin (İrtişsev) 1506-cı ildən mülkü olan Dostoyevo kəndindən Dostoyevski famili yaranır və bu tatar nəslinin həmin qolu bu famili daşıyır. Sonradan Danilo İvanoviçin nəvəsi Fyodr tatarların çox olduğu Volına köçüb və yazıçı F.Dostoyevski də Aslan Çələbidən gələn bu nəslin birbaşa nümayəndəsidir (Алесь Кожедуб. Литва и татары // «Литературная газета», 26 января - 1 февраля 2005 г.).

Beləliklə, dünya ədəbiyyatının ən parlaq simalarının

dan olan Fyodor Dostoyevskinin yaratdığı müsəlman obrazları, təsvir etdiyi əbədi, ahəngdar Avrasiya çölləri, türk-müsəlmanların təbiətə, haqqa, ilahi anamlara uyğun saf, azad həyat tərzini, yazıcının islami meyarlarla səsleşən bir çox fikirləri rus fəlsəfəsi və mədəniyyətində islamın əhəmiyyətini anlamaq baxımından maraqlıdır.

Maraqlıdır ki, boş, mənasız, məqsədsiz “şəhər” mühiti ilə məhəbbət və məsuliyyətə əsaslanan təbii “kənd” həyatı arasında konflikt XX əsr rus yazıçısı Y. Trifonovun “İlkin nəticələr” romanında da on bir uşaq böyüdən Atabala və Yazgülün türkmən ailəsinin və əsərin baş qəhrəmanını Gennadi Sergeyeviçin cansızlığı şəhərli ailəsinin müqayisəsində verilir. Belə münasibəti müəyyən mənada Avropa mədəniyyətində yuxarıda qeyd etdiyimiz ideoloji-fəlsəfi meyl – “məkrli və əzəzil” Qərb adamı ilə “sədədil” Şərq insanını qarşılaşdırən filoriantlıq, şərqsevərlik hərəkəti, o cümlədən Volter və Monteskyönün mövqeyi ilə bağlamaq olar. Təbii ki, bu maarifçilərin məqsədinin heç də Şərqi vəsf etmək yox, öz ideyalarını Şərq ekzotikası ilə pərdələmək olduğunu unutmayaraq.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq, xüsusən, bu əsrin axırlarından və XX əsrin əvvəllərindən rus ədəbiyyatında islama maraqları yenidən güclənir. V. Tumanski, A. Fet, Y. Polonski, A. Maykov, A. Apuxtin, N. Leskov, eləcə də N. Nekrasov, İ. Turgenev, İ. Qonçarov, Q. Uspenski, M. Şedrin, M. Mixaylov, Q. Qnediç, A. Çexov, V. Korolenko, A. Tolstoy, K. Sluçevski yaradıcılığında Şərq, islam aləmi, müsəlman xalqlarının həyatı ilə bağlı maraqlı əsərlər ortaya çıxır. A. Fetin tərcümələri və Şərqə təqlidləri, “Bülbül və qızılgül”, “Hərəmxanadan qaçış”, “Hafizdən”, “Odaliska”, Y. Polonskinin “Məhəmməd”, A. Maykovun “Bədəvinin duası”, A. Tolstoyun “Kırım oçerkləri”, “Allahın qadir hökmüylə” şeiri, N. Nekrasovun “Turçanka”, A. Çexovun “Şir və Günəş”, “Xalqların səciyyəsinə dair (Rus coğrafi cəmiyyətinin

bir sadələvh üzvünün qeydlərindən)”, Vyaç. İvanovun “Ağsaqqallar Hafizin məclisində”, “Gözəllik köçəriləri”, M. Kuzminin “Məkkə və Mədinəni görənlər qutsaldır”, N. Klyuyevin “Məkkə boz olonesli taleyinə hədəf aşkarlanmır”, K. Sluçevskinin “Kırım”, Q. Qnediçin “Baxçasaray gecəsi” və digər yazıçı, şairlərin Şərq mövzulu əsərləri rus oriyental ədəbiyyatını zənginləşdirir.

Poetik dəyərinə görə A. A. Fetin (Şenşin; 1820-1892) oriyental yaradıcılığı rus poeziyasında xüsusi yer tutur. Şərq üslubu və mövzusunda bir sıra əsərlər yazmış Afanasi Fet yaradıcılığında Şərq, o cümlədən islam motivləri ilk növbədə şairin fərdi ədəbi-estetik axtarışları ilə bağlanır. Yəni Fetin oriyentallığı əslində şərtidir, o mahiyyət etibarilə fərdi poetik axtarışlarını ifadə edir, islam motivlərini və obrazlarını öz şəxsi dünyabaxışına uyğun ideyaların ifadəsinə yönəldir. Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.) şəxsiyyəti, ilahi missiyası ilə bağlı şeirləri də məhz buna görə şairin daxili aləminə yönəlir, eyni zamanda fərdiyyətçilikdən gələn üslubçuluq təsiri bağışlayır:

*Я люблю его жарко: он тигром в бою
Нападает на хищных врагов;
Я люблю в нем отраду, награду мою
И потомка великих отцов.
Кто бы ни был ты – странник простой
иль купец, –
Ни овцы, ни верблюда не тронь!
От кобыл Мугаммеда его жеребец –
Что небесный огонь этот конь.
Только мирный пришлец нагибайся в шатер
И одежду дорожную скинь;
На услугу и ласку он ловок и скор:
Он бадья при колоде пустынь.
Будто месяц над кедром, белеет чалма*

*У него средь широких степеней.
Я люблю, и никто – ни Фатима сама –
Не любила Пророка сильней!*

*Mənim ona sevgim atəşindir: o,
Şir kimi yırtıcı düşməyə şığıyır;
Mən onda coşqunu sevirəm, mükafatımı
Və böyük əcdadların vərəsəsini.
Sən kim olsan da – sadə qərib,
ya tacir, –*

*Nə qoyuna, nə dəvəyə dəy!
Məhəmmədin madyanlarındandır onun ayğırı –
Səma atəşi olan bu at.
Tək sən, dinc yolçu, çadıra gir
Və yol paltarını çıxar;
Qulluq və nəvazişdə o cəld və yeyrəkdir:
O səhra quyusunda badədir.
Geniş çöllər boyu
Elə bil sidr üstə ay kimi çalması ağarır.
Mən sevirəm və heç kim – Fatimə özü də –
Peyğəmbəri bundan güclü sevməyib!*

Şərqə təqlidlər silsiləsindən olan bu şeirdə Peyğəmbərin obrazı müəllif tərəfindən şəxsiləşdirilir, fəvqəl məqamlar adı insani duyğularla çulğaşır, rəmzilik və fərdilik qovuşur. Eyni zamanda, Fet oriyental əsərlərində Şərq üslubunu saxlayır və bununla da rus ədəbiyyatını yeni bədi çalarla zənginləşdirir.

Qafqazla tanışlığın islama, xüsusən türk-islam dünyasına ciddi marağa gətirməsi məşhur rus şairi Yakov Polonskinin (1819-1898) yaradıcılığı üçün də səciyyəvidir. Polonskinin islama marağı ilk növbədə Qafqazda, Tiflisdə, Zaqafqaziya canişininin dəftərxanasında fəaliyyəti zamanı (1846-1851) Azərbaycan mədəniyyəti, türk folkloru, adəti ilə

tanışlığı əsasında yaranıb. Onun islam, türk mədəniyyətinə geniş müraciətində Mirzə Fətəli Axundovla dostluğu da böyük rol oynayıb. Məhz Axundovun təsiri ilə Polonski Azərbaycan-türk dilini öyrənib, folklorumuzu toplayıb və Azərbaycan mövzusunda bir çox əsərlər yazıb. Onun 1849-cu ildə Tiflisdə çıxmış, poetik özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb etmiş “Sazəndə” toplusu, bura daxil olan “Tatar nəğməsi”, “Tatar qızı”, “Əkbər”, “Səttar” şeirləri, eləcə də “Karvan” poeması bu qəbildəndir. Azərbaycan türkləri, digər Qafqaz müsəlmanları ilə tanışlıq Polonskidə islama, Qurani Kərimə və Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.) şəxsiyyətinə səmimi rəğbət və dərin marağ oyatmışdır. Quranın təsiri ilə “Məhəmməd” poemasını, “Aqar” psixoloji novellasını yazmışdır.

Yakov Polonski

Quranla hələ tələbəlik illərindən bir qədər də əvvəl tanış olan Polonski üçün, xatirələrində qeyd etdiyi kimi, Qurani Kərim həmin dövrdən masaüstü kitab olmuşdur. 1842-1844-cü illərdə yazdığı tamamlanmamış “Məhəmməd” dramatik poemasının hissələri (“Məhəmmədin monoloqu”, “Məhəmməd dəstəmazqabağı”, “Qurandan”) müstəqil şeirlər kimi də yayılaraq dərc olunmuşdur. “Aqar”da İbrahim peyğəmbərin kənizi – ərəblərin ulu anası hesab olunan eyniadlı kəniz ilə bağlı süjet işlənmişdir. Poemada müəllif dini dəyərlərlə yanaşı, ağ şeirdən istifadə edərək, Quranın poetik özəlliyini də saxlamağa çalışmışdır.

Bu baxımdan, “Məhəmməd dəstəmazqabağı” («Магомет перед омовением») şeiri yüksək romantik pafosuna, lirik hisslərlə aşılana kosmik siqlətinə, sakral mətnlərə xas mənə rəmziliyinə görə seçilir:

*О, благодатная, святая влага!
Со всех сторон,
С востока солнца до заката солнца,
Объемля мир,
Из облаков на жаждущие нивы
Не ты ль дождем
Серебряным, при звуках грома,
Шумишь, как дух,
Когда по воздуху, очам незримый,
Несется он,
По сторонам разбрасывая складки
Своих одежд!
О, благодатная, святая влага!
Из недр земных
Тебя сосет змееобразный корень;
Тобой живут
Ирис, и терн, и виноград, и фига;
Не ты ль поишь
Усталого среди степей верблюда –
И в знойный день
Он весело бежит, напряжи силы,
Когда вдали
Заслышит тихое под диким камнем
Журчанье струй!
Земля сгорит, и лопнет камень,
И упадут
На рубежах поставленные горы...
Лишь ты одна
Кипящими зальешь волнами
Развалины
Пылающего мира, и густой,
Горячий дым –
Прокатится, гонимый ветром,
Из края в край.*

*О, благодатная, святая влага!
Обмой меня –
И освежи меня, и напои
Того, кто жаждет!*

*Ey bərəkətli, müqəddəs su!
Hər tərəfdən,
Gündoğandan qürubadək,
Dünyanı sararaq
Buludlardan təşnəli zəmilərə
Sən deyilmisən, ildırım sədalarında
Gümüşü yağış tək səslənirsən,
O, gözlərə görünmədən,
Ruh kimi havada pərvəzlananda,
Paltarının qırıqlarını
Ətrafa yayanda!
Ey bərəkətli, müqəddəs su!
Torpağın ənginliyindən
Səni sorur ilanvari rişə;
Səninlə yaşayır
Süsen, göyəm, üzüm, əncir;
Sən suvarmırsanmı
Yorğun dəvəni çöllərdə –
Və bürkülü gündə
O, qaba daş altından sakit şırıltını
Eşidib, gücünü toparlayıb sevinclə qaçır!
Torpaq yanır, daş çatlayır,
Və hüdudlara qoyulmuş dağlar
Çökəcəkdir...
Yalnız tək sən
Alovlanan dünyanın xarabalıqlarını
Qaynar dalğalarıyla saracaqsan
Və qatı, isti tüstünü külək eldən elə qovacaq,
Ey bərəkətli, müqəddəs su!*

*Yu məni –
Və təzələ məni
Və susuzluğunu al təşnənin!*

Qafqaz müsəlmanlarının, ilk növbədə, Azərbaycan türklərinin etnoqrafiya, məişətinə də diqqət yetirən Polonski “Tiflisin statistik öçerki”, “Qafqaz və Zaqafqaz diyarının bəzi şəhərlərinin qısa öçerki” adlı əsərlər də yazmışdır. “Tiflisin statistik öçerki”ndə Tiflis və ətrafdakı məscidlər ətraflı təsvir olunmuşdur.

İslamın aliliyinə, müsəlmanların alicənablığına dərin-dən inanan Polonski 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsini dərin ağrı və səmimi kədərlə qarşılaşmış və bu hissələri silsilə şeirlərində ifadə etmişdir.

Görkəmli rus filosofu və şairi Vladimir Solovyovun (1853-1900) dünyagörüşü və fəaliyyətində də islam xüsusi yer tutur. “Məhəmməd. Həyatı və dini təlimi” öçerkində məhz Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.) həqiqi dini, tək Allahlılığı, ilkin ümumbəşəri inancı, gerçək din təzahürlərinin bərabərliyini təsbitlədiyini bildirmiş, islamda inanc və əməlin vəhdətini qeyd etmişdir. İslama qarşı haqsız iddiaları, islam fanatizmi, dözümsüzlüyü barədə fikirləri qəti rədd edən Solovyov cihad anlayışının mənəvi məzmununa da maraqlı münasibət bildirir: “*Müqəddəs müharibənin məqsədi kafirləri İslama keçirmək deyil, İslama tabe olmalarıdır. Beləliklə, burada ziddiyyət yalnız zahiridir və Məhəmmədin təlimində dini dözümlülük müqəddəs müharibə ideyasıyla tam uyuşur*” («Цель священной войны не есть обращение неверных в Ислам, а только их покорность Исламу. Таким образом, противоречие здесь только кажущееся, и в учении Мухаммада веротерпимость вполне совмещается с идеей священной войны»).

Qurani Kərimin “mənəvi südünün” bəşəriyyətə gərəkliliyini və islamın geniş yayılacağını yazan, Məhəmməd

Peyğəmbərin (s.ə.) tək bir Allaha inancının bəşəri əhəmiyyətini qeyd edən Solovyov (“Tarixdə daxili mənə və məqsədəuyğunluq varsa, onda, şübhəsiz, İslamın yaranması və müsəlman mədəniyyətinin təşəkkülü providensial əhəmiyyətli olmalıdır və Məhəmmədin missiyası onun əlindən alın bilməz” / «Если признавать в истории внутренний смысл и целесообразность, тогда, без сомнения, такое мировое дело, как создание Ислама и основание мусульманской культуры, должно иметь провиденциальное значение, и миссия Мухаммада не может быть отнята у него...») bundan belə nəticə çıxarır: “*Allahın təkliyindən məntiqi şəkildə Allaha bağlı olan insanlığın birliyi tələb olunur*” («Единством Божиим логически требуется единство человечества, связанного с Богом»).

İslamı maddiyyatın üstünlüyündə suçlayan bir çox rus və Qərb alimlərindən, o cümlədən Xomyakovdan fərqli olaraq, Solovyov müsəlman təlimində, Qurani Kərimdə Allaha təmənnəsiz etiqadın təsbitləndiyini, o cümlədən cənnət anlayışının da hissi deyil, məhz mənəvi-ruhsal mənə daşdığını, müsəlman üçün əsil mükafat və həzzin uca Tanrıyla ünsiyyət olduğunu bildirir: “*Bu həyatın prinsipi Məhəmməd üçün Allahla birbaşa ünsiyyətdir... Müsəlman idealı – Məhəmməd kimi özü barədə “mən ürəyimi Allaha verdim” deyə bilən və Allahla ünsiyyətdən yeganə əsil həzzi alan insandır. Və Quranda da deyilir ki, möminlər təmənnəsiz olaraq tək Allah naminə əməlisalehdirlər*” («Принцип этой жизни есть все-таки для Мухаммада непосредственное общение с Богом... Идеал мусульманина – человек, который, подобно Мухаммаду, может сказать про себя: я отдал сердце Богу и который находит в общении с Богом единственное истинное наслаждение, и в Коране заявляется, что праведные добродетельны бескорыстно Ради одного Бога»).

“Rusiyada milli məsələ” adlı digər əsərində V.Solov-

yov yeni din və mədəniyyətlərin köhnələri ilə dialektik əlaqəsindən danışaraq, *“böyük tarixi hadisə olan islamın... beynəlxalq səciyyə daşdığı”*, Məhəmmədin (s.ə.) öz təliminə elə bir səviyyədə ümumilik və fəvqəlmillilik verdiyini ki, islamın ali maarifçi başlanğıc olaraq tək ərəblər və semitlər deyil, digər xalqlara da ötürüldüyünü yazır (Владимир Соловьев. Национальный вопрос в России. М., 2007, с.159).

Şərq, xüsusən Misirlə bağlı şeirlərin müəllifi olmuş Solovyov Rusiyanın gələcəyinə dair baxışlarında xristianlıq baxımından olsa da (*“Hansı Şərqdən olmaq istəyirsən, Kserks Şərqi, yoxsa Xristos?”* – «Каким же хочешь быть Востоком // Востоком Ксеркса, или Христа?»), ölkəsinin və bununla da Qərbin məhz *“Şərqdən gələn işıqla”* qurtulacağını (Dostoyevskidən gələn fikir) təsdiqləmişdir. 1890-cı ildə yazdığı *“Ex oriente lux”* (*“Şərqdən işıq”*) şeiri bu baxımdan səciyyəvidir (Соловьев Вл. Ex oriente lux // Соловьев Вл. Чтения о Богочеловечестве: Статьи. СПб., 1994, с.385):

*...Душа вселенной тосковала
О духе веры и любви!
И Слово вещее – не ложно,
И свет с Востока засиял,
И то, что было невозможно,
Он возвестил и обещал.
И, разливаясь широко,
Исполнен знамений и сил,
Тот свет, исшедший от Востока,
С Востоком Запад примирил.
О Русь! в предвиденье высоком
Ты мыслью гордой занята;
Каким же хочешь быть Востоком:
Востоком Ксеркса или Христа?*

*...Kainatın ruhu xiffət çəkirdi
İman və eşq ruhu üçün!
Və dürlü Söz – yalan deyil,
Və işıq Şərqdən parladi,
Və mümkün olmayanı
Əyan və vəd etdi.
Və geniş yayılan,
Müjdə və qüvvə dolu,
Şərqdən gələn həmin işıq
Qərbi Şərqlə barışdırdı.
Ey Rus! yüksək müjdəylə
Sən məğrur düşüncəyə dalmısan;
Hansı Şərqdən olmaq istəyirsən,
Kserks Şərqi, yoxsa Xristos?*

Ölkəsinin nə Şərq, nə Qərb olduğunu bildirən Vladimir Solovyovun bir qədər sonra avrasiyaçılıqda elmi təlimə çevriləcək asiyaçılıq-panmonqolizm ideyası isə, qərbyönümlü-xaçpərəstlik mövqeyindən olsa da, dolayısı ilə rus-türk, Rusiya-Turan vəhdətini ifadə edir (*“Panmonqolizm! Vəhşi ad olsa da, qulağımı oxşayır”* – «Панмонголизм! Хотя имя дико, Но мне ласкает слух оно» - *“Panmonqolizm”* şeirindən). İslam və xristian Şərqinə maraq Solovyovun *“İmmanu-El”*, *“Səhra ceyranından sən gözəlsən...”*, *“Payız müdrikliyi”* və digər lirik əsərlərində də əks olunub. Solovyovun Şərq mövzulu və üslublu şeirləri üslub özünəməxsusluğu ilə seçilir, 1878-ci ildə yazdığı aşağıdakı səkkizbəndliyi həm məzmun, həm formaca Şərq poetik ənənəsinə əsaslanır:

*Газели пустынь ты стройнее и краше,
И речи твои бесконечно-бездонны,
Туранская Эва, степная Мадонна,*

*Ты будь у Аллаха заступницей нашей.
И всяк, у кого нечто бьётся налево,
Лежит пред тобой, не вставая из праха.
Заступницей нашей ты будь у Аллаха,
Степная Мадонна, Туранская Эва!*

*Səhra səyranından qamətli və gözəlsən,
Və nitqin sonsuz-intəhasızdır,
Turan Həvvası, çöl Madonnası,
Sən Allah qarşısında sözçümüz ol.
Və solunda nə sə döyünən hər kəs,
Qarşına sərilib küldən qalxmadan
Sözçümüz ol sən Allah qarşısında,
Çöl Madonnası, Turan Həvvası!*

Fəaliyyətinin ilk dövründə Şərqə ziddiyyətli münasibət bəsləyən Solovyov 90-cı illərdə bəşəriyyətin və Rusiyanın qurtuluşunun heç də xristianlıq-islam qarşılıqlılaşmasında deyil, Şərq və Qərbin vəhdətində olduğunu, ölkəsinin məhz bu tarixi missiyanı yerinə yetirəcəyini bildirmişdir: “Şərq və Qərb arasında çoxəsrlik tarixi nifaq ideyasının aradan qaldırılması – Rusiya üçün yeni mənəvi vəziyyət tapmaq, Şərq və Qərb arasında xristianlığa qarşı mübarizə zərurətindən qurtarmaq və həm Şərqə, həm Qərbə mənən xidmət edərək özündə hər ikisini birləşdirmək kimi böyük vəzifə həvalə etmək deməkdir” («Упразднение идеи самого многовекового исторического раздора между Востоком и Западом - это значит найти для России новое нравственное положение, избавить от необходимости продолжать противохристианскую борьбу между Востоком и Западом и возложить на нее великую обязанность нравственно послужить и Востоку и Западу, примиряя в себе обоих»).

Qeyd edək ki, Dostoyevskinin “Böyük İnkvizitor haqqında əfsanə”sində olduğu kimi, Solovyov bir sıra əsərlərində, xüsusən “Antixrist haqqında povest”də həqiqi inancdan uzaqlaşan bəşəriyyəti gözləyən qiyaməti – bolşevizmin faciələrini öncədən duyaraq gəlişi gözlənilən antixrist və ya şərqdən gələcək basqın kimi təcəssüm etmişdir (rus ədəbiyyatında gələcək haqqında əsasən dini çalarlı esxatoloji duyumlar, öncəgörmələr haqqında bax: Н.Бердяев. Русская литература XIX века и ее пророчества // Н.Бердяев. Духовные основы русской революции. М., 2006, с.313-334). Şərqdən basqın dedikdə isə, həqiqi dinə etiqad edən müsəlman Şərqi deyil, Çindən, Uzaq Şərqdən gözlənilən, əslində metaforik səciyyəli, müasir Avropa sivilizasiyasını sarsıdıb yeni mədəniyyət yaradacaq şərti “sarı basqın” nəzərdə tutulur.

İki Şərq, Şərq və Asiya anlayışları, Çinə (məhiyyət etibarilə isə Qərbi Avropaya, latın dünyasına) xas olan, dinə yad “sarı pozitivizm” ideyası Gümüş dövr fəlsəfəsində və ədəbiyyatında mühüm yer tutub. İslam Şərqi deyil, şərti mənada uzaq Asiya, məhiyyətə isə Qərb pozitivizmi və liberalizmi ilə bağlanan belə esxatoloji duyumlar D.Merejkovskinin “Gələcək Xam” (1906) məqaləsində ətraflı ifadə olunub. “Əbədi orta”, “mütləq bəsitlik və meşəşanlıq” adlandırdığı Çinin, onun fikrincə, Qərbi Avropada təkrarlanan dünya qavramını Merejkovski belə səciyyələndirir: “Çinin mənəvi əsası – Lao-Szı və Konfusi təlimi – tam pozitivizm, Allahsız din, ərzani, səmasız din” («Духовная основа Китая – учение Лао-Цзы и Конфуция – совершенный позитивизм, религия без Бога, религия земная, безнебесная»).

Bir daha xatırlatmaq istərdik ki, Solovyov, Merejkovski, Berdyayev və digərlərində Uzaq Şərq və Qərbi Avropaya aid belə mülahizələr islam Şərqi və Turan mədəniyyətinə aid edilmir. Şərq dedikdə həqiqi dinə əsaslanan

mədəniyyətlə bütürəstlik dəqiq diferensiasiya olunur. Slavyan ruhu, rus mədəniyyəti Qərb və Şərq arasında ortaqlaşdırılır.

Bu baxımdan M.Qorkinin Şərqi mistika, xurafat hesab etdiyi “İki ruh” adlı məqaləsi ilə bağlı 1914-1915-ci illərdə mətbuatda getmiş qızğın polemika maraqlıdır. Rus ruhunun Şərqdən qaynaqlanan “Asiya tərəfinin” passivliyi, pessimizmi, gerçəklikdən uzaqlığı barədə Qorkinin mülahizələri N.Berdyayev, L.Andreyev və bir çox başqalarının kəskin etirazını doğurmuşdur.

Görkəmli rus filosofu N.Berdyayevin Qorkiyə polemika təriqində yazdığı “Asiyalı və avropalı ruhu” məqaləsində bu məsələyə, eləcə də rus ruhunun şərqli təbiətinə gerçək şərh verilir: “qaranlıq, vəhşi, xaos Şərqlə ən mədəni avropalıların da diqqətini cəlb edən, özünəməxsus mənəvi tip olan Asiya Şərqinin qədim mədəniyyətini qarışdırmaq olmaz... Şərq bütün böyük dinlərin və mədəniyyətlərin beşiyidir... Şərqdə yeni mədəniyyət yara daacaq özünəməxsus yaradıcılıq fəallığı oyadılmalıdır, bu işə yalnız dini zəmində mümkündür... heç bir xalq biz ruslar qədər özünüinkara çatmayıb. Rusiyanı inkar və Avropa qarşısında bütürəstlik əsil rus, şərqli, asiyalı hadisəsidir. Məhz ifrat rus qərbçiliyi asiyalı ruhunun təzahürüdür...” («не следует смешивать темного, дикого, хаотического Востока с древней культурой азиатского Востока, представляющего самобытный духовный тип, привлекающий внимание самых культурных европейцев... На Востоке – колыбель всех великих религий и культур... На Востоке должна быть пробуждена самобытная творческая активность, созидаящая новую культуру, и это возможно лишь на религиозной почве... ни один народ не доходил до такого самоотрицания, как мы, русские. Отрицание России и идолопоклонство перед Европой – явление очень русское, восточное, азиатское.

Именно крайне русское западничество и есть явление азиатской души» // Н.Бердяев Судьба России (Опыты по психологии войны и национальности). М., 1990, с. 56-58). Ümumən “Şərq və Qərb problemini ümumdünya tarixinin mahiyyət etibarilə həmişə əsas mövzusu” hesab edən Berdyayev (Göstər. əsəri, s.115) bu məsələnin psixoloji və geosiyasi aspektlərinə diqqət yetirsə də, bir çox mülahizələri kulturoloji baxımdan da maraqlıdır. Qapalı, əyalətçi və materialist adlandırdığı Qərb mədəniyyətinin qüruba getdiyini yazan Berdyayev Avropanın mədəniyyətin beşiyi olan Şərqlə üz tutmasını bu mənada təbii zərurət, daxili dialektika hesab edir, hətta Qərb imperiazmi və müstəmləkəçiliyini də bu zərurətin zahiri təzahürü kimi dəyərləndirir. Şərq, onun fikrincə, Qərbə dini dərinlik verəcək, əyalətçilikdən qurtaracaq, sosioloji duyum kosmik duyumla əvəzlənəcək, nəticə etibarilə, iki mədəniyyət bir-birini zənginləşdirəcək.

N.Berdyayevin keçən əsrin əvvəllərinə aid bəzi mülahizələri indiki qloballaşma dövründə olduqca aktual səslənir: “Yalnız öz qanında və ruhunda köhnə Avropa mədəniyyətinin peyvəndini duymamış qaranlıq, hələ asiyalı ruhu Avropa mədəniyyətinin ruhunu kamil, vahid və yeganə mədəniyyət kimi ilahiləşdirə bilər. Və o da Şərq mədəniyyətlərini hiss etməz... Və Avropa mədəniyyətinin zirvələrində əsl mədəni Avropa adamı öz qədim qaynaqlarına nifrət duya bilməz. Bu nifrət yalnız barbara, mədəniyyətsiz adama xasdır” («Только темная, еще азиатская душа, не ощутившая в своей крови и в своем духе прививок старой европейской культуры, может обоготворять дух европейской культуры как совершенный, единый и единственный. И она же не чувствует культур Востока... И на вершинах европейской культуры подлинно культурный европейский человек не может чувствовать презрения к своим древним истокам. Это презрение

свойственно лишь варвару, человеку некультурному» // Göstər. əsəri, s.56).

Rusiyanın Şərq və ya Qərb deyil, Şərq-Qərb olduğunu hesab edən digər məşhur rus filosofu N.Danilevski də bütün mədəniyyətlərin bərabərliyini və müxtəlifliyini, heç bir sivilizasiyanın həтта özündən əvvəlkilərlə müqayisədə belə zirvə olmadığını bildirərək, islamın Qərb təcavüzünə qarşı duruş gətirməsinin bəşər üçün tarixi xidmət olduğunu yazır: "Müsəlmanlığın tarixinin ümumi, mühüm nəticəsi German-roman dünyasının (yəni Qərbin) Şərqə canatmasının, – Avrupa xalqlarında bu gün də yaşanan cəhdin qarşısının alınmasıdır" («общий, существеннейший результат всей истории магометанства состоит в отпоре, данном им стремлению Германо-романского мира (то есть Запада) на Восток, – стремлению, которое до сих пор живо еще в народах Европы» // Н.Я.Данилевский. Россия и Европа. СПб., 1995, с.267).

Beləliklə, XIX əsr rus ədəbiyyatında Qurani Kərim dini-fəlsəfi düşüncələr mənbəyi, sivilizasiyaların kəsişməsində milli özünütəyin amili, qədim və böyük bir mədəniyyətin zəmini və açarı, öz daxili aləmindən və mühitindən təcridlənən fərdiyyətçi insan üçün alternativ yaşam modeli, yeni mövzular və bədii vasitələr qaynağı olaraq bir çox görkəmli yazıçı və şairləri cəlb etmişdir.

Rusiyanın müsəlmanların ərazilərinə – Qafqaz və Türkünə doğru genişlənməsi bu marağı xüsusilə gücləndirmişdir. Bu yeni ərazilərdə yaşayan xalqların fərqli həyat tərzinin, mədəniyyətinin, psixologiyasının dərki üçün onların dini inancının, islamın dərki zərurəti ortaya çıxmışdır. Və bu ümumi ictimai maraq rus ədiblərində, mütəfəkkirlərində, həтта əlində silah müsəlmanlarla döyüşən ziyalılarda islama mənəvi bağlılığa, son nəticədə isə fəlsəfi, ədəbi-estetik dərkə gətirib çıxarmışdır.

İslami dəyərlərin, Quranın mənən və estetik mənimsə-

nilməsi nəticəsində rus ədəbiyyatına yeni mənalar, motivlər, obrazlar, süjetlər, ifadə vasitələri daxil olmuş, xüsusi Şərq üslubu yaranmışdır. Bu üslub yalnız orijinal ədəbi meyl, fakt olmamış, bütövlükdə klassik rus ədəbi fikrini, romantik və realist ədəbi prosesi həm məzmun, həm formaca zənginləşdirmişdir. İslama, Qurani Kərimə müraciət fərqli fəlsəfi-ideoloji və ədəbi-estetik məcrada rus ədəbiyyatının yeni mərhələsində, XX əsr ədəbiyyatında davam etmişdir.

GÜMÜŞ DÖVR ƏDƏBİYYATI

Allahdan başqa allah yoxdur!

Sirdən güclü güc yoxdur!

Ivan Bunin

Нет в мире бога, кроме бога,

Сильнее тайны – силы нет!

Иван Бунин

XX əsrin əvvəllərindən, xüsusən, Gümüş dövrdə Rusiyada islamın yeni fəlsəfi və ədəbi-mədəni dərkə başlayır. Ümumi ictimai səbəblər, xüsusən, Rusiyada 1905-ci ildə Dini dözümlülük haqqında qanunun qəbulu ilə yanaşı, bu proses fərqli ideoloji amillər – avrasiyaçılıq konsepsiyası, rus idealist fəlsəfəsi və püxtələşməkdə olan marksist ideologiyası məcrasında baş verirdi. İslam avrasiyaçılıqda türk-slavyan birliyi baxımından; rus idealist-dini fəlsəfəsinin təsirində olan müxtəlif ədəbi cərəyanlarda irrasional düşüncə, sirli mənalar və universal rəmzlər əsasında; maksist meyldə isə inqilabi ovqata yaxın hesab edilən mübarizlik, əqidə və əməl birliyi, cihad və fədailik anlayışları nöqtəyi-nəzərindən dərk olunurdu. Eyni zamanda, bu dövrdə fərdiyyətçilik meyilləri güclü olduğundan, islama münasibətdə ayrı-ayrı sənətkarların şəxsi dünyabaxışı da əhəmiyyətli rol oynayırdı.

İslama marağın XX əsrin əvvəllərində güclənməsində ənənəvi asiyaçılıq konsepsiyası əsas amillərdən oldu. Puşkin, Dostoyevski, Solovyovdan gələn asiyaçılıq ideyası XX əsrin 10-20-ci illərində avrasiyaçılıq hərəkatı şəklində rus ideolo-

giyası, elmi ilə yanaşı, ədəbiyyatına da dərindən sirayət edir və islama marağın artmasına səbəb olur. Vladimir Solovyovun “Panmonqolizm” şeirindən yuxarıdakı sətiri öz məşhur “Skiflər” əsərinə (1918) epigraf kimi vermiş A.Blokun “skifçilik” ideyası (“Hə, skiflərik biz! Hə, asiyalıyıq biz, – qıyıq və həris gözlərlə” – «Да, скифы – мы! Да, азиаты – мы, С раскосыми и жадными очами!») avrasiyaçılıqdakı mahiyyətə yaxın olan digər metaforik təmrinlər – “panmonqolizm” və “asiyaçılıq”la səsleşir. Qeyd edək ki, belə bir metaforik ifadəni (“Sarmat soyu”) hələ XVII əsrdə “Rusiya qartalı” şeirində məşhur ədib Simeon Polotski (1629-1680) işlətməşdir: “Şadlan, Rusiya, Sarmat soyu...” («Ликуй, Россю, Сарматское племя...»). Əsas nəzəriyyəçisi R.V.Petrov-Razumnik olan, estetik cərəyan kimi tam şəkildə 1917-ci ildə təşəkkül tapan və inqilabi çalarlı universal yenilik, “canlı həyat” ideyalarını ifadə edən skifçilik ideologiyası klassik mənada Şərq deyil, qədim köçəri Asiya anlayışına əsaslansa da rus ədəbiyyatında oriyentalizmin tərkib hissəsi kimi əhəmiyyətlidir.

Skifçilik XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində rus ictimai və fəlsəfi-estetik fikrində mühüm ideyalardan biri kimi bütövlükdə Şərqə marağın ifadəsi idi. Ədəbiyyatda da xüsusi yer tutan “skifçilik” mövzusunda A.Blokla bərabər Vyaç.İvanov, K.Balmont, V.Bryusov, V.Xlebnikov, F.Soloqub, M.Svetayeva, M.Voloşin, N.Klyuyev, S.Yesenin, M.Prişvin və başqaları əsərlər yazmış, “Skiflər” adlı məcmuələr çıxmışdır.

Skifçilik, ümumən Avrasiyadan gözlənilən simvolik “köçəri axını” Qərbə qarşı Asiyanın mənəvi sağlamlığının, canlılığının, təbii stixiyasının, avrasiyaçıların fikrincə, köhnəlmiş və tükənmiş Qərb sivilizasiyasına yeni həyat verəcək qüvvəsinin rəmzi kimi təcəssüm olunmuşdur; Bryusovdan aşağıdakı parça bu baxımdan səciyyəvidir:

*На нас ордой опьянелой
Рухните с темных становий –
Оживить одряхлевшее тело
Волной пылающей крови.*

*Üstümüzə qaranlıq yurdlardan
Sərxoş ordayla şığıyın –
Qocalmış bədəni atəşli qanın
Dalğasıyla diriltməkçün.*

Şərq-Qərb əksliyi Gümüş dövr poeziyasında bəzən ifrat həddə çatsa da (N.Klyuyevin “Payız alatoranı...” şeiri bu baxımdan səciyyəvidir: «Сгинь Запад – Змея и Блудница, – // Наш суженый – отрок Восток!» / “Qəhr ol, Qərb, – İlan və Pozğun, – // Bizim qismətimiz – yeniyetmə Şərkdir”), xilaskar köçərilər motivi bir çox şairlərdə, o cümlədən Vyacheslav İvanovun “Gözəllik Köçəriləri” («Кочевники Красоты») şeirində orijinal ifadəsini tapmışdır:

*Топчи их рай, Аттила, –
И новью пустоты
Взойдут твои светила,
Твоих степеней цветы.*

*Onların cənnətini tapda, Atilla, –
Və sənin şafəqin,
Sənin çöllərinin çiçəkləri
Boşluğun yeniliylə qalxacaq.*

Rusiyanın mahiyyətinə hopmuş köçərilik ruhu İ.Bunində, V.Mayakovskidə də izlənilir. İ.Bunin rus milli karakterinin təbiiliyini, ram olunmaz stixiyasını, eyni zamanda ziddiyyətlərini – dağıdıcılığını, zorakılığını asiyaht,

skifçi səciyyəsilə bağlayır. “Ordada” şeirində Böyük Moqolun Anasına müraciət şairin bu mövqeyini aşkarlayır:

*Ты знала ли, Мать, что и я
Восславлю его, – что не надо мне рая,
Христа, Галилеи и лилий ее полевых,
Что я не смиреннее их, –
Атиллы, Тимура, Мамаю,
Что я их достоин, когда,
Наскучив таиться за ложью,
Реу древнюю хартию Божью,
Насилую, режу и граблю, и жгу города!*

*Sən bilirsənmi, Ana, mən də onu şərafləndirirəm, –
mənə cənnət, Xristos, Qalileya öş çöl zanbaqları ilə lazım
deyil. Mən onlardan – Atilladan, Teymurdan, Mamaydan
aciz deyiləm, mən onlara layiqəm – yalan arxasında giz-
lənməkdən darıxıb, Allahın qədim xartiyasını cırıram, zorla-
yıram, kəsirəm və talayıram, şəhərləri yandırırım.*

V.Mayakovski rus milli varlığında qədim köçərilərdən, hunlardan gələn bu azad, təbii gücü meşşanlığa qarşı qoyur:

*А если сегодня мне, грубому гунну,
кривляются перед вами не захочется – и вот
я захохочу и радостно плюну,
плюну в лицо вам
я – беспечных слов транжир и мот.*

*Əgər bu gün mən, kobud hun, qarşınızda əzilib-büzül-
mək istəməsəm – bax, mən qəhqəhə çəkəcəm və sevinclə tü-
pürəcəm, sifətinizə tüpürəcəm mən – qayğısız sözlər israfçısı
və kələkbaz.*

Gümüş dövr ədəbiyyatının istedadlı nümayəndələri – V.Xlebnikov, A.Bely, S.Yesenin, İ.Bunin, A.Blok, M.Voloşin, N.Qumilyov, V.İvanov, M.Kuzmin, B.Lapin, N.Klyuyev yaradıcılığında izlənən avrasiyaçılıq meyilləri keçən əsrin 20-ci illərində rus ictimai-elmi-estetik fikrinin, demək olar, bütün sahələrini əhatə etmişdi: filologiya və mədəniyyətşünaslıq (N.S.Trubetskoy, P.P.Suvçinski, A.V.Kojevnikov, D.P.Svyatopolski-Mirski, P.Nikitin), coğrafiya (P.N.Savitski), tarix (Q.V.Vernadski), fəlsəfə (L.P.Karsavin, Q.V.Florovski, V.N.İlyin, B.N.Şiryayev), iqtisad (Y.D.Sadovski), hüquq (N.P.Alekseyev) və s. Lakin sonrakı dövrlərdə ilk növbədə L.Qumilyov tərəfindən inkişaf etdirilən elmi avrasiyaçılıq müasir vaxtda bəzən qəbuləlməz şəkildə siyasiləşdirilir (A.Dugin). Bəlkə də məhz buna görə bu konsepsiyanın yaradıcılarından olan Florovski hələ 1928-ci ildə “Avrasiya cazibəsi” məqaləsində avrasiyaçıların cavablar yox, yalnız suallar verdiyini və əslində “mənəvi uğursuzluq tarixi” olduğunu, bu istiqamətdə hər şeyi yenidən başlamağın vacibliyini yazmışdır.

Bütün ziddiyyətlərinə baxmayaraq, avrasiyaçılıq rus mədəniyyətində Asiyaya, ilk növbədə türklərə və bununla da islama marağı stimullaşdırmışdır. Bu baxımdan, avrasiyaçılığın, onunla təxminən eyni dövrdə meydana çıxmış Gümüş dövr adlanan mərhələnin ədəbi prosesi ilə əlaqəsi, bu dövr ədəblərinin bir çoxunun avrasiyaçılığa meylli təbiidir.

Bu prosesin mahiyyətini, ümumən avrasiyaçılıq təlimini, bu təlimdə Şərq-Qərb dialoqu məsələsini anlamaq üçün Azərbaycan elmində bu mövzunu ilk dəfə araşdırmış görkəmli alim Kamal Abdullayevin tədqiqatları bütövlükdə metodoloji əhəmiyyəti ilə yanaşı, problemin fəlsəfi, estetik və dini aspektlərini anlamaq baxımından da ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edir (bax: K.M.Абдуллаев. Евразийст-

во в Азербайджане: проблемы и перспективы развития // Восток – Запад. Сборник научно-исследовательских работ сотрудников научно-исследовательской лаборатории «Тюрко-славянские связи». Баку: БСУ, 2004, с.3-17; К.М.Абдуллаев. Евразийство в Азербайджане: факторы общественно-политического сознания // Актуальные проблемы международных отношений, 2005, № 4, с.151-164). Eyni zamanda Bakı Slavyan Universitetinin “Tərcümə problemləri”, “Türk-slavyan əlaqələri” elmi-tədqiqat laboratoriyalarında avrasiyaçılıq sahəsində aparılan araşdırmaları da xüsusi qeyd etmək istərdik.

Avrasiyaçılıq ideyaları və ümumiyyətlə Şərq-Qərb məsələsi baxımından rus simvolizminin nəzəriyyəçilərindən biri, filosof, şair, nasir Andrey Belyin (Buqayev Boris Nikolayeviç; 1880-1934) yaradıcılığı, xüsusən, trilogiya kimi nəzərdə tutduğu “Şərq və ya Qərb” silsiləsinə daxil olan “Gümüş göyərçin” (1909) və “Peterburq” (1913-1914) romanları maraq kəsb edir. Slavyanofil və qərbçilərin Pyotr dövründən başlamış mənəvi-intellektual mübarizəsini, ümumən Rusiyanın tarixi taleyini, Şərq, Qərb, yoxsa bunların sintezi olmasını bədii tərzdə araşdıran Bely “Peterburq” romanında bu şəhərin timsalında öz ölkəsinin əslində həm Şərq, həm də Qərb olduğu qənaətinə gəlir və bu ikiliyin törətdiyi kolliziyaları təsvir edir. Xatırladaq ki, “Rusiyanın eyni zamanda həm Asiyaya, həm də Avropaya boylanmış ikisifətli Yanus” olduğunu təxminən yüz il əvvəl A.Bestujev-Marlinski və Gümüş dövrün bir çox mütəfəkkirləri, o cümlədən N.Berdyayev (“Rus ruhunun ziddiyyəti və mürəkkəbliyi, bəlkə, onunla bağlıdır ki, Rusiyada dünya tarixinin iki axını – Şərq və Qərb toqquşur və təmasa girir... Və rus ruhunda həmişə iki, Şərq və Qərb başlanğıcları mübarizə aparıb”) söyləmişdir.

Görkəmli mütəfəkkir ədib Andrey Belyin müsəlman ölkələri, islam dünyası haqqında düşüncələri, canlı

Andrey Bely

müşahidələri və Avropayla müqayisəsi də böyük maraq kəsb edir. 1910-1911-ci illərdə Aralıq dənizi ölkələrinə – Siciliya, Tunis, Misir, Fələstinə səyahətə çıxan Bely bu müddətdə nəinki vətəndəki mənəvi, psixoloji və yaradıcılıq problemlərindən qurtulur, həm də həyatının ən xoşbəxt və mənalı mərhələlərindən birini yaşayır. Dostu E. Metnerin yaratdığı “Musa-ge” nəsrinin yazacağı roman üçün verdiyi avans hesabına etdiyi bu səyahət zamanı Bely

islam aləmi, ərəblərin və türklərin həyatı ilə yaxından tanış olmuş və onların saf inancına, sağlam yaşayışına, xüsusən xristianlara və xaçpərəstlərin müqəddəs yerlərinə hörmət və sevgilərinə heyran olmuşdur. Belyin uzun illər arxivlərdə qalmış məktublarından islama və müsəlmanlara belə valehliyi, sayqısı, avropalılarda rastlaşmadığı dəyərlərə verdiyi yüksək qiymət aşkarlanır.

İlk gəldiyi müsəlman ölkəsi olan Tunisdən Metnerə məktubu ruh yüksəkliyi və coşğunluqla doludur: “Tunisdən salam. Qəribədir, elə bil yuxudayam. Hər bir ərəb – alicənabdır, gözəldir, ləyaqətlidir... burada avropasayaq heç nə yoxdur; ərəblər olan hər yerdə təmizlikdir... ərəblər özləri alicənabdır, düşüncəlidir, gözəldir...” («Привет из Туниса. Странно, точно во сне. Каждый араб – благороден, красив, исполнен достоинства... здесь – ничего европейского; везде, где арабы, – чистота... сами арабы – благородны, задумчивы, прекрасны...» // Путешествие на Восток. Письма Андрея Белого // Восток – Запад. Исследования. Переводы. Публикации. М., 1988, с.144, 152).

Müsəlmanların bütün xristian məbədlərinə və daha qədim abidələrə hörmətlə yanaşdığını deyən Bely Misirdəki qədim sfinksə də Napoleonun zədələdiyini qeyd edir (Yenə orada, s.162).

Belyin Fələstin, Qüds təəssüratları da maraqlıdır. Burada müsəlmanların, xristianların, yəhudilərin, müxtəlif təriqət nümayəndələrinin və xalqların birlikdə ibadət etdiyini, xaçpərəstlərin müqəddəs yerlərinə müsəlmanların ehtiramla yanaşdığını və sevdiyini, türk əsgərlərinin müqəddəs yerləri, eləcə də İsa qəbrini “ruhən sevdiyini” yazır. Müsəlmanların ən müqəddəs yer saydığı, Süleyman məbədinin qalıqları üzərində tikilmiş Ömər məscidinin tarixini də izah edir: “Süleyman Məbədinin qalıqları bu yerdədir. Müsəlmanlar “Qutsal” yeri (“Əhdi-Ətiq”dəki yəhudi məbədinin ən qutsal hissəsi – A.H.) burada nişan verir. Xristianlar bir vaxtlar Məbədin xarabalıqlarını... çirkəblə doldurublar. Xəlifə Ömər isə, Məhəmmədin Süleyman Məbədinin yerini ən müqəddəs yer saydığını xatırlayaraq, burada möhtəşəm məscid tikdirmişdir...” («А это и есть место с остатками Соломонова Храма, где мусульмане указывают и место «Святого святых». Христиане некогда развалины Храма... забросали нечистотами. А калиф Омар, помня, что Магомет считал самым святым местом место Соломонова Храма, воздвигнул здесь великолепнейшую мечеть...») (Yenə orada, s.173)).

Təbii ki, A. Belyin islama marağı sadəcə fərdi yaradıcılıq axtarışları deyil, ilk növbədə Rusiyanın gələcəyi barədə həmin dövrdə xeyli aktuallaşmış müzakirələr, düşüncələrlə bağlı idi. Bu baxımdan, yazıcının yuxarıda qeyd etdiyimiz romanı da Şərq-Qərb probleminin və nəticə etibarilə islam-xristianlıq məsələsinin və bunları ehtiva edən avrasiyaçılıq ideyalarının rus ictimai fikri üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha təsbitləyir.

Məlum olduğu kimi, Rusiyanın nə Qərb, nə Şərq

olduğu haqda fikrə A.Belydan hələ xeyli əvvəl “qərbçi” P.Y.Çaadayevin “Fəlsəfi məktublar”ında da rast gəlinir. Kəskin avropayönlü, katolik qərbçiliyi mövqeyində olan Çaadayev rus və Qərb ictimai fikri üçün ənənəvi olan “xristian Avropası və islam Şərqi” antitezasını “katolik Avropa və pravoslav Rusiyası” əksliyi ilə əvəz etmişdir: “mədəni Avropa” “geri qalmış Rusiya”ya alternativ cəmiyyət modeli kimi təqdim edilmişdir. Əsas əkslik “Rusiya – Avropa” xətti ilə qurulan belə tarix konsepsiyasında islam dünyası ilə Rusiya arasında təzad arxa plana keçmiş və nəticədə Çaadayevdə və ümumən rus tarix fəlsəfəsində islamın mənfi çaları aradan qalxmışdır. Dünya tarixində oynadıqları gerçək mütərəqqi rola görə Çaadayev Məhəmməd Peyğəmbəri (s.ə.) ilahi həqiqəti təsbitləyən xilaskar, islamı Ali Qanunun təzahürü kimi qiymətləndirir: “İslam – Qanunun ən gözəl təzahürlərindəndir. Məhəmməd – insanlar tərəfindən hörmətə müqayisəyəgəlməz dərəcədə çox layıqdır, nəinki öz düşüncələrinin heç birini ətə-qana gətirə və bir insan qəlbinə də möhkəm əqidə yerləşdirə bilməmiş, insan təbiətinin ayrılmış elementlərini birləşdirməyə cəhd əvəzinə, onun varlığına yalnız nifaq salmış bütün bu xeyirsiz müdriklər kütləsi” («Ислам – одно из наиболее замечательных проявлений Закона. Мухаммад – несравненно более заслуживает уважения со стороны людей, чем вся эта толпа бесполезных мудрецов, которые не сумели ни одно из своих размышлений облечь в плоть и кровь, и ни в одно человеческое сердце вселить твердое убеждение; которые лишь внесли разделение в человеческое существо, вместо того, чтобы постараться объединить разрозненные элементы его природы»)

İslam dəyərləri əsasında formalaşmış Şərqi bütün bəşəriyyətin təkamülündə mühüm rolunu təsdiqləyən Çaadayev tarixi prosesdə Şərqi-Qərb dialoquna da özünəməxsus münasibət bildirir: “İlk dəfə Şərqi meydana çıxdı

və öz təcridlənmiş seyrçiliyinin dərinliyindən dünyaya işıq seli yaydı; sonra öz əhatəli fəaliyyəti, öz canlı sözü və qüdrətli təhlili ilə Qərb gəldi, Şərqi başladıqını bitirdi... – düşüncələrini davam etdirən Çaadayev Şərqi özünəməxsusluğunu belə şərh edir, – ...bu ideya (Şərqi fəlsəfəsi – A.H.) mənəvi başlanğıcı cəmiyyətin təməlinə qoydu, bütün hakimləri bir sarsılmaz ali qanuna – tarix qanununa tabe etdi; o mənəvi ierarxiyalar sistemini dərinləndirdi» (Сочинения и письма П.Я.Чаадаева под ред. М.О.Гершензона. Т.2. М., 1914, с.221-224). Rusiyada bunların heç birini görməyən Çaadayev vətəninə coğrafi cəhətdən Şərqi və Qərb arasında yerləşməsinə baxmayaraq, kulturoloji cəhətdən heç birinə aid olmadığını («Мы не принадлежим ни к Востоку, ни к Западу, и у нас нет традиций ни того, ни другого»), əslində Şimal olduğunu bildirir; keçmişdə dərin mənəvi kökləri, indidə abad həyatı olmayan ölkəsinin tarixi mənəvi əhəmiyyətini naməlum gələcəyə yönəlik olmasında, yəni daxili imkanlarında, qərb və şərqi meyillərinin sintezi ilə yenilik yarada biləcək potensial gücündə görür.

Gümüş dövrə adlanan poetik mərhələdə avrasiyaçılıq meyilləri və islam Şərqi maraqlı tədqiqatda deyil, rəngkarlıqda, musiqidə də izlənilir. A.Efrosun dediyi kimi, həmin dövrdə “rəssamların emalatxanalarında sürəkli və güclü şərqi küləyi əsiridi” (А.Эфрос. Искусство Павла Кузнецова // Восток – Запад. М.,1985, с.175-176). Bu baxımdan, K.Petrov-Vodkinin keçən əsrin əvvəllərində Türkiyə və Əlcəzairə, 1921-ci ildə Türkiyəyə səfəri və çəkdiyi rəsmlər, yol qeydləri səciyyəvidir. Türkiyə və Əlcəzairə səfərini “Afrikaya səyahət”, Türkiyəyə ezamiyyətini “Səmərqəndiyyə” kitablarında əks etdirmiş Petrov-Vodkin islam memarlıq möcüzələrini müşahidələrindən aldığı təəssüratını “Şərqi kolorik dühası” adlandırmış, islam abidələrini əks etdirən bir çox rəsmlər çəkmişdir. Eynilə də

K.S.Petrov-Vodkin. Şərq mənzərələrindən

həmin dövrlərdə N.K. və Y.İ. Rerixlərin, P.Kuznetsovun Şərq mövzulu rəsmləri bu ümumi proseslə bağlıdır. Rus rəssamlarının islam Şərqinə marağı müasir dövrdə də güclüdür: V.Voloviç, A.Kazansev və digərlərinin rəsmləri ayrıca qeyd oluna bilər.

Rus bəstəkarlarının əsərlərində Şərq motivlərinə hələ XIX əsrdən başlayan marağ Gümüş dövrdə və sonralar da dərindən izlənilir. M.Qlinka, A.Alyabyev, M.Balakirev, N.Rimski-Korsakov, A.Borodin və başqaları Şərq mövzuları və musiqi ənənəsinə müraciət etmişlər. Xüsusən, Alyabyevin “Kabardin nəğməsi” və “Qafqaz əsiri” operası, Balakirevin “İslamiyyə” fortepiano fantaziyası, Rimski-Korsakovun Senkovskinin ərəb nağılı əsasında bəstələdiyi “Antar” simfonik süitası, Borodinin “Knyaz İqor”unda türk-poloves motivləri Şərq musiqisinin yüksək bədiiliklə təfsiri və dünya musiqisinin incilərindəndir.

Lakin bu dövrdə Şərq, islam, Qurani Kərim motivləri yeni fəlsəfi-estetik dərkini və təfsirini ilk növbədə ədəbiy-

yatda tapır. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq M.Loxviskaya, V.Bryusov, N.Klyuyev, N.Karabçevski, Ellis, V.İvanov, L.Reysner, A.Axmatova, V.Luqovskoy, N.Tixonov, A.Beliy, L.Leonov, K.Balmont, N.Qumilyov, İ.Bunin, B.Lapin, V.Xlebnikov, S.Yesenin, M.Lipskerov, Vyaç.İvanov, İ.Qrinevskaya, N.Aseyev, A.Maykov, V.Şuf, A.Sluçanovski, A.Aqnivsev, A.Qloba, M.Prişvin, Sandro Beybulat (A.Kusikov), M.Kuzmin, F.Soloqub, V.Veliçko, N.Rubakin və digərləri Şərq, islam haqqında orijinal əsərlər yazmışlar. Bu dövrdən islam yalnız spesifik mədəniyyət, ekzotik məişət deyil, dünyanı, insanı, həyatı anlamaq üçün universal qavrayış tərz, əbədi məna və dəyərləri aşkarlayan rəmzlər sistemi kimi dərk olunmağa başlamışdır. İslam bir çox rus ədiblərinin mənəvi aləminə dərindən sirayət etmiş, yalnız yaradıcılıqlarında yox, dünyaya baxışlarında və davranışlarında əks olunmuşdur. Buna görə də, islamı ruhən qəbul etmiş bəzi rus ədiblərini Şərqdə (Azərbaycan və İranda) hətta haqq adamı, dərviş, zahid hesab etmişlər.

Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, bu dövrdə rus mədəniyyətində və ədəbiyyatında Şərqə marağın vüsəti nəticəsində neoorientalizm hərəkəti formalaşır. Rus ədəbi dilində oriyentalizmlərin sayı və funksionallığı xeyli artır (bax: Л.М.Грановская. О функционировании ориентальной лексики в русской художественной речи на рубеже XIX – начала XX в. // Язык: система и функционирование. М., 1988). Şərq ədəbiyyatı ilə bağlı bir sıra məcmuələr çıxır, tərcümə işi vüsətlənir, müxtəlif tədbirlər, o cümlədən Vyaç.İvanovun təşəbbüskarı olduğu “Hafiz gecələri” (1906-1907-ci illərdə fəaliyyət göstərən bu dərnəkdə Vyaç.İvanovdan başqa N.Berdyayev, M.Kuzmin, rəssamlar K.Somov və L.Bakst və digərləri iştirak etmişlər) keçirilir.

Şərq motivləri və poeziyası “Hafiz gecələri”nin üzvlərini, eləcə də Gümüş dövr ədəbiyyatının görkəmli nüma-

yəndələri O.Mandelştam, N.Qumilyov, A.Axmatova, F.Soloqub, G.İvanov, M.Kuzmin, N.Klyuyev, V.Şuf və bu kimi bir sıra başqalarını poetik axtarışlar, mövzu və üslub baxımından cəlb etmişdir.

Öz tatar-müsəlman mənşəyini unutmayan, nənəsinin onun xaç suyuna çəkilməsindən gileyləndiyini bildiren Anna Axmatova (Anna Andreyevna Qorenko) bu psevdonimi də təsadüfi seçməmişdir. Axmatova onun nənəsinin (Motovilova) yox, ulu nənəsinin familidir və bu psevdonimlə o, öz tatar mənşəyini nəzərə çatdırmışdır. Axmatovanın üzünü görmədiyi nənəsinə şeirinə gətirməsi, ondan hədiyyə almasını yazması da bu qan-ruh yaddaşını və şairənin islam aləminə münasibətinin dərinliyini göstərir. Bir şey də maraqlıdır ki, tatar zadəgan nəslə olan Axmatovlar sülaləsi şairənin dövründən deyil, hələ xeyli əvvəldən xaç suyuna çəkilməmişdilər və Anna Axmatovanın buna görə nənəsinin onu qınadığını yazması, mahiyyət etibarilə, şairənin özünün daxilən islama bağlılığını ifadə edir:

*Мне от бабушки-татарки
Были редкостью подарки;
И зачем я крещена,
Горько гневалась она.
А пред смертью подобрела
И впервые пожалела
И вздохнула: «Ах, года!
Вот и внучка молода».
И простивши нрав мой вздорный,
Завещала перстень черный.
Так сказала: «Он по ней,
С ним ей будет веселей»...*

Tatar nənəm mənə nadir hədiyyə verərdi; niyə o xaç suyuna çəkilib deyə qəzəblənərdi. Ölümündən əvvəlsə yum-

şaldı və ilk dəfə yazığı gəldi. Və köks ötürdü: “Ah, illər! Bax, nəvəm də cavandır”. Və mənim bekara xasiyyətimi bağışlayıb, qara üzüyü mənə vəsiyyət etdi. Belə dedi: “Bu, ona yaraşar, bununla günü şən keçər”...

Şərq üslublu, müsəlman koloritli əsərlərin müəllifi olmuş, Asiyanı öz vətəni, doğma evi hesab etmiş, ilkin yaddaşının («прапамять») burayla bağlı olduğunu bildiren Axmatovanın Kırım, Türkünstan, xüsusən Daşkənd təəssüratları da onun türk-islam aləmi ilə bu daxili bağlılığını aşkarlayır:

*Я не была здесь лет семьсот,
Но ничего не изменилось...
Все так же льётся
Божья милость
С непрекаемых высот.
Всё те же хоры звёзд и вод,
Всё так же своды неба черны,
И так же ветер носит зёрна,
И ту же песню мать поёт.
Он прочен, мой азийский дом,
И беспокоиться не надо.
Ещё приду. Цвети, ограда,
Будь полон, чистый водоём.*

Mən burada yeddi yüz ildir olmamışam, Ancaq heç nə dəyişməyib... Əvvəlki tək yağır uca yüksəkliklərdən Allahın inayəti. Ulduzların və suların yenə həmin xoru, Səma qübbəsi yenə əvvəlki tək qara, Və külək yenə toxumları aparır. Anam yenə həmin nəğməni oxuyur. O, səbatlıdır, mənim Asiya evim, Və narahatlığa dəyməz. Yenə gələcəm. Çiçəklən, çəpərim, Təmiz hövzəm, dolu ol.

Kommunist-bolşevik partiyasının “Zvezda” və “Leninqrad” jurnalları haqqında 1946-cı il qərarından sonra 80-ci illərin sonlarına qədər tənqid və təhqirlərə məruz qalan Axmatovanın yaradıcılığında islama, müsəlman xalqlarının həyatına aid motivlər, bunların rus klassik ədəbi ənənəsi, o cümlədən Puşkinlə ortaqlığı bu movzunun əhəmiyyətini və ortodoksal ictimai-siyasi fikrə zidd olan humanist məzmununu anlamağa imkan verir.

Gümüş dövr ədəbiyyatının sovet dövründə yada salınmayan maraqlı nümayəndələrindən olan Vladimir Aleksandroviç Şuf (1865-1913) Moskvada anadan olmuş, gənc yaşlarından ailəsiylə Krıma, Yaltaya köçmüşdür. Burada müsəlmanların, Krım türklərinin həyatıyla yaxından tanış olan Şuf tatar dilini öyrənmiş, Krım türklərinin rəvayət və əfsanələrini toplamış, Krımın müsəlman xalqlarının həyatını əks etdirən əsərlər yazmışdır. 1890-cı ildə Moskvada “Krım sonetləri” kitabı dərc olunmuş, 1898-də kitabın Peterburqda ikinci nəşri çıxmışdır. Kitabda toplanan şeirlər müəllifin Krımın müsəlman əhalisinə, türklərə, bütövlükdə Şərqlə dərin hörmət və məhəbbətini, eyni zamanda onların mədəniyyətinə bələdliyini əks etdirir. 1897-ci ildə hərbi müxbir kimi türk-yunan müharibəsində iştirak edən Şuf bir il sonra saray şairi kimi imperator Vilhelmin qərargahı xəttiylə Fələstin, Suriya, Misirə, sonradan, 1912-ci ildə isə İrana səyahət edir. 1913-cü ildə vəfat edən istedadlı şair Vladimir Şuf öz yaradıcılıq imkanlarını tam gerçəkləşdirə bilməsə də, Şərq, islam mövzusunda gözəl əsərlərin, lirik-fəlsəfi şeirlərin (“Quran”, “Türkiyəyə çıxışa”, “İblis”, “Softların himni”, “Dialog”, “Məhəmməd”, “Ömər məscidi” kimi islami əsərlərin müəllifi olan Şufun “Şamaxının məhvi” şeiri də diqqətəlayiqdir) müəllifi kimi ədəbiyyat tarixində iz qoymuşdur.

Vladimir Şufun şeirlərində Quranın, islamın gerçək siqləti, həyatiliyi, insanlara yaşam, fəaliyyət üçün verdiyi

həyatı güc və şövq, ruh yüksəkliyi və sevinc yüksək qiymətləndirilərək tərənnüm olunur və xristianlıqdakı mücərrədliklə, qeyri-təbiiliklə müqayisə edilir. “Quran” («Коран») şeiri islamdakı həyat eşqi, ilahi coşqu, şövq və sevinci tərənnüm edən əsər kimi diqqətəlayiqdir:

*Завет священный Магомета,
Ты, поэтический Коран!
Страница каждая согрета
В тебе светилом знойных стран.*

*Я слышу роз благоуханье,
Тебя читая в тишине,
Фонтанов медленных журчанье
И листья пальмы шепчут мне.*

*И нет в их шепоте печали;
Твердит он сладко сердцу вновь
Про женщин в белом покрывале
И сладострастную любовь*

*Твой человек, как сын природы,
Естествен, молод и здоров.
Недаром царства и народы
Сошлись на твой могучий зов!*

*В твоём ученье сени рая
Не тонут в облачной дали,
И песни гурий, замирая,
Звучат так близко от земли.*

*Мистерий тайных Византии
И мрачной готики здесь нет, –*

*Летит под своды голубые,
Как стрелка, стройный минарет.*

*Вот зодчество! В борьбе искусства
Его, быть может, превзойдет
Лишь простота и ясность чувства
Живых классических красот.*

*Но здесь иная дышит сила.
В мечетях видятся ясней
Мир Авраама, Измаила,
Патриархальность первых дней.*

*Свежей пустынного потока.
Светлей, чем аравийский ключ,
Коран твой, о пророк Востока!
Он чист. Прозрачен и могуч!*

*И человек, как все в творенье,
Согретый слов твоих огнем,
Коран твой чтит в благоговенье,
Земное счастье видя в нем.*

Məhəmmədin müqəddəs əhdi, Sən, poetik Quran! Hər səhifən bürkülü ölkələrin işığıyla qızınıb. Qızılgüllərin ətrini eşidirəm Səni sakitlikdə oxuyaraq, fəvvarələrin aram şiriltisini və palmalar mənə pıçıldaıyır. Və onların pıçılıtısında kədər yoxdur; O yenə qəlbimə şirin-şirin səslənir ağ libaslı qadınlardan və şirin məhəbbətdən. Sənin insanın təbiət övladı kimi cavan və sağlamdır. Hədər deyil ki, səltənətlər və xalqlar sənin qadir çağırışına qoşuldu! Sənin təlimində cənnət məkanı buludlar arxasına qərq olmayıb və hurilərin nəğmələri için-çin yerə necə də yaxından səslənir. Bizansın sirli misteriyaları və zülmət qotika burada yoxdur. – Mavi əng-

inliklərə uçur ox kimi qamətli minarə. Budur memarlıq! Sənət rəqabətində onu bəlkə yalnız canlı klassik gözəllik hissənin sadəliyi və aydınlığı keçər. Ancaq burada başqa qüdrət var. Məsciddə İbrahimin, İsmayılın dünyası, ilk günlərin patriarxallığı daha aydın görünür. Səhra selindən təzə, ərəb çeşməsindən safdır sənin Quranın, ey Şərqi peyğəmbəri! O safdır. Aşkardır və qüdrətlidir! Və insan, bütün məxluq kimi, sənin sözlərinin atəsilə qızınıb, Qurana sığınır heyranlıqla, onda öz səadətini görərək.

Gümüş dövrün digər parlaq nümayəndəsi Osip Mandelştam Rusiyanın və hər bir rusun Şərq və islamla bağlılığını təsadüf deyil, tarixin və milli özünüdərkini məntiqi nəticəsi hesab etmişdir.

Şərqə maraq və məhəbbəti haqqında çox yazılmış Sergey Yesenin mədəniyyətlərin vəhdətini və birliyini, insanların qardaşlığını, öz rus varlığının asiyalı təbiətini bir çox şeirlərində təsbitləmişdir:

*Я – северный ваш друг и брат!
Поэты – все единой крови.
И сам я тоже азиат
В поступках, в помыслах и слове.*

*Mən sizin şimallı dostunuz və qardaşınızam!
Şairlər hamısı eyni qandandır.
Və mən özüm də asiyahtyam,
Əməllərimdə, fikirlərimdə və sözümdə.*

Georgi İvanovun yaradıcılığında Şərq, islam aləmi ecazkarlığı ilə seçilən nağılvari ekzotik aləm kimi tərənnüm olunur.

Kitabşünas, biblioqraf, tədqiqatçı, yazıçı Nikolay Aleksandroviç Rubakin (1862-1946) islam, xüsusən

Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.) haqqında həm essevari əsərlər (“Peyğəmbərin məqbərəsi”, “Peyğəmbərin müqəddəs əbası”, “Böyük müsəlman din təlimçisi və möcüzü Məhəmməd” və s.) yazmış, həm də Peyğəmbərin bir çox kəlamlarını, hədisləri tərtib etmişdir.

Fyodor Soloqubun (Teternikov, 1863-1927) bir sıra əsərlərində, xüsusən “Nazaretdə kasıb komada”, Yusif və Züleyxa haqqında şeirlərində Quran motivlərindən – İsa peyğəmbər və Yusif haqqında süjetlərdən, eləcə də Peyğəmbərin meracı zamanı aşan bardaq barədə rəvayətdən və digər hekayətlərdən istifadə olunur.

Nikolay Klyuyev Rusiyanın çağdaş tarixini gerçək faktlar və islam motivlərini orijinal tərzdə birləşdirərək təhlil etmiş, öz taleyini də müsəlmanlarla, islam anlayışlarıyla və Məkkəylə bağlamışdır.

İstanbul, Qahirə, İsgəndəriyyə və digər yerlərə səfər etmiş, əsərlərindən göründüyü kimi, Quranı oxumuş Mixail Kuzmin ayrıca silsilədə birləşmiş və islam motivlərindən istifadə olunmuş otuz qəzəlin, “Ser Con Firfaksın Türkiyəyə və digər maraqlı ölkələrə səyahəti” («Путешествие сэра Джона Фирфакса по Турции и другим примечательным странам», 1910) povestinin müəllifidir. Kuzminin qəzəlləri həm məzmun, həm də kompozisiya və ritm cəhətdən Şərq poeziyasına və fəlsəfəsinə dərin bələdlikdən xəbər verir:

*Нам рождение и кончину – всё даёт Владыка неба,
Жабе голос, цвет жасмину – всё даёт Владыка неба.
Летом жар, цветы весной, гроздья осени румяной
И в горах снегов лавину – всё даёт Владыка неба.
И барыш и разоренье, путь счастливый, смерть в дороге,
Власть царей и паутину – всё даёт Владыка неба.
Кравчим блеск очей лукавых, мудрецам седин почтенье,
Стройный стан, горбунье спину – всё даёт Владыка неба.*

*Баши тюрем, без Евфрата, стены скал, пустынь
просторы,
И куда я глаз ни кину, – всё даёт Владыка неба!
Мне на долю – плен улыбок, трубы встреч, разлуки зурны,
Не кляню свою судьбину: всё даёт Владыка неба.*

*Bizə doğuluş və ölümü – hər şeyi səma Hakimi verir,
Qurbağaya səsi, yasəmənə rəngi – hər şeyi səma Hakimi verir.
Yayda istini, yazda çiçəkləri, çəhrayı payızda salxımları
Və dağlarda qar uçqununu – hər şeyi səma Hakimi verir.
Həm gəliri, həm iflası, səadətli qisməti, yolda ölümü,
Şahlığı və hörümçək torunu – hər şeyi səma Hakimi verir.
Saqilərə gözlərin şeytan parıltısını, müdriklərə çal saçların
nurunu,
Qəddi-qaməti, qozbelə kürəyi – hər şeyi səma Hakimi verir.
Məhbəs qülləsini, Fəratın axınını, qayaların zəhmmini,
səhrələrin sadəliyini
Və hara baxıramsa, – hər şeyi səma Hakimi verir!
Mənim qismətimə – təbəssüm qandalını, görüş surunu, ayrılıq
zurnasını,
Taleyimdən gileylənmirəm: hər şeyi səma Hakimi verir.*

Azərbaycanda daha çox “Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələ” («Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы») kitabının müəllifi kimi tanınmış Vasili Lvoviç Veliçko (1860-1903) həm də istedadlı şair olmuşdur. Hüquq məktəbini bitirdikdən sonra həyatını ədəbi fəaliyyətə həsr edən Veliçkonun şeirləri “Novoye vremya” qəzeti, “Severniy vestnik” jurnalında çap olunmuş və rəğbətlə qarşılanmışdır. 1890-cı ildə “Şərq motivləri” şeirlər məcmuəsi çıxmış, 1894-cü ildə dərc olunmuş yeni şeir məcmuəsinin ən maraqlı və əsas hissəsi də “Şərq motivləri” adlanmışdır. Xəyyam, Sədi, Hafizdən tərcümələri də böyük maraq doğurmuşdur. 1896-1899-cu illərdə “Qafqaz” qəze-

Vasili Veliçko

tinin redaktor-naşiri olmuş, 1902-1903-cü illərdə “Russkiy vestnik” jurnalını redaktə etmişdir. Bu dövrdə yuxarıda qeyd etdiyimiz, ilk dəfə 1904-cü ildə dərc olunmuş kitaba daxil olan məqalələrini yazmışdır. Ölümü bu kitabı tamamlamağa imkan verməmişdir. Sovet dövründə unudurulan Veliçkonun Şərq-islam mövzulu şeirləri (“İki müdrik”, “Ölüm ziyafəti”, “Dostluq gülü”, “Hafizdən”, “Vəlladidən”, “Ömər Xəyyamdan”, “Məsləhət”) də

məqalələri kimi, tarixlərini, mədəniyyətlərini, dini etiqadlarını yaxşı bildiyi müsəlmanlara hörmət və sevgi, obyektivlik, eyni zamanda bədii məziyyətləri ilə seçilir. “Dünyada ağılsızlar var...” şeirində Veliçko haqq yolundan sapmış, təşəxxüs zülmətində olanları və sadəcə cənnət həzzini arzulayanları, gerçək əməlisaleh işlər görməyənləri gözləyən aqibəti təsvir edir, qiyamət günü Allah yolundan uzaqlaşanların faş olacağını, sirrin açılacağını yazır:

*Безумцы в мире есть, которых самомнение
Во мраке надменности и чванства завело;
Иных влечет мечта о райском наслажденьи,
О замках, где всегда прохладно и светло,
Где гурии нежней и краше роз Востока...
Безумцы! Как они обманутся жестоко!
Аллах! Настанет день – и с тайны бытия
Завесу темную сорвет рука твоя, –
И обнаружится, что все они упали
Далеко от тебя, во мглу безбрежной дали...*

Dünyada özündənrazılığın təşəxxüs və təkəbbür zülmətinə saldığı ağılsızlar var; Bəzilərini cənnət həzzi, həmişə sərin və işıqlı, Şərq qızıl güllərindən nəvazişli və gözəl hurilər olan qəsr xəyalları çəkir... Ağılsızlar! Necə amansız aldanacaqlar! Allah! Gün gələcək – və varlığın sirrindən örtüyü qaldıracaq sənəlin, – Və aşkarlanacaq ki, onların hamısı səndən uzaq düşüb, intəhasız uzaqlıq zülmətinə...

Bir şair kimi islam dəyərlərini, müsəlmanların mədəniyyətini, əxlaq və ləyaqətini qiymətləndirən V.Veliçko bir vətəndaş kimi də Qafqaz müsəlmanlarının, ilk növbədə türklərin başına Rusiya hakimiyyətinə arxalanan ermənilərin gətirdiyi faciələri əsərlərində göstərmiş, müsəlmanların haqlarının tapdandığını, torpaqlarının buralarda yenidən peyda olmuş ermənilər tərəfindən qəsb edildiyini, ermənilərin hətta onların himayədarları olan pravoslav ruslara da xəyanətkarcasına zülm etdiyini yazmışdır. Veliçkonun canlı müşahidələrə və gerçək faktlara əsaslanan belə qeydləri Qafqaz müsəlmanlarının XIX – XX əsrlərdə və indi də yaşadığı faciələrin erməni xislətindən qaynaqlandığını, bu faciələrin səbəbkarı olan ermənilərin gəlmə əhali kimi bu ərazilərə heç bir haqqının olmadığını bir daha aşkarlayır: “ermənilər orada XIX yüzilin birinci yarısında böyük miqdarda peyda oldular, özü də Türkiyədən qaçqınlar kimi, yerli əhali kimi yox” (V.Veliçko. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. СПб., 1904, т.1, с.69).

Onu da xatırladaq ki, ermənilərin müsəlmanlara, eləcə də xristian dindəşlarına – himayədarları olan ruslara və öz vətənlərində onlara sığınacaq vermiş gürcülərə qarşı fitnələrini, erməni xislətinin mahiyyətini bir sıra rus və gürcü ziyalıları, o cümlədən A.S.Puşkin (“Sən köləsən, sən oğrusan, sən ermənisən”), A.S.Qriboyedov (Записки о переселении армян из Персии в наши области // А.С.Гри-

боедов. Сочинения в двух томах, т. 2., 1971, с.339-341), N.İ.Şavgov (Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911, с. 59-61), İ.Çavçavadze (Армянские ученые и вопиющие камни. Тифлис, 1902) və başqaları gerçək müşahidələri əsasında göstərmişlər.

S.N.Beğiçev, İ.O.Simonin, N.N.Muravyov kimi nüfuzlu şahidlərin təsdiqlədiyi kimi, A.Qriboyedovun ölümünə də şəhərin müsəlman əhalisinin heysiyyəti ilə oynayaraq onları ruslara qarşı təxribata çəkən ermənilərin şərəfsiz davranışı və Qriboyedovun İrandan aparıb valideynlərinə qaytarmaq istədiyi erməni kənzlərinin rus zabitlərində elə bir sərvət görməyərək, yenidən saraya dönmək həvəsləri, küçəyə çıxıb xalqı qınayaraq onların “namuslarını” qorumaları, ruslardan alaraq saraya qaytarmaları tələbi səbəb olmuşdur (Две версии одной трагедии // За стеной Кавказа. М., 1989, с.468-479). Yuxarıdakı şahidlər məhz erməni amilinin rus yazıçısının qətlinə səbəb olduğunu, müsəlmanların təxribata cəlb edildiyini məsuliyyətlə təsdiqləsələr də, bu fakt rus mətbuatında və elmi nəşrlərdə məqsədyönlü şəkildə unudulur.

Osmanlıda və İranın türk sülalələrinin hakimiyyətində bütün hüquqlardan istifadə edən, dövlət və əhali tərəfindən heç bir dini təzyiqə məruz qalmayan, kilsələri indiyədək qorunub saxlanan və fəaliyyət göstərən ermənilər Rusiya imperiyasında öz torpaqlarında onlara yer vermiş müsəlmanların dini məbədlərinə, məscidlərə, camelərə də təcavüz edir, hakimiyyətə arxalanıb vandallıqlar törədirlər. Axısqaqın məşhur şairi, sovet repressiyasının qurbanı olmuş Molla Məhəmməd Səfili islam məbədlərinə, müsəlmanlara qarşı çar dövründə (və sonralar da Göyçə, Zəngəzur, Axısqa, Borçalı, Qarabağda) törədilən, heç bir dinə-imana sığmayan bu erməni cinayətlərini ürək yanğısıyla belə qələmə almışdır:

Camican

*Xerolilar Osmannıya qaçarlar,
Ermanilər sədirlərə keçarlar,
Cami havlisində şarab içarlar
Nə gündən günlərə qaldın, camican.*

*Ermanilər gəlür bunda tururlar,
İstikani bir-birinə vururlar,
Əzənin yerinə zəngi vururlar,
Oxunmaz əzənlər, qaldın, camican.*

*Ermanilər kəndi dinin taparlar,
İstikani bir-birindən qaparlar,
Mehrabın yerinə bir xaç tikarlar.
Nə gündən günlərə qaldın, camican,*

*Mərəqimdən bənim başım ağarur,
Bozular mehrabın, cami tağılır,
Keşiş gəlib bico-bico bağırur,
Nə gündən günlərə qaldın, camican.*

*Səfili bekar durub gəzməsin,
Ermanilər camiləri bozmasın,
Allah sənin işin hillə bəzəsin,
Xeyir olsun sənin işin, camican.*

Qabaqcıl rus ziyalılarının islama, müsəlmanlara ehtiram və sevgisinə baxmayaraq, əvvəl çar hökuməti, sonralar sovet rejimi bu cinayətlərə nəinki göz yummuş, hətta bəzən onları təşviq də etmişdir. Lakin bu siyasi mövqe, qeyd olunduğu kimi, rus ictimai fikrində, həqiqətə və ədalətə sadıq rus ziyalılarındaxili və həm də açıq etiraz doğurmuşdur.

Müsəlmanlara, islama dərin hörmət və sevgiyə yanaşan belə məşhur şairlərdən biri, Gümüş dövrün görkəmli nümayəndəsi, rus simvolizminin banilərindən olan Konstantin Balmont (1867-1942) gərgin mənəvi və bədii axtarışlarla zəngin həyat yaşamışdır. 1905-ci ildə inqilabi, 1920-ci ildə isə artıq antibolşevik baxışlarına görə iki dəfə mühacirətə getməyə məcbur olmuş Balmont sonuncu mühacirətdən sonra bir daha vətənə qayıtmamışdır. Bir çox şeir, nəsr əsərlərinin, elmi risalə, etnoqrafik-folklor əhəmiyyətli mətnlərin müəllifi kimi rus ədəbiyyatında həm məzmun, həm formaca yeni məktəb yaratmışdır. Tərcüməçilik fəaliyyəti də əhatə və əhəmiyyətinə görə heyranedicidir.

Balmontun yaradıcılığı onun mənəvi-ruhsal, dini-fəlsəfi axtarışlarından ayrılmazdır. 1885-ci ildən çap olunmağa başlamış Balmont yaradıcılığının ilkin dövründə bədbin ovqat, dini çalar daşıyan fəlsəfi faciəvilik yaşamışdır:

*Господь, Господь, внемли, я плачу, я тоскую
Тебе молюсь в вечерней мгле
Зачем ты даровал мне душу неземную
И приковал меня к земле?*

*Tanrı, Tanrı, eşit, mən ağlayıram, xiffət çəkirim
Axşam zülmətində sənə dua edirəm
Niyə mənə səmavi ruh bəxş etmişən
Və mənə yerə pərçimləmişən?*

XX əsrin əvvəllərindəki inqilabi yüksəlişin təsiri ilə bu ovqat başqa səpkili özünəməxsus əhval – bütpərəstliyə meyli coşqunluqla əvəzlənmişdir. 1903-cü ildə çıxmış “Günəş kimi olaq” şeir məcmuəsində bu qavrayış solyar mifoloji çalarda əks olunmuşdur. “Mən bu dünyaya gəldim ki, Günəşi görəm” deyən Balmont Günəşin ali tanrı, həyati

qüvvənin isə od olduğu xüsusi kosmoqonik mənərə yaratmışdır. Balmontda Günəş, Od, Gözəllik bir rəmz kimi müasiri olduğu ruhsuz, sənayeləşən dövrə qarşı qoyulmuş və əslində mənəvi axtarışlarını ifadə etmişdir. Nitsşenin təsiri ilə bir müddət bidət sayılacaq şeirlər yazsa da (“İblislə ziyafət”, 1906), həqiqət və haqq axtarışları onu slavyan və digər xalqların ibtidai sənət və inanclarına yönəlmiş, məhz burada saf, ilkin həqiqəti tapmağa çalışmışdır.

Konstantin Balmont

Öz mənəvi-ruhi axtarışlarında müxtəlif mədəniyyətlərə müraciət edən Balmont mütəfəkkir, şair və tərcüməçi kimi Şərq mədəniyyətinə də böyük maraq göstərmiş və bunun nəticəsi olaraq 1910-cu ildə Misirə getmiş, 1912-ci ildə o cümlədən Hindistan və İndoneziyadan keçməklə on bir aylıq dünya səyahətinə çıxmışdır. Şərqə marağı dairəsində islam mədəniyyəti və ilk növbədə Qurani Kərim mühüm yer tutur.

Hələ Misirə səyahətindən əvvəl, 1909-cu ildə “Ruskaya mısl” jurnalında dərc olunmuş, müxtəlif surələrin (“Əl-Adiyat”, “Ər-Rəhman”, “Ən-Nəbə”, “Əl-Qariə”, “Əl-Muzzəmmil”, “Əl-Mutəffifin”, “Əd-Duxan” və s.) poetik təfsirindən ibarət olan “Quran” şeir silsiləsi Balmontun Qurani Kərimin mənəvi dərinliyinə və söz gözəlliyinə bələdliyini aşkarlayır. Allahın böyüklüyü və mərhəməti, münafıqları və kafirləri gözləyən cəza, qiyamət günü günahkarların və möminlərin aqibəti, doğru yola çağırış – Balmontun “Quran” silsiləsinin əsas mövzularıdır. Bu baxımdan, bəzi şeirləri Quran mətni ilə müqayisə

etdikdə şairin məna və formaca Müqəddəs Kitabın ruhunu mümkün olan qədər saxlamaqla yanaşı, orijinalın ümumi xüsusiyyətinə toxunmadan öz poetik aləmini də ifadə ediyi aydın olur. “Əl-Qariə (Ürəkləri dəhşətə salan qiyamət)” surəsinin bədii təfsiri olan “Zərbə” şeirinin orijinala müqayisəsi bu fikri təsdiqləyir.

Balmontun “Zərbə” şeiri:

Удар

*Удар. Что такое удар?
В мире зерна различные сеются.
Кто научит тебя, что такое удар?
Это – всемирный пожар.
Это – день, когда горы развеются,
Как окрашенной шерсти клочки,
Когда люди рассеются,
Как мотыльки.
И деяния взвешаются на верных весах,
И что видел во сне, узрят все наяву.
Тот, кто знал, где ходил, будет в
пышных садах,
Кто в зданиях спал, тот проснется во рву.
Кто научит тебя, что такое есть ров?
Кто научит тебя, что такое удар?
Неуемный пожар,
И вовеки веков.*

Balmontun şeirinin sətri tərcüməsi:

Zərbə

*Zərbə. Nədir zərbə?
Dünyada fərqli toxumlar səpilir.*

Kim sənə deyəcək, nədir zərbə?

Bu – cahan yanğıdır.

Bu – dağların rənglənmiş yun didikləri

Kimi dağılacığı,

İnsanların kəpənək kimi

Səpələnəcəyi gündür.

Və əməllər nizam tərəzidə çəkiləcək,

Və yuxuda gördüklərini əyani görəcəklər.

Kim ki harayla getdiyini bilirdi, gözəl bağlarda olacaq,

Kim ki binalarda yatırdı, quyuda oyanacaq.

Kim sənə deyəcək, nədir quyu?

Kim sənə deyəcək, nədir zərbə?

Cahan yanğını,

Və sonsuza qədər.

“Əl-Qariə (Ürəkləri dəhşətə salan qiyamət)” surəsinin Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi:

Əl-Qariə

(Ürəkləri dəhşətə salan qiyamət) surəsi

Bismillahir-rəhmanir-rəhim!

1. Ürəkləri dəhşətə salan qiyamət!

2. Nədir qiyamət?!

3. Nə bilirsən ki, nədir qiyamət?!

4. O gün insanlar kəpənək kimi ətrafa səpələnəcək;

5. Dağlar isə didilmiş yun kimi olacaqdır!

6. tərəzisi ağır gələn kimsə,

7. xoş güzəran içində olacaqdır!

8. Tərəzisi yüngül gələn kimsənin isə,

9. Məskəni Haviyə olacaqdır!

10. Nə bilirsən ki, o nədir?!

11. O çox qızmar bir atəşdir!

“Qariə” sözü hərfən “qarı döyən”dir və bəzi digər çevirmələrdə “qarı çalan” kimi də verilir. Balmontun şeirinin adı (“Zərbə”) da buradandır. Göründüyü kimi, şeir Quran surəsinin pafosuna, ümumi məzmununa, ritm və intonasiyasına mümkün olan qədər yaxındır.

Şübhəsiz ki, ümumən sakral mətnlərin, xüsusən də ilahi kitab Qurani Kərimin gerçək tərcüməsi mahiyyətə mümkün deyil. Əslində hər bir tərcümə özlüyündə yeni bir təfsirdir. Və bu baxımdan bədii yaradıcılıqdakı və tərcümələrdəki Quran təfsirlərinin fərdi özünəməxsusluğu da təbiidir. Bu baxımdan, Balmontun “Zərbə” şeirinin müvafiq Quran surəsinin rusçaya tərcümələri ilə müqayisəsi də maraqlı olar.

Həmin surənin akademik İ.Y.Kraçkovski tərəfindən tərcüməsi:

Поражающее

Во имя Аллаха милостивого, милосердного!

- 1 (1). *Поражающее!.. (2). И что есть поражающее?*
- 2 (3). *И что даст тебе знать, что такое поражающее?*
- 3 (4). *В тот день, как люди будут, как разогнанные мотыльки,*
- 4 (5). *и будут горы, как расщипанная шерсть...*
- 5 (6). *И вот, у кого тяжелы весы, – (7). он в жизни блаженной.*
- 6 (8). *А тот, у кого легки весы, – (9). мать его – «пропасть».*
- 7 (10). *А что даст тебе знать, что такое она? –*
- 8 (11). *Огонь пылающий!*

Həmin surə V.Poroховanın tərcüməsində:

Бичевание

Во имя Аллаха Всемилостивого и Милосердного!

1. *День бичевания –*
2. *Каков он – День (Господнего) Бича?*
3. *Что объяснит тебе,*
Каков он – День Бича?
4. *В тот День рассеются, подобно мотылкам,*
Все люди.
5. *Подобно паутинкам легкой шерсти*
Повиснут горы.
6. *И для того, чьи добрые деянья перевесят,*
7. *Жизнь уготована в прекрасном Рае,*
Где он найдет блаженство и покой.
8. *Но тот, кто легковесен был в земных деяньях,*
9. *Найдет убежище себе во Рву бездонном.*
10. *Как объяснить тебе, каков он, этот Ров?*
11. *Слепящим пламенем горит он!*

M.-N.O.Osmanovun tərcüməsi:

Во имя Аллаха, Милостивого, Милосердного
Сокрушающая беда [т.е. Судный день]!
Что такое сокрушающая беда?
Откуда тебе знать, что такое сокрушающая беда?
[Это случится] в тот день, когда люди будут рас-
сеяны, словно мотыльки,
когда горы станут [мягкими], словно расчесанная
шерсть.
Тогда тот, чья чаша [добрых деяний] перетяги-
вает на весах,
будет благоденствовать,

*тому же, чья чаша [добрых деяний] на весах окажется легче,
пристанищем будет [адская] пропасть.
Откуда тебе знать, что это такое?
[Это] пылающий огонь.*

Göründüyü kimi, tərcümələr arasında fərqlər heç də onların Balmontun şeiri ilə fərqlərindən az deyil.

Ümumən, Balmontun on iki şeirlik Quran silsiləsi özlüyündə yüksək poetiklik, hiss və emosiyanın, fikir və mənanın bədii ritmlə orijinal vəhdəti örnəyidir. Hər bir şeir forma, üslub və ritmə ifadə olunan mənaya uyğunluğu və eyni zamanda ədəbi özlüyündə əsər kimi və Quran surəsinin rus dilinə tərcüməsi ilə müqayisədə maraq kəsb edir:

Трубный звук

*Клянусь исторгающими
Души из тел,
Их удаляющими
В должный предел, –
Опережающими
В беге своем,
В воздухе тающими, –
Смертью помрем.
Страхом охваченные, –
Кончился ль счет, –
И озадаченные, –
Что же нас ждет?
Встретить ли пенями
Долю свою?
Быть ли с мучениями,
Или в Раю?*

*О, исторгающие
Души из тел,
Их помещающие –
В верный предел, –
Опережающие
Время всегда,
Нас вы, блистающие,
Мчите – куда?*

Sur səsi

And olsun ruhları bədənlərdən çıxaranlara (günahkarların və möminlərin ruhlarını canlarından çıxaranlar nəzərdə tutulur – A.H.), onları lazımı hüduda kənarlaşdıranlara, qaçaraq ötənlərə, havada əriyənlərə, – öləcəyik. Qorxu çökmüşlər – hesab bitibmi, – çaşmışlar – bizi nə gözləyir? Qisməti nəğməylə qarşılamaqmi? Əzab içində və ya Cənnətdə olmaqmi? Ey ruhları bədənlərdən çıxaranlar, onları düz hüduda salanlar, həmişə zamanı qabaqlayanlar, siz, cəlvəlilər, bizi hara qovursuz?

“Ən-Naziat (Can alanlar)” surəsinin İ.Y.Крачковski tərəfindən tərcüməsi:

Вырывающие

*Во имя Аллаха милостивого, милосердного!
(1) Клянусь вырывающими с силой,
(2) извлекающими стремительно,
(3) плавающими плавно,
(4) опережающими быстро
(5) и распространяющими приказ!
(6) В тот день, когда задрожит дрожащая
(7) и последует за ней следующая,*

(8) сердца в тот день – трепещущие,
(9) взоры – смиренные.
(10) Говорят они: «Неужели же мы возвращаемся в прежнее!..
(11) Разве тогда, как мы были костями истлевшими?»
(12) Скажут они: «Это, значит, – возврат невыгодный!»
(13) И вот только одно сотрясение –
(14) и вот они – навечно бодрствующие.
(15) Дошел ли до тебя рассказ о Мусе?
(16) Вот воззвал к нему его Господь в долине священной Тува:
(17) «Иди к Фирауну, он ведь уклонился,
(18) и скажи ему: «Не следует ли тебе очиститься?
(19) И я поведу тебя к твоему Господу, и ты будешь богобоязнен».
(20) И показал он ему знамение величайшее,
(21) но тот счел это ложью и ослушался,
(22) а потом отвернулся, усердствуя.
(23) И собрал, и возгласил,
(24) и сказал: «Я – Господь ваш высочайший!»
(25) И взял его Аллах наказанием жизни последней и первой.
(26) Поистине, в этом – наставление для тех, кто богобоязнен!
(27) Вы ли труднее для создания или небо? Он его построил,
(28) воздвиг свод его и устроил,
(29) омрачил ночь его и вывел зарю,
(30) и землю после этого распростер,
(31) вывел из нее ее воду и пастбище,
(32) и горы – Он утвердил их,

(33) на пользу вам и вашим скотам.
(34) И когда придет величайшее переполнение, –
(35) день, когда человек вспомнит, в чем он труждался,
(36) и показана будет геенна тем, кто увидит.
(37) И тот, кто уклонялся
(38) и предпочел жизнь ближнюю,
(39) то, поистине, геенна, это – прибежище.
(40) А кто боялся пребывания Господа своего и удерживал душу от страсти,
(41) то, поистине, рай, это – прибежище.
(42) Спрашивают они тебя о часе: «Когда его прибытие?»
(43) К чему тебе упоминать это?
(44) К твоему Господу конечный предел его.
(45) Ты ведь – только увещатель для тех, кто Его боится.
(46) Они в тот день, как увидят Его, как будто бы пробыли только один вечер или утро.

Balmontun şeirlərində Quranın ümumbəşəri əhəmiyyəti, siqləti, şairin Müqəddəs Kitabə fərđi baxışı aydın ifadə olunub. Qiyamət gününə həsr olunmuş “Unutma” şeiri Qurana belə gerçək münasibətin ifadəsidir:

*Не забудь: Коран – остереженье
Он указание, куда и как идти.
В его строках – всегда внушенье,
И означение пути...
... Молись, молись, молись упорно,
Чтоб в час последний светлым быть.*

*Unutma: Quran – xəbərdarlıqdır,
O, hara və necə getməyə yol göstərəndir.*

*Onun sətirlərində həmişə təlqin
Və bəsirət var...
... Dua et, dua et, inadla dua et,
Son saatda işıqlı olmaqçün.*

İslamdan, haqq yolundan, əbədi dini dəyərlərdən dö-
nənlərin aqibəti, qiyamət günü haqqında bir çox mənalı və
poetik mətnlərin müəllifi olan Balmontun yüksək meta-
foriklik və rəmziliklə seçilən, “Əl-Vaqiə” surəsinin təfsiri olan
“Vaqiə” (1909) şeirinin son bəndi allahsızlara xəbərdarlıqdır:

*Но, как верно, что жизнь наша Вышним хранима,
И как верно, что к прошлому я не вернусь, –
Вы, одетые тенью от черного дыма,
Не узнаете счастья. Клянусь вам. Клянусь.*

*Ancaq necə həqiqətdir ki, sizin həyatınızı Tanrı qoruyur
Və həqiqətdir ki, mən keçmişə qayıtmam,
Siz, qara tüstü kölgəsi geymişlər,
Səadət bilməyəcəksiniz. Sizə and içirəm. And içirəm.*

Məhz islam dəyərləri əsasında Balmont nitsşevəri
fərdiyyətçilikdən və bidətdən, mənəviyyata bağlanmayan
sevgi və gözəllik anlayışlarından uzaqlaşaraq, bəşərin vəh-
dətə, insanların, millətlərin bərabərliyi, gözəlliyin mənəvi
mahiyəti, əməl və əqidənin birliyi qənaətinə gəlir. Yuxarı-
da qeyd etdiyimiz “Vaqiə” şeirində Qiyamət günü, Allah
dərğahında bütün ərzeni anlamların silinəcəyini, insanlar,
millətlər, sivilizasiyalar, Şərq və Qərb arasında fərqi
itəcəyini, sonsuz iplərin bir topada birləşəcəyini, insana
yalnız haqq əməllərə görə qiymət veriləcəyini, adamların
“sağ və sol tərəfin adamlarına” ayrılaraq cəzalarını və ya
mükafatlarını alacağını bildirir:

*Словно вижу несчетные нити я,
Развивается вечный клубок.
Идет и свершится событие,
Сотрется Закат и Восток.*

*И будут люди правой стороны,
И будут люди левой стороны,
И первые тогда награждены,
Вторые в день Суда осуждены.*

*Sanki sonsuz iplər görürəm,
Əbədi tora böyüyür.
Vaqiə gəlişir və baş verəcək,
Qərb və Şərq silinəcək.*

*Və sağ tərəfin adamları olacaq,
Və sol tərəfin adamları olacaq,
Və birincilər o vaxt mükafatlanacaq,
İkincilər Qiyamət günü cəzalanacaq.*

Bu şeirlər islamın, Qurani Kərimin rus simvolizmi-
nin banilərindən olan K.Balmontun həyat fəlsəfəsinin,
dünya baxışının mühüm tərkib hissəsi olduğunu aşkarlayır.

Gümüş dövr poeziyasının digər görkəmli nümayən-
dəsi Maksimilian Voloşinin (1877-1932) yaradıcılığında da
Şərq motivləri müəyyən yer tutmuşdur. Dünyagörüşü
baxımından mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, Fransa, İspa-
niya, Almaniya, İsveçrəyə dəfələrlə səyahət etmiş, müxtəlif
cərəyanlara, o cümlədən antroposofiya təliminə (alman
mistik filosofu Rudolf Şteynerin (1861-1925) yaratdığı,
əsas məqsədlərindən biri müxtəlif dinləri birləşdirmək olan
fəlsəfi təlim) meyl etmiş Voloşinin məfkurə və yaradıcılı-
ğında Şərq və İslam böyük rol oynayıb. 1900-1901-ci illərdə
Orta Asiyada olmuş Voloşinin yaradıcılığında Türkünstan

təəssüratı “səhra” anlayışı və obrazı kimi əks olunmuşdur (bir çox rus ədiblərində, o cümlədən Fet, Bunin yaradıcılığında da geniş yer tutan səhra obrazının mifopoetik və sakral semantikasını xüsusi tədqiqat mövzusu kimi maraqlandırır). Sivilizasiyanın taleyi haqqda fəlsəfi-poetik düşüncələrini məhz bu obraz üzərində qurmuş, bu rəmz əsasında bir sıra əsərlər yazmışdır (“Səhra” (1901), “Səhrada məbədlər” silsiləsi (1907), “Səhrada şəhərlər” (1916), “Səhra” (1919)). Türkiyədə olduğu 1900-cü ili öz “mənəvi doğruluş” ili adlandıran Voloşində “səhra” anlayışı əslində rəmzi-fəlsəfi məna daşıyır: “Yalnız bu ölü kimsəsiz səhrada... fikir istər-istəməz obyektivlik, genişlik və qərəzsizlik qazanır” («Из литературного наследия». 1. СПб., 1991).

Avropanın “kaktus” kimi bütün həyatı şirələrini Asiyadan aldığı, müsəlman Şərqi Avropanı uzaq Asiya ilə bağladığını yazan Voloşin “Şərqi İncəsənət və həyatın tam qovuşduğunu”, “gözəlliyin dini və ictimai hissədən ayrılmaz olduğunu”, hissiyyatın ahəngi üzərində qurulmuş bu aramly həyatın ona yuxarıdan aşağı baxan avropalının məntiqi şüuru üçün anlaşılmazlığını, lakin bu Şərqi həyatının sirli şəkildə qərbi ruhunun təhtəşür qatına təsir etdiyini bildirir.

Voloşinin islam aləminə marağının dərinləşməsində, poeziyasında və rəngkarlığında dərin iz buraxmasında onun Krıma səyahəti və burada müsəlman mühitində yaşadığı dövr də əhəmiyyətli rol oynayır. Krımda minilliklərlə müxtəlif mədəniyyətlərin çulğuşaraq iz buraxdığını deyən Voloşin son dövrlərdə Rusiyada islam mədəniyyətinə mürtəcə münasibəti cəsarətlə ifşa edir:

*Здесь в этих складках моря и земли,
Людских культур не просыхала плесень,
Простор столетий был для жизни тесен.
Покамест мы – Россия – не пришли.*

*За полтора года лет – Екатерины –
Мы вытоптали мусульманский рай;
Свели дома, размыкали руины,
Расхитили и разорили край...*

*Burada bu dəniz və torpaq qırıqlarında,
Başər mədəniyyətlərinin izi silinməzdi,
Həyat üçün yüzillərin qucağı dardır.
Nə vaxta qədər ki biz – Rusiya – gəldik.
Yüz əlli ilə – Yekaterinadan bəri –
Biz müsəlman cənnətini tapdıq;
Evləri silib-süpürdük, məzarları (xarabalara) açdıq,
Diyarı qarət edib viran qoyduq...*

Lakin bununla bərabər Voloşin məhz Rusiyanın Bizans və Osmanlı, islam və xristianlığı birləşdirəcəyini (“Özündə Şərqi və Qərbi qovuşduracaq” – «Собой Восток и Запад сопряжёт»), Rusiyanın Bizans və İslamın izdivacından yeni tarixi missiya qazanaraq sanki yenidən doğulduğunu düşünür.

Krımда tatarların həyatı ilə yaxından tanışlıq, islam ruhunu daxilən mənimsəməsi onun düşüncə və müşahidələrində aşkarlanır, Qaradağa qalxarkən səmada Quran yazılarının əyan olduğunu bildirir:

*Был в свитках туч на небе явлен вновь
Грозный стих заветного Корана...*

*Səmada bulud vərəqlərində yenə
Müqəddəs Quranın hökmlü kəlamı əyan oldu...*

Voloşinin bir çox həmkarları Krımда onun qonağı olmuş, şairin təsiri ilə onlarda islama maraqlı oyanmış və nə-

ticə etibarilə bu mövzuda əsərlər yazmışlar (M.Svetayeva, S.Parnok, A.Tarkovski, M.Tarlovski).

Gümüş dövr poeziyasının maraqlı nümayəndəsi, məşhur şair, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas Ellis (Lev Lvoviç Kobilinski; 1879-1947) “kiçik simvolistlər” nəslinə aiddir. 1902-ci ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirən Ellis elə həmin dövrdən ədəbi yaradıcılığa başlamışdır. 1903-cü ildə A.Belilya birlikdə “Arqonavtlar” ədəbi dərnəyini yaratmış Ellis marksizmdən başlamış bir sıra müxtəlif fəlsəfi-ideoloji cərəyanları ehtiva edən mürəkkəb daxili axtarışlar yolu keçmişdir. 1909-cu ildə A.Belilya və E.Metnerlə birgə məşhur “Musaget” nəşriyyatını təsis etmiş, elə həmin ildə bəstəkar R.Qliyerlə antroposofiya tərəfdarlarını birləşdirən Moskva dərnəyini yaratmış, bir sıra fəlsəfi, poetik əsərlər yazmış, 1919-cu ildən ömrünün sonunadək İsveçrənin Lokarno-Monti şəhərində yaşayaraq kulturoloji və ədəbi tədqiqatla məşğul olmuşdur.

Tezliklə antroposofiyadan, digər bu tip cərəyanlardan uzaqlaşan Ellis bədii yaradıcılığı, o cümlədən simvolizmi dinlə birləşdirməyə çalışır. Modernizm, dekadansa, ümumən burjua-salon mədəniyyətinə qarşı çıxan Ellis qurtuluşu dinin ilkin saflığında, xəlqilikdə görür və mənəvi axtarışlara baş vurur.

Məhz belə gərgin mənəvi axtarışlara təsadüf edən yaradıcılığının erkən dövründə bir sıra islami şeirlər yazır. Ellisin 1911-ci ildə “Musaget” nəşriyyatında çıxmış “Stigmata” poetik məcmuəsinə daxil olmuş bu şeirlər (“Saran gün (Qurandan)”, “Can alanlar”, “Əl-Qədr gecəsi”, “Bədəvinin ölümü”) Qurani Kərimin müxtəlif surələrinin (“Ən-Naziat”, “Əl-Qədr”, “Əl-Adiyat” və b.) bədii-rəmzi ifadəsidir.

1911-ci ildə yazılmış “Əl-Qədr gecəsi” şeiri Ellisin Qurani dərkinin özünəməxsusluğu baxımından maraqlıdır:

Ночь Алькадра

Коран, Глава ХСVII.

Дана в Мекке. – 5 стихов.

Во имя Бога милостивого и милосердного.

- 1. Мы низвели Коран в святую ночь Алькадра.*
- 2. Кто изъяснит тебе, что значит ночь Алькадра.*
- 3. Несчетных месяцев длиннее ночь Алькадра.*
- 4. И Дух и Ангелы нисходят в ночь Алькадра,
Чтоб на год разрешить в ту ночь дела Вселенной.*
- 5. И до зари лишь мир царит всю ночь Алькадра.*

Əl-Qədr gecəsi

Quran, ХСVII surə.

Məkkədə nazil olub. – 5 ayə.

Rəhman və Rəhim olan Allahın adıyla.

- 1. Biz Qurani müqəddəs Ə-Qədr gecəsi nazil etdik.*
- 2. Kim sənə izah edəcək, Əl-Qədr gecəsi nə deməkdir.*
- 3. Səzsiz aylardan uzundur Ə-Qədr gecəsi.*
- 4. Həm Ruh, həm Mələklər Əl-Qədr gecəsi gəlir,
Dünyanın işlərini həmin gecə bir illik həll etmək üçün.*
- 5. Və dan sökülənədək bütün Əl-Qədr gecəsi sülhüdür.*

Gümüş dövr poeziyasının parlaq nümayəndəsi N.Qumilyovun (1886-1921) yaradıcılığında geniş yer tutan Şərq, islam motivləri müsəlman və rus ədəbi-mədəni ənənəsinin sintezi ilə seçilir. Şərqə marağı nəticəsində Afrikaya dörd dəfə (1908, 1909-1910, 1910-1911, 1913) səyahət etmiş, buradakı islamaqədərki və islam abidələri, ənənələri ilə tanış olmuş, Şərq mövzulu bir çox şeirlər (“İslam”, “Misir”, “Saxara”, “Həbəşistan”, “Sudan”, “Səhrada”, “Zəvvar...”), “Allah övladı” pyesini, o cümlədən fars silsiləsi (“Farssayaqı”, “Fars miniatürü”) yazmış Qumilyovun dinə bir qədər sərbəst, fərdi ədəbi mövqə və akmeist üslubuna uyğun yanaşma ilə fərqlənən “İslam” şeirində ilahi məşuqə Damayanti obrazının

Nikolay Qumilyov

(“Əfsanəyə görə, yaşıl alatorana Damayanti daxil olduğu saatda...” – «...В тот час, когда быть может, по легенде // В зеленый сумрак входит Дамаянти») mənşəyi bu baxımdan maraqlıdır. Rus ədəbiyyatında Jukovskinin “Nal və Damayanti” “hind po-vesti”ndə rast gəlinən bu obraz islam mistikasıyla bağlıdır. Jukovskinin XVI əsr müsəlman şairi Əbdül Fəyyazinin “əkbəri” adlanan (islam və hinduizmi “sülh-i küll” adıyla birləşdirməyə çalışan Əkbər şahın adından),

türk, fars, hind ənənələrini birləşdirən “hind üslubu”yla yazılmış “Nal və Daman” poemasının alman tərcüməsindən sərbəst çevirməsi olan bu əsərindəki Damayanti obrazı, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, Nizaminin “Leyli və Məcnun”una gedib çıxır. Qumilyovun bədii təfsirində Damayanti saxta və gerçək, həqiqi və yalan arasında təzadı islam kontekstində ifadə edir.

Bu baxımdan, Qumilyovun “Allah övladı” («Дитя Аллаха») pyesini və “Zəvvar” şeirini də qeyd etmək olar. Şeirdə əsərin qəhrəmanı Əhmədoğlunun zəvvarlığı Şərq və eləcə də Qərb ədəbi ənənəsində geniş yayılmış qutsal ziyarət mövzusu kontekstində və ümumən insanın öz məqsədi, ideali yolunda cəhdi kimi təfsir olunur. Bu ideali isə akmeist şair olan Nikolay Qumilyov sufisayaq – Allaha inamda, ilahinin təcəlləsi olan gerçək dünyaya və bütün cahanı özündə sığışdıran insana məhəbbətdə görür:

*Есть Бог, есть мир, они живут вовек,
А жизнь людей – мгновенна и убога.*

*Но все в себя вмещает человек,
Который любит мир и верит в Бога.*

*Allah var, dünya var, bunlar əbədi yaşar,
İnsan həyatı isə – ani və cılız.
Ancaq insan hər şeyi özündə sığışdırır,
Dünyanı sevən və Allaha inanan insan.*

Sufi düşüncəsi, mənaları və rəmzləri Qumilyovun “Sər-xoş dərviş” («Пьяный дервиш») şeirində (1921) də parlaq şəkildə aşkarlanır. Hafiz üslubunda olan, “dünya dost çöhrəsinin nurudur, qalan hər şey onun kölgəsidir” kimi sufi tezisində əsaslanan bu şeir çoxmənalılıq, rəmziliyi, mətnaltı mənə qatları, Şərq şeiri qaydalarına əsaslanması ilə müəllifin sufi fəlsəfəsinə və poeziyasına bələdliyini aşkarlayır:

*Словыи на кипарисах, и над озером луна,
Камень черный, камень белый, много выпил я вина.
Мне сейчас бутылка пела громче сердца моего:
«Мир лишь луч от лика друга, всё иное – тень его!»*

*Виночерпня взлюбил я не сегодня, не вчера,
Не вчера и не сегодня пьяный с самого утра.
И хожу и похваляюсь, что узнал я торжество:
«Мир лишь луч от лика друга, всё иное – тень его!»*

*Я бродяга и трущобник, непутевый человек,
Всё, чему я научился, всё забыл теперь навек,
Ради розовой усмешки и напева одного:
«Мир лишь луч от лика друга, всё иное – тень его!»*

*Вот иду я по могилам, где лежат мои друзья,
О любви спросить у мертвых неужели мне нельзя?
И кричит из ямы череп тайну гроба своего:
«Мир лишь луч от лика друга, всё иное – тень его!»*

*Под луною всколыхнулись в дымном озере струи,
На высоких кипарисах замолчали соловьи,
Лишь один запел так громко, тот, не певший ничего:
«Мир лишь луч от лика друга, всё иное – тень его!»*

*Bülbüllər sərv ağacında, göl üzərində ay,
Qara daş, ağ daş, çox şərab içmişəm.
Bu an bardaq qəlbimdən bərk oxuyur:
“Dünya dost çöhrəsinin nurudur, qalan hər şey –
onun kölgəsi!”*

*Saqini sevmişəm nə bu gün, nə dünən,
Nə dünəndən, nə bu gündən sərxoşam səhərdən.
Və gəzirəm və qürrələnirəm ki, təsbiti bildim:
“Dünya dost çöhrəsinin nurudur, qalan hər şey –
onun kölgəsi!”*

*Və avara və səfiləm, yolsuz adamam,
Nə öyrənmişdimsə, hamısını birdəfəlik unuttum,
Bir şax təbəssüm və hava naminə:
“Dünya dost çöhrəsinin nurudur, qalan hər şey –
onun kölgəsi!”*

*Bax gedirəm dostlarım uyuyan məzarlar üstdən,
Ölülərdən məhəbbət barədə sormağ doğrudanmı
olmaz mənə?*

*Və kəllə quyudan qəbrinin sirrini çıxırır:
“Dünya dost çöhrəsinin nurudur, qalan hər şey –
onun kölgəsi!”*

*Ay altında ilğımlı göldə sırnaqlar çalxaşır,
Uca sərvlərdə bülbüllər susub,
Tək biri, heç oxumamış biri, elə bərkdən oxudu ki:
“Dünya dost çöhrəsinin nurudur, qalan hər şey –
onun kölgəsi!”*

Azad fikirli insan olmuş Nikolay Qumilyovun əqidəsi bolşevik rejiminə uyğun gəlməmiş və o, 1921-ci ildə həbs olunaraq əksinqilabçılıq adıyla güllələnmişdir. Onun və xanımı, türk əsilli şairə Anna Axmatovanın oğlu, məşhur avrasiyaçı alim, sovet repressiyasına məruz qalmış Lev Qumilyov, yəqin ki, məhz bu ailə ənənəsi ilə yaradıcılığını türklərə həsr etmişdir.

İvan Bunin

Məşhur rus ədibi, Nobel mükafatı laureatı İvan Buninin (1870-1953) Şərq mövzusunda müraciəti poetik-fəlsəfi siqləti və genişliyi ilə dünya ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. “Şərq – Günəş səltənətidir. Gələcək Şərqə məxsusdur” deyən Bunin üçün müsəlman Şərqi yalnız özlüyündə deyil, ümumən bəşər tarixi və mədəniyyətinin mənəvi mahiyyətini, həyatın, tarixin gizli mənasını anlamaq, haqqı, Tanrını dərk etmək üçün əsas vasitə olmuşdur. Xristianlığın ortodoks doktrinasını, dirilmə və ölümsüzlük, canlı və şəxsi tanrı, müqəddəs üçlük anlayışlarını tam qəbul edə bilməyən Bunin islam dinini Əhdi-ətiqdən gələn iman və inancın məntiqi yekunu, həyat və insan haqqında universal həqiqət hesab etmişdir. Xristianlıqda daha çox Əhdi-ətiqdəki monoteizmə meylli olan, mahiyyətə isə islamdakı tək Allah ideyasını qəbul edən Buninin dini dünyagörüşü fəlsəfi-kulturoloji baxımdan ümumən müəyyən bir dini sistemlə məhdudlaşmamışdır. Buninin dini dünyagörüşündəki belə genişlik də əslində məhz islam fəlsəfəsi, tövhid anlayışı, ruhun əbədiliyi, bütün kainatı yaradan və ehtiva edən tək Allaha etiqadla bağlıdır:

*Мир – бездна бездн. И каждый атом в нем
Проникнут Богом – жизнью, красотой.
Живя и умирая, мы живем
Единою, всемирною Душою.*

*Dünya – girdabların girdabıdır. Və ondakı hər bir
atoma Allah sirayət edib – həyatla, gözəlliklə. Yaşayaraq və
ölərək, biz vahid, ümumdünya Ruhuyla yaşayırıq.*

*Едины Божии создания,
Благословен создавший их
И совместивший все желанья
И все томления – в моих.*

*Allahın yaratdıqları vahiddir, onları yaradana və bütün
istəkləri və həsrətləri mənimkilərlə çulğaşdırana həmd olsun.*

Müxtəlif dinləri öyrənərək yaradıcılığında əks etdi-
rən Buninin mənəvi axtarışlarında XX əsrin əvvəllərindən
islam əsas yeri tutmağa başlamışdır. Daim daxili dini-
mənəvi axtarışlarda olan, “Allah təşnəliyi” ilə yaşayan
Bunin bir çox sualların cavabını məhz islamda tapmışdır.
Bütün yaradıcılığı boyu həyatın mənasını, zərrə və küllün,
fərd və ümuminin, anı və əbədinin tənəsübünü anlamağa
çalışan, həyatın faniliyini qəbul etməyən, ötəri və mütləqi
ayırmayan Bunin bütün bunların əqlə dərkinin mümkün-
süzlüyü qənaətinə gəlmişdir:

*Но что есть Бог? Кто он, несметный днями?
Он страшен мне. Он слишком величав
И слишком необъятен. Он молчанье,
Он итиль морей и пыль сожженных трав,*

*Он черный сад и бледных звезд сиянье.
Он разум мой, мне чуждый, – оттого,
Что разум мой не любит ничего.*

Tütçev (“*Hər şey məndədir və mən hər şeydəyəm*” /
«*Все во мне, и я во всем...*»), Qumilyov (“*Dünyanı sevən və
Allaha inanan insan hər şeyi özünə sığışdırır*” / «*Все в себе
вмещает человек, который любит мир и верит в бога*»)
kimi insanın öz varlığında hər şeyi ehtiva etdiyi düşün-
cəsinə gələn Bunin (“*Mən görürəm, eşidirəm, xoşbəxtəm.
Hər şey məndədir*” / «*Я вижу, слышу, счастлив. Все во
мне*») idrak və hiss, ruhsal və empirik, anı və əbədi ara-
sında bu təzaddan, onu sarsıdan ziddiyyətlərdən məhz
islam, Qurani Kərim sayəsində azad olmuşdur. İslam məf-
kurəsi, Quranda aşkarlanan həqiqət şairə yaradıcılığının
əsas fəlsəfi qayəsini – bir zərrə olan insanın kainatla vəh-
dətini, qəlb və əməlin aşkarlığını (“*Hər şey açıqdır: həm
ürək, həm ovuclar...*” / «*Открыто все: и сердце и ладо-
ни...*»), tək Allaha inamın yeganə qurtuluş və xilas oldu-
ğunu, müsəlmanların pənah gətirdiyi Allahın rəhim və
rəhmanlığını anlamağa kömək etmişdir:

*Есть глаза, чей скорбный взгляд с тревогой,
С тайной мукой в сумрак устремлен,
Есть уста, что страстно и напрасно
Призывают благодатный сон.*

*Тяжела, темна стезя земная.
Но зачтется в небе каждый вздох:
Спите, спите! Он не спит, не дремлет,
Он вас помнит, милосердный Бог.*

*Gözlər var, qüssəli baxışları həyəcanla,
Gizli iztirabla alatorana zillənib,*

*Dodaqlar var, ehtirasla və əbəs
Xeyirli yuxu istəyir.*

*Ağırdır, acıdır ərzani qismət.
Ancaq səmada hər ahın sayılacaq:
Yatın, yatın! O, yatmur, mürgüləmir,
O, sizi xatırlayır, rəhim Allah.*

Qurani Kərimi qiraət nəticəsində Müqəddəs Kitaba valeh olan Bunində “müsəlmanların fəth etdiyi şəhər”i, İstanbulu görməyə dərin istək yaranmışdır. İslama marağı onu 1903-cü ilin aprelinde İstanbula ilk səfərinə sövq etmişdir. İstanbula bir aylıq səfərini şairin xanımı V.Muromseva-Bunina ədibin mənəvi həyatının ən vacib, səmərəli və poetik hadisəsi hesab etmiş, məhz bu səfər nəticəsində “islamın onun ruhuna dərin sirayət etdiyini” bildirmişdir (V.Muromseva-Bunina. Жизнь Бунина // Беседы с памятью. М., 1989, с.86).

Bu səfərdən əvvəl Qurani Kərimi bütövlükdə oxuyan İ.Bunin müqəddəs kitaba “heyran olmuşdur” (Muromseva-Bunina, s.219). İstanbul səfərindən sonra bütün həyatı boyu islama bağlanmış Bunin rus poeziyası tarixində ilk və yeganə islami şeirlər məcmuəsini (“İslam”) dərc etdirmişdir. İstanbula on üç dəfə səfər etmiş şair, arvadının yazdığı kimi, bu şəhəri “Moskvadan az tanımayıb” (Muromseva-Bunina, c.305). 1907-1910-cu illərdə İstanbul, Fələstin, Suriya, Livan, Əlcəzair, Tunis, Misirə dəfələrlə səyahət etmiş Bunin Quran, islam fəlsəfəsi, sünənə, hədislərlə yanaşı, müsəlman xalqlarının həyatını, məişətini, psixologiyasını, mərasimlərini dərinləndirən öyrənmişdir. Məhz İstanbul təəssüratları Buninin həqiqi inancı, islamın ilahi mahiyyətini, Məhəmmədin (s.ə.) gerçək peyğəmbərliyini anlaması üçün ilk mühüm amil olmuşdur. Bu möhtəşəm islam mərkəzinə dərin sevgiyə yanaşan şair Osmanlının süqutu dövründə şəhərin əvvəlki

əzəmətini bir qədər itirməsindən doğan təəssübünü “İstanbul” şeirində ifadə etmişdir.

İstanbulda Aya-Sofyanın sadəliyinin həm xristianlıq, həm də islamın ilkin təbiətinə, saf dini inanca uyğunluğunu qeyd edən Bunin türklərin heç bir xristian abidəsinə toxunmadığını, əksinə xristian səlibçilərin Bizansın xristian məbədlərini vəhşicəsinə taladığını, “barbarcasına, əxlaqsızcasına, yırtıcı qəddarlıqla” qətlər, zorakılıqlar törətdiyini yazır (И.А.Бунин. Собрание сочинений. В 9 т., М., 1965-1967, т.3, с.433). Aya-Sofyanın ilkin inanca uyğun sadəliyini göstərən Bunin insanların bura daxili istək və təbii sadəliklə, “istədikləri vaxt daxil olduqlarını, məscidin qapılarının həmişə və hamıya açıq olduğunu” qeyd edir (Бунин, т.3, с.328). İslamdakı sadəliyin dini inanca pravoslav dəbdəbəsindən daha çox uyğun gəldiyini bildiren Bunin yazır: “Həm Məsih, həm Məhəmməd ehtiraslı və hər şeyi ram edən, qızıla, parçaya, almaza, kapellaya, orqana ehtiyacı olmayan inancla dolu idi. Quranın ilk surələri peyğəmbərin gənc ruhunda elə atəşli hərflərlə yanırı ki, onun saçları ağarmışdı... Və onun pərəstişkarlarının sadə, bəzən sərt ruhunda indi də öz sadəliyi və gücü ilə müqayisəyəgəlməz inam yaşayır...” (Бунин, т.3, с.434).

Onu da deyək ki, islamı Tövrət, İncil, Zəburdan gələn dini inancın yekunu hesab edən Bunin “*mələk simalı müsəlmanların*” təsvirində bəzən islam və xristianlıq anlayışlarını birləşdirir, – zəvvarın təsviri bu baxımdan səciyyəvidir:

*Лик прекрасный и бескровный,
Смоляная борода,
Взор архангельский, церковный,
Вязь тюрбана в три ряда...*

*Gözəl və bəyaz sima,
Qatran saqqal,*

*Mələk, kilsə baxışlı,
Üç cərgə hörməli türbən...*

Bir sıra şeirlərində islam mərasimlərini, camelərin sadə əzəmətini, möminlərin səmimi duyğularını, oxuduğu duaların məzmununu ifadə edən Bunin bu hissləri daxilən yaşayır və yüksək poetikliyə nail olur: camedə namaz zamanı qumruların səsinin sanki “sənə, Eşq, sənə, Bahar” deyə çağırması, susuzluqdan “səhra çobanları”nın qumla dəstəməz alması, “dəniz dalğası”na oxşar namaz qılanların (*«И возвысим голос, и с мольбою // В прахе разольемся перед тобою // Как волна на берегу морском»*) poetik duası (*«Разверни же, Вечный, над пустыней // На вечерней тверди темно-синей // Книгу звезд небесных – наш Коран!»*) və onların “oralara, Müqəddəs ölkənin maviliyi, Səhra Mələyinin qarabuğdayı biləyindəki təsbəh kimi ulduzların göz yaşları olan yerə” baxan rıqqətli baxışları (*«глядят туда, где синь Святой страны, где слезы звезд – как четки на смуглой кисти Ангела Пустынь»*), “bürkülü anda bütün dünyanı bir böyük uyquda qovuşduracaq aynalı ilğım” (*«И в знойный час, когда мираж зеркальный // Сольет весь мир в один великий сон»*), “Əl-Qədr gecəsi”nin möcüzəsi, bir çox rəmzi detallar, sufi obrazlar Bunin yaradıcılığının zirvəsi olmaqla bərabər, rus poeziyasını yeni bədii ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişdir.

Buninin əsərlərində rus ədəbiyyatı üçün orijinal olan bir sıra ifadələr, adlar, anlayışlar (Ağ dəniz, Atmeydan, Luz, Kövsər, şeyx, müəzzin, minarə, cihad, ehram, türbən, azan, namaz, səmum, İmrul-Qeys, təcrid, sakar, xəmsin və s.) poetik dil və faktura baxımından əhəmiyyətli. Şərq ənənəsinə xas epitet və metaforalar, üslub vasitələri, aforizmlər də rus poeziyası üçün yeni idi (rus dili və ədəbiyyatının poetikləşməsi üçün Şərq motivləri və bədii

vasitələrinin rolunu hələ 1825-ci ildə məşhur tərcüməçi və ədib S. Y. Raiç şair-tərcüməçi D. P. Oznobişinə məktubunda qeyd etmişdir).

Lakin Buninin şair kimi mənəvi və ədəbi böyüklüyü Qurani Kərimin bəşəri ali məqamını, əbədi anlayışları, bütün insanlıq üçün aşkarlanan həqiqətləri ifadəyə çalışmasındadır. Hər bir islami anlayış Bunin üçün fəlsəfi, bir çox halda rəmzi mənə kəsb edir. 1903-cü ildə yazdığı “Kövsər” şeirində “çaylar çayı”, “cənnət suyu Kövsər” məhz belə ümumi, fəlsəfi-bəşəri mənə qazanaraq, insanın inanc, iman, səbr, dəyanətlə əldə edəcəyi səadətə işarə edir:

Ковсерь

*Мы дали тебе Ковсерь,
Коран*

*Здесь царство снов. На сотни верст безлюдны
Солончаков нагие берега.
Но воды в них – небесно-изумрудны
И шелк песков белее, чем снега.*

*В шелках песков лишь сизые полыни
Растит Аллах для кочевых отар,
И небеса здесь несказанно сини,
И солнце в них – как адский огонь, Сакар.*

*И в знойный час, когда мираж зеркальный
Сольет весь мир в один великий сон,
В безбрежный блеск, за грань земли печальной,
В сады Джиннат уносит душу он.*

*А там течет, там льется за туманом
Река всех рек, лазурная Ковсерь,*

*И всей земле, всем племенам и странам
Сулит покой. Терпи, молись – и верь.*

Kövsər

*Biz sənə Kövsər verdik.
Quran*

*Bura yuxular səltənətidir. Yüz verstlərlə kimsəsizdir
Duzlaqların lüt sahilləri.
Ancaq onların suyu səmavi-lacivərddir
Və ipək qumlar qardan bəyaz.
İpək qumluqda yalnız qumral yovşanlar
Yetirir Allah köçəri ilxılarına,
Və səmələr da burda söylənməz qədər mavi,
Və günəş də orada cəhənnəm odu kimi, Sakar.
Və bürkülü anda aynalı ilğım
Bütün dünyanı bir böyük uyquda qovuşduranda,
İntəhasız parıltıya, ərzani kədərin fəvqünə,
Cənnət bağlarına ruhunu aparır o.
Oradasa axır, duman arasından axır
Bütün çayların çayı, lacivərd Kövsər,
Və bütün dünyaya, bütün soylara və ölkələrə
Rahatlıq vəd edir. Döz, dua et və inan.*

“Məqam” şeirində Bunin sufi “məqam” anlayışını ilkin dini mənasıyla bərabər, Quran motivlərindən istifadə edərək, insanın ideala, haqqa çatmasının rəmzi ifadəsi, əzablı özünüinkar və əbədiyyətə qovuşma, ərzanidən rəb-baniyə ucalma, mənəvi yüksəliş yolu kimi təqdim edir:

Мекам

*Мекам – восторг, священное раденье,
Стремление желанное постичь.
Мекам – тоска, блаженное томленье
И творчества беззвучный жадный клич.*

*К мечте безумец руки простирает
И алчет Бога видеть наяву.
Завет гласит: «Узревший – умирает»,
Но смерть есть приближенье к божеству.*

*Благословенна сладостная мука
Трудов моих! Я творчеству отдам
Всю жизнь мою: на расстоянье лука
Ведет меня к желанному мекам.*

Məqam

*Məqam – heyranlıq, müqəddəs şövq,
Arzulanana çatmaq cəhdi.
Məqam – qüssə, ülvi həsrət
Və yaradıcılığın səssiz həris çağırışı.*

*Ağılsız arzuya əl açır
Və Allahı görməyə can atır.
Əhd edilib: “Görən – ölü”,
Ancaq ölüm tanrıya yaxınlaşmaqdır.*

*Həmd olsun şirin əzabına
Zəhmətlərimin! Yaradıcılığa verrəm
Bütün həyatımı: ox məsafəsinə qədər
Aparır istəyimə doğru məni məqam.*

Bu dövrdə Bunin islam ölkələri haqqında “Quş kölgəsi” silsiləsində birləşmiş bir sıra oçerklər də yazmışdır (1907-1911). İstanbul, Dəməşq, Qüds, Beyrut kimi “İslamın qədim müqəddəs şəhərləri”ni təsvir edən Bunin avropalılara bəlli olmayan bir çox canlı detalları, toponimləri, mərasimləri, o cümlədən sufilərin Səma Rəqşini, müsəlmanların yazıçını öz sadəliyi ilə valeh edən ibadətini, bir çox müqəddəs yerləri, abidələri, məscidləri təsvir və tərənnüm etmişdir. Sufi rəqsləri Buninə xüsusi təsir etmiş və bunun “öncə planetlərin günəş ətrafında, sonra isə dünyaların Tanrı ətrafında gərdişini təcəssüm edən ən qədim ayinlərdən” törədiyini yazmışdır (Бунин, т.3, с.435).

İ.Buninin bir çox əsərləri müəllifin Qurani Kərimə dərin bələdliyini, nəinki mənalari, həm də ədəbi formanı, Şərq poetik kanonlarını əks etdiyini aşkarlayır. “Əl-Qədr gecəsi”, “Yaşıl bayraq”, “Kövsər”, “İbrahim”, “Müdrüklərə”, “Quş”, “Süleymanın taxtı”, “Məhşər”, “Pərdə”, “Məqam”, “Təmcid”, “Kəbənin qara daşı”, “Peyğəmbərin varisləri”, “Ağ qanadlar” və bir çox başqa islami şeirlərində müxtəlif ayələrdən, rənz və obrazlardan istifadə edir. Buninin islami şeirləri ritm, kompozisiya, üslub baxımından Qurani Kərimin və Şərq poeziyasının bədii aləminə yaxındır.

Quran və Şərq motivlərinə yaradıcılığının hələ ilk dövründə, 1903-1912-ci illərdə, yüzdən çox şeir həsr etmiş Bunin islami mövzuları fərqli şəkildə işləyir: bir sıra əsərlərində Quran ayələri epigraf və ya sitat kimi verilir və şairin fəlsəfi-lirik düşüncələri ifadə olunur (“Əl-Qədr gecəsi”, “Quş”, “Pərdə”, “Kövsər”, “Təmcid”, “Xəyanətə görə” və s.). Bu baxımdan, vətən xainlərinin, yurdunu can qorxusundan atıb satanların rəzil yaşayışının imana zidd olduğunu və faciəviliyini aşkarlayan, yurd sevgisinin imandan, haqdan gəldiyini, vətən yolunda şəhidliyin ülviyyətini ifadə edən “Xəyanətə görə” şeiri ibrətamizdir:

За измену

*Вспомни тех, что покинули страну
свою ради страха смерти.
Коран*

*Их господь истребил за измену несчастной отчизне,
Он костями их тел, черепами усеял поля.
Воскресил их пророк: он просил им у господа жизни.
Но позора земли никогда не прощает Земля.*

*Две легенды о них прочитал я в легендах Востока.
Милосерда одна: воскрешенные пали в бою.
Но другая жестока: до гроба, по слову пророка,
Воскрешенные жили в пустынном и диком краю.*

*В этот день восставанья из мертвых одежды их
черными стали,
В знак того, что на них - замогильного тления след,
И до гроба их лица, склоненные долу в печали,
Сохранили свинцовый, холодный, безжизненный цвет.*

Хəyanətə görə

*Ölüm qorxusundan öz ölkəsini tərk edənləri yada sal.
Quran*

*Allah onları bədbəxt vətənə xəyanətə görə məhv etdi,
Onların sümüklərini, kəllələrini çöllərə səpdi.
Peyğəmbər onları dirilti: allahdan onlara həyat dilədi.
Ancaq torpağın bədnamlığını Yer heç vaxt bağışlamır.*

*Şərq əfsanələrində onlar barədə iki rəvayət oxumuşam.
Biri rəhmlidir: dirildilmişlər döyüşdə öldülər.*

*Digəri amansızdır: peyğəmbərin sözüylə, qəbirə qədər
Dirildilmişlər kimsəsiz və vəhşi yerdə yaşadılar.*

*Qəbirdən qalxdıqları həmin gün onların paltarı qara oldu,
Üzərlərindəki ölüm çürüntüsünün işarəsi kimi,
Və qismətə kədərlə əyilmiş sifətləri qəbirə qədər
Qurğuşun, soyuq, ölü rəngini saxladı.*

Bəzi şeirlərdə Quran motivləri epiqraf və ya sitat verilmədən yaradıcı şəkildə təfsir edilir (“Qiyamət günü”, “Kəbənin qara daşı”, “Süleymanın taxtı”, “İbrahim” və s.). Müəyyən şeirlərdə isə Qurandan epiqrafla bərabər, müxtəlif ayələr də sərbəst tərcümədə sitat kimi mətnə daxil edilir:

*Так говорит господь: «Когда, мой раб любимый,
Читаешь ты Коран среди врагов моих,
Я разделяю вас завесою незримой,
Зане смею врагам мой сладкозвучный стих».*

*Allah belə buyurur: “Mənim sevimli qulum,
Sən düşmənlərim arasında Quran oxuyanda
Sizi görünməz pərdəylə ayırıram,
Şirin kəlmələrimə düşmənlər gülməsin deyə”.*

“Pərdə” şeirinin bu bəndi Qurani Kərimin “Əl-İsra” surəsinin 47-ci ayəsinin (“Sən Quran oxuduğun zaman sənənlə axirətə inanmayanların arasına görünməz bir pərdə çəkərik” – Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyevin tərcüməsində; «И когда ты читаешь Коран, Мы делаем между тобой и теми, которые не веруют в последнюю жизнь, завесу сокровенную» – İ.Y.Краçkovskinin tərcüməsi) sərbəst tərcüməsidir.

Bir çox şeirlərdə Quranın mühüm anlayışları poetik tərzdə şərh olunur: “Cihad”da bu anlayışın mənəvi mənası,

“Sirr”də “Əlif”, “Lam”, “Mim” hərflərinin – mənası məlum olmayan müqəttəə hərflərinin – şairin anlamında rəmzi məzmunu, “Quş”da hər insanın boynuna bağlanan rəmzi quş və tale kitabı anlayışı və digər bir çox mənalar poetik təfsirini tapmışdır. Buninin bir xüsusiyyəti də Qurandan gələn ifadə, ibarə, motivlərə hərfi izah verməməsi, əsəri məhrəm oxucuya ünvanlamasıdır.

Bununla yanaşı, islam fəlsəfəsini dərinlən mənimsəmiş Bunin Quran mənalarının ilahi mahiyyətinin, buradakı mənaların tam dərkini mümkün olmadığını anlamış, ayələrdəki böyük sirri, əlçatmaz hikməti duymuşdur. 1905-ci ildə yazdığı “Sirr” şeirində türk əsgəri yatağanı üstə həkk olunmuş “Əlif. Lam. Mim”, yəni yalnız Allaha, Peyğəmbərə və mələklərə məlum olan “Sirlər sirri” haqqında suala qətiyyətlə cavab verir:

*Молчи, молчи!..
Нет в мире бога, кроме бога,
Сильнее тайны – силы нет!*

*Sus, sus!..
Allahdan başqa allah yoxdur,
Sirdən güclü güc yoxdur!*

Böyük rus ədibi İvan Bunin, özünün dediyi kimi, “Quran kəlmələri ilə düşünmüş” (Бунин, т.3, 324), islami dəyərlərlə dünyanı və özlüyünü qavramış və “Yaşıl bayraq” şeirində oxucularına islam təəssübkeşi kimi müraciət etmişdir:

*...И не ты ли царишь над Востоком доныне?
Развернися, восстань –
И восстанет Ислам, как самумы пустыни,
На священную брань!*

*Проклят тот, кто велений Корана не слышит.
Проклят тот, кто угас
Для молитвы и битв, – кто для жизни не дышит,
Как бесплодный Геджас.*

*Ангел смерти сойдет в гробовые пещеры, –
Ангел смерти сквозь тьму
Вопрошает у мертвых их символы веры:
Что мы скажем ему?*

*Şərqə indi də şahənəlik edən sən deyilsənmi?
Dalğalan, qalx –
Və İslam qalxacaq, səhra sətumları kimi,
Müqəddəs savaşa!*

*Lənətlənib o ki, Quran hökmünü eşitmir.
Lənətlənib o ki, sönüb
Dua və savaş üçün, – kim ki, həyat üçün nəfəs almır,
Kim ki, bərəkətsiz Hicazdır.*

*Ölüm mələyi qəbir mağaralarına enəcək, –
Ölüm mələyi zülmət içindən
Ölülərdən onların iman rəmzlərini soracaq:
Biz ona nə deyəcəyik?*

Ömrünün sonuna qədər çantasında Quran (A.Nikolayevin tərcüməsində 1901-ci il Moskva nəşri) gəzdirən Bunin islamdakı ümumbəşəriliyi və humanizmi, dərin fəlsəfəni ruhən qəbul etmiş və yaradıcılığında ifadəyə çalışmışdır:

*И звук их бубенцов, размеренный, печальный
Мне говорил о том, что я в стране чужой*

*И душой той страны, глухой, патриархальной
Далекой для меня, я постигал душой.*

*Və onların aram və qüssəli zıncırov səsləri
Mənə yad ölkədə olduğumu deyirdi
Və o mübhəm, patriarxal ölkənin,
Mənim üçün uzaq ölkənin ruhunu
mən ruhumla qavrayırdım.*

Sonrakı illərdə də müsəlman ölkələrinə dəfələrlə səyahət edən Bunin islam abidələrini, islam dəyərlərini, islam mənəviyyatını valehedici poetiklik və sevgiyə tərənnüm etmişdir. İslamdakı sadəliyi, təbiiliyi, həqiqiliyi yüksək qiymətləndirmiş, türklərin İstanbulda müqəddəs yerlərə sayqısını xristian səlibçilərin barbarlığı ilə müqayisə etmişdir. İstanbulda Aya-Sofya, Əhmədiyyə, Göy camelər, Qüdsdə Ömər məscidi, sufi rəqsləri, Qurandakı sirli mənalılar, islami anlayışlar və dəyərlər, islam müqəddəsləri və qarşılaşdığı sadə müsəlmanlar Bunin tərəfindən səmimiyyətə vəsf olunmuşdur.

Bütün insanların, millətlərin, ölkələrin qüssəsini çəkən (“*Mən insan, Allah kimi, bütün ölkələrin qüssəsini çəkməyə məhkumam*” / «Я человек, как Бог, я обречен // Познать тоску всех стран...»), bir fərd kimi nə vaxtsa yox olacağını bilən (“*Gün gələcək – mən yox olacam*” / «Настанет день – исчезну я...»), yalnız fikirləriylə (“*...İndi sən fikirsən. Sən əbədisən*” / «...Теперь ты мысль. Ты вечен») və tək Allahın (“*Allahdan başqa allah yoxdur*” / «Нет в мире бога, кроме бога») inayətilə əbədiyyət qazanacağına inanan, Qurani Kərim, islam mədəniyyəti, müsəlmanların həyatı mövzusunda onlarla sevgi dolu əsər yazmış böyük rus ədibi İvan Buninin oriyental yaradıcılığı öz fəlsəfi, bədii, estetik dəyərinə görə xüsusi araşdırmaların predmeti olmağa layiqdir.

Gümüş dövr ədəbiyyatı XIX əsrin əvvəllərindəki romantizmə xas vüsətli oriyentalizm hərəkatından sonra rus mədəniyyətində Şərqi, islam aləminə marağın yeni mərhələsi hesab oluna bilər. Əgər Qızıl dövr ədəbiyyatında islam, Qurani Kərim daha çox sənətkarların fərdi mənəvi, bədii axtarışları ilə bağlı idisə, Gümüş dövrdə islam dəyərlərinin, bütövlükdə islam Şərqi və Turan Asiyasının bədii-estetik dərkisi fəlsəfi-ideoloji mahiyyət qazanır və Rusiyanın inkişaf perspektivləri, dünya sivilizasiyasında yeri, bütövlükdə milli özünüdəyər haqqında düşüncələrlə bağlanır.

Şərqi-Qərbi kolliziyası həm islam-xristianlıq münasibətləri, həm də sivilizasiyalararası dialoq və sintez baxımından araşdırılır. Rusiyanın gələcəyi və tarixi missiyası Avropa və Asiya, islam və xristianlıq arasında ortaq mövqedə dəyərləndirilir. Bu geomədəni mövqə öz təzahürünü ədəbiyyatda, incəsənətdə də tapır. Şərqi üslubu və mövzuları, islam dəyərləri və simvolları, xüsusən sufi rəmzləri Gümüş dövr ədəblərinin yaradıcılığında geniş yayılır, rus ədəbiyyatında müsəlman mətni orijinal poetik fenomen kimi tam formalaşır. Bu proses rus estetik-bədii fikrinə elə dərinlikdən sirayət edir ki, islam əbədi və universal dəyərlər sistemi kimi XX əsrin sonrakı onilliklərində də, hətta sovet dövrünün mübariz ateizminə rəğmənlər bir çox rus yazıçılarının əsərlərində bədii təcəssümünü tapır.

Həmin prosesin davamı kimi, müasir dövrdə, XX – XXI əsrlərin qovşağında da Şərqi və islam mövzusu və motivləri rus mədəniyyətində, ədəbiyyatında, incəsənətində, xüsusən, musiqi və rəngkarlıqda, eləcə də fəlsəfi fikirdə yenidən aktuallaşır və tədqiqatçılar artıq filoriyentalizmin yeni, üçüncü mərhələsindən bəhs edir. Rus ədəbiyyatında və incəsənətində oriyentalizmin son üç əsrin hər birinin əvvəllərində intensivləşməsi özü də maraqlı milli-mədəni və tarixi fenomen kimi diqqəti cəlb edir.

SOVET DÖVRÜ ƏDƏBİYYATI

Ah, müsəlmanlar elə həmin ruslardır

Və İslam rusun da ola bilər.

Velimir Xlebnikov

Ah, мусульмане те же русские

И русским может быть Ислам.

Велимир Хлебников

Sovet quruluşu və kommunist ideologiyası qərarlaşdıqdan sonra rus ədəbiyyatında islama münasibətdə maraqlı meyillər izlənilir: bir tərəfdən, inqilabi ideyaları ilk mərhələdə səmimi vəcdlə qəbul etmiş bir sıra sənətkarlar dini, o cümlədən islam motivlərini bu yeni quruluş və məfkurənin təbliğinə yönəltdi; digər tərəfdən, islam motivləri ətrafında fəlsəfi axtarışlar davam etdirilir; yeni rejim gücləndikdə islam (digər dinlər kimi) gerilik və cəhalət sayılaraq tənqid olunur; son onilliklərdə, 70-80-ci illərdən başlayaraq islama əbədi və universal dəyərlər sistemi kimi yenidən qayıdış başlayır.

XX əsrin 20-30-cu illərində inqilabi ovqatın təsiri ilə bir sıra rus yazıçılarında dini obraz və rəmzlər kəskin dəyişən ictimai hadisələrə, siyasi proseslərə, dağılıb parçalan dünyaya münasibətin ifadəsinə yönəldilir. A. Blok xristian rəmzləri ilə inqilabi idealları tərənnüm edir. V. Mayakovskidə isə Avropa, xüsusən alman ekspressionistlərində izlənen xüsusiyyət – dini anlayışların, hətta Allahın desakralaşdırılması və əksinə, yeni insanın ilahiləşdirilməsi baş

verir. Klassik rus ədəbiyyatında izlənməyən yeni motivlər meydana çıxır, ilahi anlayışlar adiləşdirilir, məişətə, küçələrdə baş verən proseslərə müncər edilir, klassik xristian qavrayışına və ədəbi ənənəsinə yad olan obrazlar, süjetlər qələmə alınır:

*...думалось:
в хорах архангелова хорала
Бог, ограбленный, идет карать!
А улица присела и заорала:
«Идемте жрать!»*

...düşünürsən: qarət olunmuş Allah Cəbrail xoralının xorunda cəzalandırmağa gedir! Küçə isə çömbəlir və bağırir: “Gedək tıxmağal!”

*И, надрываясь
в метелях полуденной пыли,
врываясь к Богу, боится, что опоздал,
плачет,
целует ему жилистую руку,
просит –
чтоб обязательно была звезда!..*

Və güünorta tozanağının qasırğasında hövlnak Allahın yanına cumur, qorxur ki, gecikər, ağlayır, onun damarlı əlini öpür, təvəqqe edir – həmişə ulduz olsun!..

Avropanı sarmış inqilab kabusu Mayakovski, Blok kimi bir sıra ədəblərin dünyagörüşündə gələcəyə inam və ümitsizlik, qəzəb və coşqunluq, qətiyyət və sarsıntı kimi əks hissləri çulğadırmışdı. Dünya mənzərəsi parçalanmış,

destrukturlaşmış, bir çox əbədi dəyərlər və rəmzlər məsxərəyə qoyulmuş, sovet dövründəki allahsızlığın təməli cizgilənmişdi.

Lakin keçən əsrin 20-30-cu illərinə, təbii ki, birtərəfli yanaşmaq olmaz, çünki bu dövr ədəbiyyatı əslində inqilabaqədərki ideallardan hələ tam ayrılmamışdı və digər tərəfdən, söhbət sadəcə allahsızlıqdan deyil, yeni dövrə xas fərqli dünya duyumundan gedirdi. İndustrial cəmiyyət, siyasi proseslərin ümumavropa səciyyəsi, inqilabi hadisələrin ənənəvi iyerarxiyaları dağıtması rituallaşmış təfəkkürü və həyat tərzini sarsıdaraq aradan çıxarırdı. Özünün, dünyanın və tanrının misterik dərkinə can atan, mənəvi-ruhsal dünyasını sabit dəyərlər və oturuşmuş qaydalarla modelləşdirən ənənəvi ritual təfəkkürdən fərqli olaraq, yeni dövrün insanı üçün mərasimilik və bundan törəyən hazır modellər, mühitlə insan arasında ahəng itir. İnsan ruhunun ətrafıyla əlaqəsi kəsilir, o, mühitindən və nəticə etibarilə özündən təcridlənir. Həyat, insan varlığı, ruh, tanrı haqqında kanonik cavablar sual, müəmma, ehtimalla əvəzlənir. Mühitindən təcridənmiş insanın axtarışları daxilə yönəlir. Beləliklə, əgər Blok və Mayakovskidə tanrı insana yaxınlaşırsa, həmin dövr rus fəlsəfi şeirində insan Allahı öz daxilində axtarır, sufisayaq vəhdət, təcəllə duyumu aşkarlanır. Ancaq bu, sufilərdəki sakral duyum yox, sonrakı dövrlərin də rus və dünya ədəbiyyatında, M.Bulqakov, U.Eko, Q.Q.Markes, K.Abe və bir çox başqalarının yaradıcılığında izlənen idraki-hissi qavrayışdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz mərhələdə belə qeyri-sakral fəlsəfi qavrayışın orijinal ifadəsinə yuxarıda Şərq-islam aləminə münasibətinə toxunduğumuz Maksimilian Voloşinin yaradıcılığında, xüsusən, onun 1926-cı ildə tamamladığı “Qabilin yollarıyla (Maddi mədəniyyətin faciəsi)” poemasında («Путями Каина (Трагедия материальной культуры)») rast gəlirik. Voloşin dünyanın mərkəzində

olan Allahın dərkolunmazlığından belə bir qənaətə gəlir ki, bu mərkəz də insan üçün dərkolunmaz və deməli, boşluq, heçlikdir – yeganə mənəvi gerçəklik insanın mənəvi aləmidir. Allah tərəfindən sahmana salınmış dünyanın ziddiyyətləri insanda cəmləşir, Allah insanda təcəllə edir. İnsan bu ziddiyyətlərin dəfi üçün əzablı daxili yol keçməli, Habil kimi özünü qurban verərək (Voloşin bunu məsihlik – İsanın özünü qurban verməsi anlamında qavrayır) daxilən yeniləşməli və dünyanı yeniləşdirməlidir. Allaha qovuşmağın, ruhsal tarazlığın bu yolunu Voloşin rəmzi şəkildə ilkin qiyamdan, cənnətdən qovulmaqdan, insanın Prometeyləşərək odla özünü yaratmasından başlayır; idrak yolunda hər addımın həm də özünüinkar olduğunu, maddiyyatın iradəsinin məhəbbətlə tarazlaşması və təbiətin mənəvi iradəyə tabe olması gərəклиyini yazır.

İdrakın inkarına əsaslanan bu irrasional mövqə, əslində, həmin dövr rus dini-fəlsəfi fikrindən, mistik təlimlərdən gəlirdi. P.A.Florenski, S.N.Bulqakov, L.P.Karsavin, V.S.Solovyov, Y.N.Trubetskoy ilahi başlanğıca idrak deyil, inamla çatmağın yeganə yol olduğunu təsdiqləmiş, subyektin rolunu ümumən heçə endirmişlər. Rus ümumvəhdət («всеединство») konsepsiyasında sufisayaq qənaət – bilik subyektini və bilik obyektinin vəhdəti (P.A.Florenski: «субъект знания и объект знания суть едины») ideyası ortaya çıxır. Dini inanc baxımından ümumi mənada doğru, lakin insan fəaliyyətini, əməllərini heçə endirən nəticələrinə görə birtərəfli olan fikir – dərk olunana inamın, inanılanın isə dərkəninə mümkünslüyü bildirilir (S.N.Bulqakov: “İnanmaq mümkün olanı bilmək olmaz, o, biliyin fəvqündədir, bilmək mümkün olana isə inanmaq olmaz və inanılmamalıdır” // «То, во что можно верить, нельзя знать, оно выходит за пределы знания, а в то, что можно знать, нельзя и не должно верить»). İnam islamda da əsas anlayışlardan olsa da, inam və idrak arasında fərq qoyulsa da, xristian

mistikasından fərqli olaraq, burada idrakın əhəmiyyəti və inanc yolunda addımlayan subyektin təcrübəsi, fəaliyyətinin rolu inkar olunmur, əksinə, Quranda idraka, elmə, alimə, insanın əməllərinə, fəaliyyətinə böyük dəyər verilir.

Bu dövrdə xristian mistikasının təsirində olan, mistik düşüncələrə və yaradıcılığa meyl edən Voloşin təbiət və idrak qanunlarına qarşı qiyama, bəşərilikdən son çılgınlığa doğru sıçrayışa – özünü yenidən yaratmağa çağırır və Allahı insanın içində görür:

*Твой Бог в тебе,
И не ищи другого
Ни в небесах, ни на земле:
Проверь
Весь внешний мир:
Везде закон, причинность,
Но нет любви:
Ее источник – Ты!
Бог есть любовь,
Любовь же огонь, который
Пожрет вселенную и переплавит плоть.*

*Sənin Allahın səndədir,
Və başqasını axtarma
Nə səmada, nə yerdə:
Yoxla
Bütün kənar dünyanı:
Hər yerdə qanun, səbəbiyyət,
Ancaq məhəbbət yoxdur:
Onun qaynağı – Sən!
Allah məhəbbətdir,
Məhəbbətsə atəşdir, –
Dünyanı saracaq və ərzəni əridəcək.*

İdrakın çıxılmazlığı Voloşini insanın özünəinamı ideyasına və mahiyyətə öz inancına bərabər tutulması, insandakı ilahi inancın insanın özünü də ilahiləşdirdiyi qənaətinə gətirir:

*Нет выхода из лабиринта знания,
И человек не станет никогда
Иным, чем то, во что он страстно верит.
Так будь же сам вселенной и творцом,
Создай себя божественным и вечным...*

*Bilik labirintindən çıxış yoxdur,
Və insan heç vaxt ehtirasla inandığından
Başqa bir şey olmayacaq.
Özün kainat ol və yaradıcı ol,
Özünü yarat – ilahi və əbədi...*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “incəsənət və həyatın tam qovuşduğu”nu, “gözəlliyin dini və ictimai hissədən ayrılmaz olduğu”nu fikirləşdiyi Şərqlə, islam aləmi ilə tanışlıq Voloşinin həm həqiqi dini inancı, həm gerçəkliyin, “bütün kənar dünyanın” ilahi mahiyyətini, mənəvi gözəlliyini anlamasına kömək etmiş və beləliklə də idrakın inkarına gətirib çıxarmış mistik duyumdan, mühitdən təcridlikdən qurtulmasına təkan vermişdir.

Bütün bu idraki axtarımlar inqilab ərəfəsində və inqilabdan sonrakı ilk onilliklərdə rus ictimai şüurundakı kəskin təbəddülatı əks etdirirdi. Dövrün və insanın sarsıntılarını əks etdirən bu qarışıq və ziddiyyətli düşüncələr, bir tərəfdən, inqilab illərində və sovetlərin ilk dövründə rus fəlsəfi-estetik fikrində və ədəbiyyatında bütövlükdə dinə münasibətin mürəkkəbliyini, mistik çalarını əks etdirir, digər tərəfdən, yazarların islama müraciətinin hansı mühitdə gerçəkləşdiyini, islam dəyərlərinin əhəmiyyətini,

ali həqiqət və mənəvi qurtuluş yolu kimi rolunu daha aydın anlamağa imkan verir.

Bu mürəkkəb ictimai-ideoloji mərhələdə, siyasi, mənəvi, idraki böhran dövründə hələ azad söz və fikirlərini ifadə edə bilən bir çox ədiblər – V.Xlebnikov, S.Yesenin, S.Beybulat, N.Tixonov, N.Qumilyov, A.Axmatova və başqaları həsrətində olduqları ahəngi, əbədi anlamları, o cümlədən ilahi mətləbləri çox vaxt məhz islam dəyərlərində tapır və tərənnüm edirdilər.

Velimir Xlebnikov

Şərq-islam dünyası XX əsr rus poeziyasının böyük nümayəndəsi Velimir Xlebnikovun (Viktor Vladimiroviç; 1885-1922) yaradıcılığında mühüm yer tutur. Qutsal simasına, insani davranışına, imanlı şəxsiyyətinə görə Azərbaycanda və İranda “Urus-dərviş”, “Gül-molla” adlandırılan Xlebnikov İrana 1921-ci ildə səfəri zamanı bir müddət Bakıda qalmış və ilk dəfə məhz burada islamın gerçək mahiyyətini anlayaraq, bununla da, özünün dediyi kimi, “zamanın böyük qanununu tapmış... buna inanmış və başqalarını inandırmağa” başlamışdır (B.Xlebnikov. Собрание произведений в 5 т., Л., 1933, т. 5, с.375).

İrana Qızıl Ordunun tərkibində ədəbi işçi və mühazirəçi kimi göndərilmiş Xlebnikov artıq Bakıda Mirzə Babın (Seyid Əli Məhəmməd) təlimini öyrənməyə başlamış, “Mirzə Bab və İsa” mövzusunda mühazirələrə hazırlanmışdır. İranda özünü “rus peyğəmbəri” adlandıran Xlebnikov Bakıya qayıdarkən bir kənddə qalmış, onu “urus dərviş”, haqq adamı hesab edən kəndlilər xəstə uşaqlarını şairin yanına gətirmiş və Xlebnikov... onları müalicə etmişdir.

Xlebnikovun İran və Azərbaycanda, həqiqətən də, bütün davranışı, rəftarı, zahiri və daxili dərvişanə olmuş, daha doğrusu, burada onun daxilində müəyyən çevriliş, yeni özünüdərk və həyatı dərk baş vermişdir. İslam Xlebnikova dünyanı başqa tərzdə, universal və vahid bir aləm kimi qavramağa, bəşəriyyətin vəhdətini duymağa, həyatın əbədi qanunlarını anlamağa imkan vermişdir. Bu dövrdə özünəməxsus bəşəri inqilabi əhval-ruhiyyədən xali olmayan Xlebnikov islam dəyərlərini də bəzən bu əhvalla birləşdirir, islami obrazları inqilabi ruhla çulğaşdırır. “TE-siz Tiran” (ilk hərfin götürülməsilə “İran”, yəni tiransız İran əmələ gəlir) poemasında, “Əmək Novruzunu”, “Fars palıdı”, “İranda gecə”, “Dəmirçi Gavə”, “Ənzəlidə Pasxa” şeirlərində, “Gül-mollanın borusu” poemasında Xlebnikov bir çox islam və Şərq personajları və reallıqlarından (Zərdüşt, Mehdi, Əli, Məzdək, Gavə, Novruz, Qurban bayramı və s.) istifadə etmiş, sufi rəmzləri və təlqin üsullərindən yararlanmışdır. Xüsusən, “TE-siz Tiran” poemasında sufi dərviş, peyğəmbər roluna girərək, qurtuluş, xilas ideyasını ifadə etmiş, lakin bu ideyanı inqilabi ideallarla birləşdirmişdir. Bununla da, şairin öz şəxsi obrazında Şərq mistikası, sufi peyğəmbərlik niyyəti və gerçəklik, yeni inqilabi ideyalar qovuşmuşdur.

İslam dünyasına, müsəlmanlara səmimi sevgi və hörmətlə yanaşan Velimir Xlebnikov dinlər və millətlər arasında humanist münasibətləri təcəssüm etmiş və milli tarixi faciələri, günahları etirafdən çəkinməmişdir (“Mən – əksinə Razinəm, Mən – tərsinə Razinəm, o talayıb və yandırır, mən söz tanrıçasıyam... Razin qızı suda batırır, mən nə edərəm, əksinə? Xilas edərəm!” – «Я – Разин напротив // Я – Разин навыворот // Он грабил и жег, а я слова божок... Разин деву // В воде утопил // Что сделаю я? Наоборот? Спасу!»). İslami bəşəri məfhum kimi qavrayan Xlebnikov müsəlmanların mərasim və adətlərini universal mənada qavramışdır:

*Снова мы первые дни человечества!
Адам за Адамом
Проходят толпой
На праздник Байрама...*

*Yenə biz insanlığın ilk günləriyik!
Adəm Adəm dalınca
Dəstəylə gedir Bayrama...*

Xlebnikovun islam dünyasına marağı onun avrasiyaçılıq meylləri ilə tamamlanır. Doğulduğu Həştərxanın “köçərilər diyarı... Xan ordugahı” olduğunu, Şərq və Qərbin məhz burada qovuşduğunu, məscid və kilsənin qoşalaşdığını yazır. Bu şəhərə “Hacı Tarxan” poemasını həsr etmiş Xlebnikov burada müxtəlif tayfaların qarışmasıyla Asiyanın yeni adamlarının yetişəcəyi “İnsan cinslərinin və irsiyyət qanunlarının öyrənilməsi məbədi” tikmək və “Asiya nəğmələri və ixtiraları həftəliyi” dərc etmək arzusunda olmuşdur. Xlebnikov hətta “Asiya Birləşmiş Ordugahları” yaratmaq xəyalına da düşmüş, Rusiyanın məhz Asiya dövləti olduğunu, asiyalı-materik təfəkkürüylə dirçələcəyini düşünmüşdür (В.Хлебников. Творения. М., 1986). Peterburqu Avropaya pəncərə kimi vəsf etmiş Puşkindən («Природой здесь нам суждено в Европу прорубить окно, // Ногою твердой стать при море») fərqli olaraq, Xlebnikov rəmzi “pəncərə”, Rusiya və Şərq arasında körpü mövqeyinə qədim qırpaq şəhəri Həştərxanı çıxarır («Сквозь русских в Индию, в окно, // Возили и зерно // Купца суда...»). 1913-cü ildə yazdığı “Rus ədəbiyyatının hüduqlarının genişləndirilməsi haqqında” məqaləsində bu ədəbiyyatı süni məhdudluqda qımayır və “Volqa üzərində dövlətin – köhnə Bulqarın, Qazanın, Hindistana yolun, ərəblərlə təmasların unudulduğunu” bildirir.

Qurana və Şərq poeziyasına yaxşı bələd olan, Niza-

midən qaynaqlanaraq “Mədlum və Leyli” poemasını (1911-1913) qələmə alan, öz rus mənliliyini islamdan ayırmayan (“*Ah, müsəlmanlar elə həmin ruslardır // Və İslam rusun da ola bilər*” – «*Ах, мусульмане те же русские // И русским может быть Ислам*»), həyatının gərgin məqamında islam Xilaskarını anan (“...Qaranlıqda itdi. Mənsə qaranlıqda Məhdinin Adını pıçıldayırdım” – «...Исчез в темноте. Я же шептал в темноте Имя Мехди») Xlebnikovda Müqəddəs Kitab məzmun və bədii-emosional təlqin və təsir formaları, ritmik quruluş, təhkiyə üsuluyla mənimsənilmişdir. XX əsrin böyük şairi, “Urus dərviş”, “Gül-molla” Velimir Xlebnikovun islami mətnləri öz tədqiqatçıları gəzləyir.

Əsil adı Sandro Beybulat olan çeçen əsilli rus şairi Aleksandr Kusikov (1896-1977) daim öz dağlı-çərkəz mənşəyi ilə öyünmüş, çərkəzi paltarda, yarıncıda gəzmiş, təsbəh oynatmışdır. Çeçen-çərkəz mənşəyi ilə fəxr edən Kusikovun mənşəcə çeçen olduğu akademik mənbələrdə təsdiqlənsə də («Русская литература XX века». М.:Изд-во «Высшая школа», 2002, с.136), sənətkarın özü haqqında, öz çeçen-çərkəz mənşəyi və doğulduğu dağlı aulu, ailəsi haqqında dediklərinin əksinə olaraq, bioqrafik materialın azlığından istifadə edən bədnam qonşularımızın ənənəvi təbliğatı şairin erməni köklü olması barədə dəlilsiz, mənbəsiz məlumat yayır. Beybulatın bütün həyatı, fəaliyyəti, yaradıcılığı isə Qafqaz dağlıları, islamla bağlı olmuşdur və heç bir əsərində erməniliyi və ya ermənilər haqqında eyham belə yoxdur. Digər tərəfdən, etnik mənşəyindən, dinindən asılı olmayaraq, rus dilində yazmış, rus ədəbiyyatına aid olan bir ədibin bütün yaradıcılığını islama, müsəlmanlara həsr etməsi, özünü dağlı-müsəlman mənşəli sayması, bu tərzdə yaşaması və bununla fəxr etməsi özlüyündə maraqlı və islamın böyüklüyünə, digər din mənsublarına mənəvi qurtuluş verən aliliyinə dəlalət edən diqqətəlayiq faktdır.

İndiki Çerkesk şəhərində gimnaziya bitirmiş Sandro Beybulat (özünün yazdığı kimi, “Ku” aulundan) 1915-ci ildən rus ordusunda, sonradan Qızıl Orduda qulluq etmiş, 1921-ci ildə istefaya çıxmışdır. İlk şeirləri 1917-ci ildə, ilk şeir kitabı “Allahın güzgüsü” («Zerkalo Allaxa») isə 1918-də çıxmışdır. Moskva ədəbi mühitində fəal olan Sandro Beybulat V.Bryusov, K.Balmont, S.Yesenin, V.Mayakovski, V.Kamenski ilə dostluq və əməkdaşlıq etmişdir. “Çixi-Pixi”, “Sandro”, “İmajinistlər” nəşriyyatlarının, “Lavka poeta” kitab dükanının, “Stoylo Peqasa” poetik kafe-klubun təsisçilərindən, V.Bryusovun sədri olduğu Ümumrusiya şairlər ittifaqının sədr müavini olmuşdur.

Beybulatın 1920-1921-ci illərdə “Poemalar poeması”, “Koryevangelian”, “Heçliyə”, “Zülfüqar”, “İskəndərnamə” adlarıyla beş poetik kitabı dərc olunur.

“Sağ” imajinist cərəyanına məxsus Beybulatın ilham mənbəyi Qafqaz dağları, çərkəzlərin həyatı olmuş, tənqidçilərin göstərdiyi kimi, o, oxuculara “dağ aullarından, baba rəvayətlərindən qanadlanan dağlı düşüncələrini gətirmişdir”. (В.Л.Львов-Рогачевский. Имажинизм и его образности. Ревель, 1921, с.58). Əsərlərində uşaqlıq xatirələrini əks etdirmiş, müsəlman dağlıların və pravoslav kazakların birgə yaşayışını, rus pravoslav və dağlı müsəlman aləminin, “ay-ulduz” və “xaç”ın ona eyni məhrəmliyini vəsf eləmişdir. Rusiyada “kilsələrin ulduzlu qübbəsi” və “buludlardakı minarələrin”, İsa və Məhəmmədin (s.ə.) vəhdət yaratdığını bildiren Sandro Beybulat iki dini təcəssüm edən Quran və İncilin (Yevangeli) bütövlüyünü “koryevangelian” sözündə forma və məzmunca əks etdirməyə çalışmışdır.

Poetik yaradıcılığı başlıca olaraq islam obrazları, motivləri üzərində qurulan Sandro Beybulat Qurani Kərimdən 5 surəni (“Ət-Təkvir”, “Əl-İnşirah”, “Ət-Tin”, “Əl-Qədr”, “Əbu Ləhəb”) də tərcümə edərək dərc etdir-

mişdir. Şairin orijinal poetik yaradıcılığı bütövlükdə Quranın formalaşdırdığı dağlı-müsəlman düşüncə və qavrayışını, dağlıların həyat və məişətini, çərkəz-çəçen aullarından canlı xatirələrini əks etdirir:

Салям Аликюм

*Салям Аликюм! – Проснулось утро,
Расплылось солнце улыбкой пьяной.
Уж первый облак спустился круто,
И пали тени от гор упрямо.*

*У муэдзина протяжный голос
Зовет черкесов в мечеть молиться.
Как будто в небе высь раскололась –
Туман прощальный, бледнея, длится.*

*Арба со скрипом провозит сено,
Идут, шатаясь, быки лениво...
Поток нагорный, поток весенний
Смывает скалы волной в приливе.*

*Мулла молился спокойно, мудро,
Над ним Единый Аллах Великий.
Расплылось солнце, в ауле утро,
Салям Аликюм! Салям Аликюм!*

Salam-əleyküm

*Salam-əleyküm! – Sübh oyanıb,
Günəş sərxoş təbəssümlə çıxıb.
Artıq ilk bulud enib,
Və dağların inadkar kölgəsi düşüb.*

*Müəzzinin zil səsi
Çərkəzləri məscidə namaza çağırır.
Sanki səmada ənginlik paralanıb –
Son duman, ağararaq, yubanır.*

*Araba cırıltıyla saman aparır,
Yellənərək tənbəlcə öküzlər gedir...
Dağ seli, bahar seli
Coşaraq qayaları yuyub aparır.*

*Molla sakit, müdrikcə dua oxuyur,
Yuxarıda Tək Böyük Allah.
Günəş çıxıb, aulda səhərdir,
Salam-əleyküm! Salam-əleyküm!*

Özünün “xristian ruhunda” “ay-ulduz və xaç”, “iki dua”, “iki qəlb”, “iki günəş” (“səmadasa bir günəş”) olduğunu yazan Sandro Beybulat, V.Bryusovun qeyd etdiyi kimi, ən doğru sözləri və ən parlaq, yadda qalan obrazları məhz islami şeirlərində tapır, eyni zamanda daxili aləmini, duyğularını, hisslərini Qurani Kərim ruhu, islami düşüncə və qəlblə ifadə edir:

Коврик жемчужный

*Я пред Тобой смиренно опущу ресницы,
Чтоб замолить моих страданий раны.
Я буду перелистывать души моей страницы –
Священного Корана.
Ты кроткий в облаках, быть может,
Ты услышишь
Мою молитву дня.
Мой коврик жемчужом, слезами сердца вышит –
Услышь меня.*

Mirvari xalça

*Sənin qarşında kirpiklərimi endirəcəm,
Əzablarımin yaralarını sağaltmaq üçün,
Mən ruhumun səhifələrini vərəqləyəcəm –
Müqəddəs Qurani.
Sən, buludlardakı rıqqətli, bəlkə,
Sən eşidərsən
Mənim səhər dualarımı.
Mənim xalçam mirvariylə, qəlbimin göz yaşlarıyla toxunub, –
Eşit məni.*

Sahdro Beybulatın islama, Qurani Kərimə marağının dərinliyini belə bir fakt da təsdiqləyir: yaradıcılığında bir sıra Quran surələrinə, ayələrinə müraciət etmiş şair onların bəzilərinə dəfələrlə qayıtmış, “Əl-Qədr” surəsini isə 1918-ci ildə həm tərcümə etmiş, həm də motivləri əsasında ayrıca şeir-nəzirə yazmışdır. Bu iki mətnin müqayisəsi rus şairinin Qurana münasibətini və mənəvi-bədii dərkini anlamaq baxımından maraqlıdır.

“Əl-Qədr” surəsinin Sahdro Beybulat tərəfindən tərcüməsi:

Глава (97-я): определение.

Мекская. Пять стихов

Во имя Бога милостиваго, милосерднаго.

- 1. Мы ниспослали Корану в эту Ночь определений –*
- 2. О, если б знал ты, как Ночь эта светится:*
- 3. До зари не бродили тени,*
- 4. Ночь была лучше тысячи месяцев.*
- 5. Ангелы на землю сошли по Его повелению.*

Surə (97-ci): təyin.

Məkkə surəsidir. Beş ayə

Rəhman və rəhim olan Allahın adıyla.

- 1. Biz Qurani bu təyin gecəsi nazil etdik –*
- 2. Sən bilsəydin, bu Gecə necə nurludur:*
- 3. Dan sökülənə qədər kölgələr dolaşmurdu,*
- 4. Gecə min aydan yaxşıydı.*
- 5. Onun əmriylə mələklər yerə enmişdi.*

“Əl-Qədr” surəsinə Sandro Beybulatın şeir-nəzirə mətni:

Аль-Кадр. Коран, Сура 97

Мы ниспослали Коран в ночь Аль-Кадр.

О, если б знал ты, как ночь эта светится.

Ночь Аль-Кадр лучше тысячи месяцев.

В эту ночь ангелы на землю сходят по Нашему повелению.

Мир до зари, и не бродят тени.

Əl-Qədr. Quran, 97-ci surə

Biz Qurani Əl-Qədr gecəsi nazil etdik.

Sən bilsəydin bu gecə necə nurludur.

Əl-Qədr gecəsi min aydan yaxşıdır.

Bu gecə Bizim əmrimizlə mələklər yerə enir.

Sübhədək sülhdür, kölgələr dolaşmır.

Sandro Beybulatın həm nəzirə yazdığı, həm də tərcümə etdiyi “Əl-Qədr” surəsinin rus poeziyasında tərcümə və təfsirlərdə geniş yayıldığını nəzərə alaraq, onun rus dilinə əsas tərcümə variantlarını təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

İ.Y.Kraçkovski:

Во имя Аллаха милостивого, милосердного!

(1) Поистине, Мы ниспослали его в ночь могущества!

(2) А что даст тебе знать, что такое ночь могущества?

(3) Ночь могущества лучше тысячи месяцев.

(4) Нисходят ангелы и дух в нее с дозволения Господа их для всяких повелений.

(5) Она – мир до восхода зари!

M.-N.O.Osmanov:

Во имя Аллаха, Милостивого, Милосердного

1. Воистину, Мы ниспослали его в ночь Предопределения.

2. Откуда тебе знать, что такое ночь Предопределения?

3. Ночь Предопределения лучше тысячи месяцев.

4. В эту [ночь] нисходят ангелы и Дух [т.е. Джибриль] с дозволения их Господа, дабы исполнить [Его] веления [на этот год].

5. [В эту ночь] – ниспослание приветствий [верующим от ангелов] до [самого] наступления зари.

V.Poroхова:

1. Мы повелели низойти Корану в ночь Аль Кадра.

2. Как изъяснить тебе, что значит “ночь Аль Кадра”?

3. Дороже тысячи (бесплодных) месяцев она!

4. В ночь эту ангелы и Дух (Святой)

Нисходят с неба с Божьего соизволения,

Чтобы вершить все повеления Его.

5. И в эту ночь до появления зари

Мир воцаряется (на всей земле)!

E.R.Quliyev:

1. Воистину, Мы ниспослали его (Коран) в ночь предопределения (или величия).

2. Откуда ты мог знать, что такое ночь предопределения (или величия)?

3. Ночь предопределения (или величия) лучше тысячи месяцев.

4. В эту ночь ангелы и Дух (Джибриль) нисходят с дозволения их Господа по всем Его повелениям.

5. Она благополучна вплоть до наступления зари.

Bu kimi tərcümə və təfsir variantlarının gələcəkdə müqayisəli təhlili bir sıra tarixi-filoloji, kulturoloji, üslubi məsələlərə aydınlıq gətirər.

1921-ci ildə Xalq maarif komissarlığından Berlinə ezam olunan Beybulat bir müddət sovet quruluşuna rəğbətlə yanaşmış, hətta “ağqvardiyaçılar” onu “çekist” adlandırmışlar. Lakin sonradan daxili böhran keçirmiş, sovet ruhunda yazma bilməmiş, 1925-ci ildə S.Yeseninin ölümündən sonra ədəbi fəaliyyətdən uzaqlaşmışdır. 1924-cü ilin sonundan Berlindən Parisə köçən Sandro Beybulat 1977-ci ildə bu şəhərdə dünyasını dəyişir. 20-ci illərin ortalarından sonrakı həyatı haqqında heç bir faktiki məlumat yoxdur.

Özünü çərkəz-çəçen hesab edən, pravoslav olduğunu bildirən, çərkəz mənşəyini, dağ aulunda keçən uşaqlığını aydın xatırlayan və vəsf edən, əsil adının Sandro Beybulat olduğunu fəxrli bəyan edən rus şairi Aleksandr Kusikovun həyatı, kimliyi haqqında ziddiyətli təbliğati məlumatları qırağa qoyaraq, onun islami dəyərlərə və müsəlmanlara səmimi sayqı və sevgi ifadə edən şeirlərini oxucularımızın ən azı bilməsini gərəkli hesab edirik.

Məşhur rus ədibi N.Tixonovun (1896-1979) yaradıcılığında Şərqi xalqlarının həyatı, islam xüsusi yer tutur.

Hələ 1926-cı ildə Türkmənistana səfər etmiş Tixonov öz təəssüratlarını “Köçərilər” adlı oçerklər toplusunda əks etdirmişdir. Qafqaz, Orta Asiya, Pakistan və Hindistana böyük maraq göstərən Tixonov yaradıcılığının bir hissəsini “Şərq teması” adıyla birləşdirmiş və bu mövzuda bir çox əsərlər yazmışdır. Bir sıra şeirləri (“İslam”, “Əfqan balladası”, “Hind yuxusu” və s.), oçerkləri, o cümlədən 60-cı illərdə yazdığı “Şərq səması altında” silsiləsi Şərq mədəniyyətinə və islama dərin bələdlilik və rəğbətdən xəbər verir.

Bu baxımdan, Allaha müraciətlə («Иль-Алла») başlayan, Quran motivləri, ilk növbədə “Əl-Qədr” surəsi əsasında yazılmış “İslam” şeiri səciyyəvidir. Bu əsərdə islama xas dəyərlər – təkallahlıq, insana sevgi və eyni zamanda mübarizlik, əqidəyə sədaqət, cihad, mücahid, tövhid, qiyamət anlayışları və s. poetik təfsirini tapmışdır. Tixonovun islama münasibəti özünəməxsusdur və ilk növbədə 1920-ci illərin inqilabi ruhu ilə aşılanıb. Şairin “Braqa” (1922) məcmuəsinə daxil edilmiş bu şeir müəllifin inqilabi ideyaları ifadə edən digər əsərləri ilə yanaşı getmişdir. Buna görə də müəllifi ilk növbədə islama xas mübarizlik, xeyir, inanc uğrunda fəal mövqə, şəərə, allahsızlığa qarşı savaşı, mənəvi kamilliyə çağırış cəlb edir. Şeir qəhrəmanı əqidəli, iradəli, mübariz şəxsiyyətdir, daxili axtarışdadır, mövqeyini təsdiqləyən fəal insandır. Öz yolundan dönməz olan lirik qəhrəman islam ideallarını təcəssüm etməklə, əslində, müəllifin azadlıq, müstəqillik ideyalarını, müstəmləkəçiliyə, əsarətə, istismara qarşı fikirlərini ifadə edir.

“İslam” şeirində Tixonov Qurani Kərimin üslub və ritmikəsindən də geniş istifadə etmişdir. “Əlif, lam, mim” simvolikası, Əl-Qədr gecəsinin rəmzi mənası, səc, rəcəz, iltifat, fəxriyyə kimi poetik vasitələrdən bəhrələnmə Tixonova Quranın məzmunu və forma xüsusiyyətlərini şeirinə aşılamağa müəyyən qədər imkan yaratmışdır. Obrazların canlılığı, nitqin emosionallığı, təsvirin ümumiliyi, detalla-

rın ifadəliliyi və s. əsərin məzmununu universallaşdırır, həm mücərrəd-fəlsəfi, həm də gerçək-həyatı mənalardan çatdırılmasına kömək edir. Şeir kompozisiyası da Quran meyarları ilə qurulub – Allaha müraciətlə başlayan əsər “Əl-Qədr” surəsinin poetik təfsiriylə bitir:

*Сегодня мир – на земле и на воде,
Сегодня в ночь Ал-Кадр
Даже самый отверженный из людей
С пророками входит в рай...*

*Бу gün sülhdür – torpaqda və suda,
Бу gün, Əl-Qədr gecəsi,
Ən səfil adam da
Peyğəmbərlərlə cənnətə varid olur...*

Sonradan “Əl-Qədr gecəsi” bioqrafik hekayəsində (1965) “İslam” şeirinin yazıldığı dövrləri xatırlayan N.Tixonov həmin zaman şövqlə Quranı oxuduğunu, dünya məsələlərinin həlli yollarını axtardığını, bunun üçün ərəblərin həyatına və tarixinə, islama müraciət etdiyini xatırlamışdır.

Nikolay Tixonovun islam aləminə maraq və sevgisi Lev Tolstoyun “Hacı Murad”da istifadə etdiyi nəğməni – çeçenlərin rus çar ordusuna qarşı döyüşmüş Həməzət haqqında məşhur nəğməsini tərcümə etməsində də aşkarlanır:

*Подыметте песню большой старины,
Как были гехинцы Гамзату верны.
За Терек ушли от погони,
И лодками стали их кони.
Нагайки их вёслами стали,
Шли кони, пока не устали.
Тогда, окружены врагами,*

*Гехинцы легли за стогами.
«Сдавайтесь!» – враги им кричали,
Их пули в кольчуги стучали.
«Довольно сверкать вам очами,
Нет крыльев у вас за плечами,
Чтоб в небо взлететь бы ретивым,
Когтей нет, чтоб в небо уйти вам!»
Вскричал им Гамзат: «Вы забыли,
Что крымские ружья – нам крылья!
Что когти нам – шашки кривые,
И мы не сдадимся живые!»
Вскричал тут Гамзат муталимам,
«Сражайтесь неуголимо!
А вы, перелётные птицы,
В Гехи полетите проститься.
За нас долетите проститься,
Скажите, как стали мы биться.
Скажите красавицам ясным,
Что умерли мы не напрасно.
Что плечи свои не согнули,
Подставив, как стены, под пули.
Лежим на Черкесском холме мы,
Недвижны в крови мы и немые.
Мы голые шашки сжимаем,
К нам волки приходят, хромя.
И вороны к нам налетели,
Не сестры поют нам – метели.
Скажите народу вы, птицы,
Что нами он может гордиться...»
И бросились в бой муталимы,
Сражаясь неуголимо.
Так пали гехинцы, Гамзату верны
У Терека пенистой, вольной волны.*

*Qədim nəğməni səsləndirək, gəxlilər Həmzətə necə
sadiq olub. Tereki aşdılar təqibdən qaçıb və atları qayıq oldu.
Qamçıları lövbər oldu, atlar yorulunca getdilər. Onda düş-
mən mühasirəsində gəxlilər tayalar arxasına keçdilər. “Təs-
lim olun!” – düşmən çığırdı, onların güllələri zirehə dəyirdi.
“Bəsdir gözləriniz parlayır, çiyinizdə qanadlarınız yoxdur
ki, göyə uçasınız, caynaqlarınız yoxdur ki, səmaya qalxa-
sınız!” Həmzət onlara çığırdı: “Siz unutmuşsunuz ki, Krım
tüfəngləri qanadımızdır! Caynaqlarımız əyri qılınclarımızdır
və biz diri təslim olmaırıq!” Bu vaxt Həmzət mütəllimlərə
çığırdı – “Doymadan vuruşun! Sizə, köçəri quşlar, Gexə
uçun vidalaşmağa, bizim əvəzimizə uçun vidalaşmağa.
Söyləyin biz necə vuruşduq. Saf gözəllərə deyin, biz hədə
ölmədik. Kürəyimizi əymədik, divar kimi güllələrə qarşı
qoyduq. Çərkəz təpələrində uzanmışıq, qan içində hərəkətsiz
və lal. Biz yalın qılıncları sıxmışıq, yanımıza canavarlar gəlir
axsaq, qarğalar enir, bacılarımız ağı demir – qasırğalar
oxuyur. Xalqa söyləyin, quşlar, bizdən qürurlana bilər...” Və
mütəllimlər doyüşə atıldılar, doymadan vuruşdular. Beləcə
Həmzətə sadiq gəxlilər həlak oldu Terekin köpüklü, azad
dalğaları sahillərində.*

N.Tixonovun sovet dövründə belə bir mahnını yük-
sək poetikliklə tərcümə etməsi də Tolstoyla eyni məqsəd-
dən, Qafqaz müsəlmanlarının cəmərdliyini, dinə və vətənə
sədaqətini göstərmək istəyindən qaynaqlanır və görkəmli
rus ədəbinin insansevərliyinə, bununla da rus ədəbiyyatının
bəşəriyyətinə bir daha dəlalət edir.

Bu dövrdə islama, müsəlman fəlsəfəsinə, xüsusən sufi
təliminə, qeyd edək ki, həm də xristianlığa N.Tixonovda
izlənən romantik-inqilabi münasibət bəzi yazıçılarda in-
qilabi-rəmzi təfsirlə əvəzlənir. 1920-ci illərdən tədricən
güclənən bu tendensiyanın ilk nümunələri xristianlığa mü-
nasibətdə V.Mayakovskinin, A.Blokun, islama münasi-
bətdə isə L.Leonovun əsərləri hesab oluna bilər. Leonovun

pritchavari mətn olan “Xəlil” əsəri sufi eşq anlayışının müəllif baxımından faciəviliyi və həyatı eşqin təsdiqi motiviylə qurulub. Şərq xalqları haqqında, Şərq motivli və koloritli bir çox əsərlərin (“Margiana səyahət”, “Çəyirtkə”, “Yevgenia İvanovna”, “Səadət gölü”, “Böyük Anqrenin beşiyi başında” və s.) müəllifi olan L.Leonovun yaradıcılığı əqidə və ideya mövqeyindən asılı olmayaraq, Şərqə dərin rəğbət və məhəbbətlə seçilir.

Şərq mövzusu məşhur rus yazıçısı, Özbəkistanın xalq yazıçısı S.P.Borodin dən yaradıcılığında mühüm yer tutur. Ata tərəfdən qədim dvoryan sülaləsindən, ana tərəfdən Kasimovo bölgəsindən nüfuzlu tatar knyaz nəslindən olan Borodin hələ gəncliyindən, keçən əsrin 20-ci illərindən Orta Asiyaya səfər etmiş və bundan sonra bütün yaradıcılığı Şərqlə bağlı olmuşdur. 1941-ci ilə qədər Əmir Sargican psevdonimi ilə çap olunan, 50-ci illərin əvvəllərindən Daşkəndə köçən Borodin “Kainatın hökmdarı Əmir Teymur”un şəxsiyyəti və dövrü ilə xüsusi maraqlanmış və yaradıcılığında əks etdirmişdir. Azərbaycan, Türkiyə, İran, İraq, Suriya və digər ölkələrdə səfərlərdə olmuş Borodin Əmir Teymura aid bir çox arxiv sənədlərini öyrənmişdir. Borodin türk-islam xanədanları haqqında “Səmərqənd ulduzları” epopeyası, “İldırım Bayazid” romanı dəyərli tarixi əsərlər kimi bir çox dillərə tərcümə olunmuşdur. Şərqə, türk tarixinə və mədəniyyətinə dərin bağlılığı Borodin həyat tərzində də aşkarlanmışdır. Bunun təzahürü kimi, həyat yoldaşı Rauzə Həsənovaya milli-dini kökünə hörmət olaraq həmişə Rauzə xanım deyər müraciət etmişdir.

Dinlərə, xüsusən, islama qarşı güclü təzyiqlərin hökm sürdüyü sovet dövrünün qaynar ateist çağlarında da bir sıra rus ədibləri islam aləmini, islam dəyərlərini təbliğ və tərənnüm edən əsərlər yazmışlar.

XX əsrin əvvəllərinin görkəmli rus yazıçısı Leonid Andreyevin oğlu olan Daniil Andreyev (1906-1959) sovet

rejiminin qurbanı olmuş, uzun illər ədəbi mühitdə tanınmamış və yalnız son dövrdə həqiqi qiymətini alan istedadlı mütəfəkkir ədiblərdəndir. Uşaqlıqdan dini-patriarxal mühitdə yetişmiş, əla orta təhsil almış Andreyev hələ yeniyetməliyindən poetik istedadı və ruhsal xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. On beş yaşında ona qutsal görünüş – Səma Kremlini görmək qismət olmuşdur.

Daniil Andreyev

Ali ədəbi kursları bitirdikdən sonra Andreyevə öz xüsusi istedadı və mənəvi-dini dünyası ilə sovet gerçəkliyində və sosialist realizmi ədəbiyyatında yer olmadığı aşkarlanmışdır. Şairliyi, yazıçılığı, tədqiqatçılığı ilə bərabər mistik-vizioner yönümlü filosof olan Andreyev allahsız mühitdə tərtibatçı-rəssam işləməyə məcbur olmuş, poetik yaradıcılığını üzə çıxara bilməmişdir. Xəstə olsa da Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş, sanitariya dəstəsinin dəfn komandasında qulluq etmiş, rəsmi qaydaların əksinə, həlak olanları dualarla dəfn etmişdir. Ağır xəstəliyi ilə əlaqədar 1945-ci ilin yazında tərxis olaraq əlil təqaüdü alan Andreyev tam olaraq yaradıcılığa baş vurmamışdır. Bu zaman onun sovet dövründə nəşr olunmuş yeganə əsəri – “Dağlıq Orta Asiyanın görkəmli tədqiqatçıları” çıxmışdır.

1947-ci ildə antisovet təbliğatı, antisovet qruplaşması yaradaraq Stalinə sui-qəsd hazırlamaq cəhdi kimi uydurma ittihamla həbs edilmiş, otuzuncu illər terrorunun dəhşətlərini yaşayan paytaxt ziyalılarının mənəvi axtarışlarını təsvir etdiyi “Gecə yolçuları” romanı və digər əsərləri müsadirə olunaraq məhv edilmişdir. Romanın məzmunu yalnız şairin arvadı A.Brujes-Andreyevanın hafizəsində

qalmışdır. Andreyevə “antisovet təşviqatı və terror aktlarının hazırlanmasına” görə 25 illik həbs cəzası verilmişdir. Həbsxanada “ağ hərəkət”in ideoloqlarından V.Şulgin, akademik V.Parin, tarixçi L.Rakov, gürcü mənşeviki S.Qoqiberidze və yapon generalı Tanaka-sanla bir kamerada qalmış və onların köməyi sayəsində ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmaq və hətta əsərlərini kənara ötürmək imkanı əldə etmişdir.

Həbsxanada olarkən “poetik ansambl” adlandırdığı “Rus tanrıları” məcmuəsində (1989-cu ildə nəşr olunub) birləşmiş poemalar və əsas əsəri olan “Roza Mira” traktatını (1991-ci ildə dərc olunmuş bu əsər əvvəl “samizdat” şəklində geniş yayılmışdı) yazmışdır. Bu fəlsəfi traktatda dünya əks sferaların çulğaşdığı çoxlaylı aləm kimi təsvir olunur. Allaha doğru aparan yüksələn xətt və Lüsiferə bağlı enən xətt təzad yaradır; bütün Kainat Allahın yaratdığı fərdi mənəvi vahidlərin – “monadların” yaradıcılığı və təşəkkülündən ibarətdir. Allahın təcəlləsi olan hər bir monad sonsuz yaradıcılıq potensialına və azadlığa malikdir. Kainatın müəllif tərəfindən metatarixi dərkinə ifadə edən bu mistik təlim bir tərəfdən fərdiyyətin azadlığını və müstəqil dəyərini təsdiqləyirsə, digər tərəfdən hər bir ərzani və ruhsal anlayışın ilahiliyini aşkarlayır. Beləliklə də, Andreyevin sovet totalitar ideologiyasına əks olan fəlsəfi-mistik təlimi müəyyən mənada Şərq mistikasına, xüsusən sufi təliminə yaxınlaşır.

Həbsdə belə yaradıcılıq əzmi və iradəsi sarsılmayan Andreyev bu illərdə ədəbiyyatşünaslığa, xüsusən, şeirşünaslığa dair maraqlı əsərlər yazmışdır.

Andreyevin şəxsiyyətinin bütövlüyü Stalinin ölümündən sonra bir daha aşkarlanmışdır: bəraət və azadlığa çıxmaq naminə qarşısına qoyulan şərtədən – sovet hakimiyyətinə mənfi münasibətdə günahkar olmadığını, yəni mənfi münasibət bəsləmədiyini etirafdan imtina etmiş, Sovet

İttifaqında vicdan, söz, mətbuat azadlığı olmayınca onun sovet adamı hesab edilməməyini istəmişdir (Д.Л.Андреев. Собрание сочинений. Т.1, М.,1993, с.21). Andreyevi ikinci həbsdən təsadüf – məsul vəzifə sahibi V.Pikininin özünün 14 il QULAQ-da keçirməsi və şairi anlaması xilas etmişdir.

Təzyiqlərə, iztirablara, mənəvi-fiziki işgəncələrə baxmayaraq, haqq yolundan dönməyən Daniil Andreyevin islama, Qurani Kərimə, Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.) şəxsiyyətinə dərin ehtiramı, mənəvi dərki və sayqısı təbiidir. İslamı böyük dinlərdən hesab edən Andreyev Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.) “dini dahiliyinin, səmimiliyinin, yüksək ideyalardan ilhamlandığının onun həqiqi peyğəmbər, üst dünya elçisi olduğunun” şübhə doğurmadığını (Д.Л.Андреев. Собрание сочинений. Т.2, М.,1995, с.247), eyni zamanda Məhəmmədin (s.ə.) həm də “dahi şair, hətta nəinki şair, üst dünya elçisi, bütün dövrlərin ən böyük şairlərindən” olduğunu yazmışdır (Yenə orada, s.248). Andreyev “Məhəmmədin şəxsiyyətinin və fəaliyyətinin metatarixi əhəmiyyətini aydınlaşdırmağa” çalışaraq, onun əslində bütün bəşəriyyəti gəlişi gözlənilən saxta peyğəmbərlərdən, iblisənə qüvvələrdən, mənəvi iflas və süqutdan xilas etdiyini, “ən təmiz dini” – islamı yaratdığını, xristianları da öz nümunəsilə süqutdan qurtardığını bildirmişdir.

Andreyevin digər şeirlərində olduğu kimi, Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.) meracı barədə yazdığı “Peyğəmbərin gümüş gecəsi”ndə (1933) ilahi inancın vəhdəti, islamın digər dinləri birləşdirən ali məqamı və ümumbəşəriyyəti ifadə olunur. Beytül-Müqəddəsə Həzrəti Məhəmmədi (s.ə.) gözləyən Musa və İsa onunla bir araya gəlib birlikdə dua edirlər və səmalara uçan Peyğəmbərə ilahi səs əyan olur:

*И за покрывалами – голос, как ста водопадов шум,
Как опоясанный громом*

и молниями

самум:

– Восстань и гряди, избранник, вдоль всех городов и стран,

Провозглашай народам

мой истинный Аль-Коран!

Pərdələr arxasından səs – yüz şalalənin gurultusu kimi ,

Şimşək

və ildırımlı

sətüm kimi:

– Qalx və əyan et, seçilmiş, bütün şəhərlər və ölkələr boyu,

Xalqlara çatdır

mənim haqq olan Quranımı!

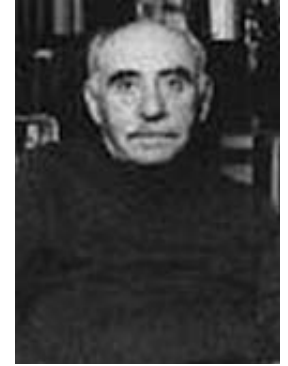
Quran motivləri Andreyevin “Əsrlərin səsi” şeir silsiləsində, xüsusən “Peyğəmbərin gümüş gecəsi” şeirində, “Fələstin melodiyası”nda, “Şəhər divarlarından çıxdım”, “Əzrayıl bizi ayırıb...” və digər əsərlərində yüksək poetiklik və məna dərinliyi ilə və müasiri olduğu hadisələrlə əlaqəli əks olunmuşdur.

Əqidəsinə və yaradıcılığına görə sovet rejiminin təzyiqinə məruz qalmış şairlərdən olan Semyon Lipkin (1911-2003) Odessada anadan olmuş, yəhudi dini məktəbində ibtidai təhsil almış, sonradan sənət məktəbində və Moskva mühəndis-iqtisad institutunda oxumuşdur. Bədii əsərləri 1928-ci ildən çap olunan Lipkin 1934-cü ildən Yazıçılar İttifaqının üzvü seçilmiş, lakin özünü “rəsmi sovet poetik xidməti”ndən xilas etmək üçün elə həmin ildən orijinal bədii yaradıcılığını dayandıraraq əsasən Şərq xalqlarının ədəbiyyatından tərcümələrlə məşğul olmuşdur.

Müharibə iştirakçısı olmuş Lipkin müharibədən sonra “satqın xalqların” (Stalinin deportasiya etdiyi xalq-

lar) “feodal-bay” eposunun tərcüməçisi kimi təqib olunmuş, 1953-cü ildə Stalinin ölümü onu həbsdən qurtarmışdır. Əllinci illərin ortalarından başlayaraq yazdığı şeirlərdə yəhudilərə qarşı alman faşistlərinin törətdiyi faciələrin, azsaylı xalqların orijinal mədəniyyəti və tarixi taleyinin təsvirinə görə rəsmi sovet ideologiyası onu “sionizm”də, “burjua millətçiliyi”ndə günahlandırmışdır. 1980-ci ildə sovet senzurasına etiraz olaraq, arvadı, məşhur şairə İ.Lisnyanskaya ilə birlikdə Yazıçılar İttifaqından çıxmışdır. 1987-ci ilə qədər SSRİ-də heç bir əsəri çap olunmamış, xaricdə poetik məcmuələri, povest və kitabları dərc edilmişdir.

Lipkinin tərcümə və bədii yaradıcılığında Şərq, islam dünyası böyük yer tutur. “Canqar”, “Manas”, “İdegey”, “Qeser”, “Mahabharata” eposlarını, Əbülqasım Firdovsi, Əlişir Nəvai, Qabdulla Tukay, Cambul Cabayev, Mirzə Tursunzadə, Süleyman Stalski və başqalarından tərcümələr etmişdir. Bütün dinlərə rəğbət və ehtiramla yanaşan Lipkin Qurani Kərimi, islam dinini xüsusi qiymətləndirmişdir. Bir çox şeirlərində (“Qurana təqlid. XCIX surə” (1955), “Şərq kitabında qeyd” (1983), “Cütlük” (1984), “Üçüncü mələk” (1989)) insan həyatı, totalitar rejimlərin günahkar mahiyyəti, məşhər günü bu günahların cəzalanacağı, 80-ci illərin sonunda başlayan milli konfliktlər, haqq sözün ədəbiyyatı kimi motivlər islami dəyərlər kontekstində poetik təfsirini tapmışdır. Bu baxımdan, Qurani Kərimin “Əz-Zilzal (Zəlzələ)” surəsindəki mənalara əsasən yaşadığı mühitin hadisələrinə, sovet dövrünün günahlarına, repressiya cinayətlərinə hökm oxunan “Qurana təqlid. XCIX surə” şeiri maraqlı doğurur:

Semyon Lipkin

*Подражание Корану
Глава XCIX*

*Не упаду на горы и поля
Ни солнцем теплым, ни дождем весенним:
Ты сотрясешься, твердая земля,
Тебе обетованным сотрясеньем.*

*Ты мертвецов извергнешь из могил,
Разверзнутся блистательные недра.
Твой скорбный прах сокровища таил,
И ты раздашь их правильно и щедро.*

*Узнает мир о друге и враге,
О помыслах узнает и поступках
Закоченевших в тундре и тайге,
Задушенных в печях и душегубках.*

*Один воскликнет нагло и хитро:
– Да, сотворил я зло, но весом в атом! –
Другой же скажет с видом виноватым:
– Я весом в атом сотворил добро.*

*Nə ilıq günəş, nə yaz yağışıyla dağlara və çöllərə
çökəcəyəm: sən titrəyəcəksən, möhkəm torpaq, sənə vəhy
olunmuş titrəyişlə. Sən ölüləri qəbirlərindən kənara atacaqsan,
parlaq girdabın açılacaq. Sənin dərdli köksün sərvətlər
gizlətməmişdi və onları düzgün və səxavətlə paylayacaqsan. Aləm
biləcək dost və düşməni, biləcək tundrada və tayqada don-
muşların, sobalarda və tuzaclarda boğulmuşların fikirlərini və
əməllərini. Biri həyasızca və hiyləgərcəsinə deyəcək: – Hə,
mən şər işlətməşəm, ancaq bir atom qədər! O birisə təq-
sirkarcasına deyəcək: – Mən atom qədər xeyir etmişəm!*

“Əz-Zilzal (Zəlzələ)” surəsinin E.Quliyev tərəfindən
tərcüməsi:

Сура 99. Землетрясение

- 1. Когда земля содрогнется от сотрясений,*
- 2. когда земля извергнет свою ношу,*
- 3. и человек спросит, что же с нею,*
- 4. в тот день она поведает свой рассказ,*
- 5. потому что Господь твой внушит ей это.*
- 6. В тот день люди выйдут толпами, чтобы узреть
свои деяния.*
- 7. Тот, кто сделал добро весом в мельчайшую
частицу, увидит его.*
- 8. И тот, кто сделал зло весом в мельчайшую
частицу, увидит его.*

Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyevin tərcüməsi:

*əz-Zilzal
(Zəlzələ) surəsi
Bismillahir-rəhmanir-rəhim!*

- 1. Yer özünə məxsus bir şiddətlə lərzəyə gəlib titrəyə-
cəyi zaman;*
- 2. Yer öz yükünü çıxardıb atacağı zaman;*
- 3. İnsan (təəccüblə): “Buna (bu yerə) nə olub?” – de-
yəcəyi zaman –*
- 4. Məhz o gün (yer) öz hekayətini söyləyəcəkdir –*
- 5. Çünki (bunu) ona sənin Rəbbin vəhy etmişdir (bu-
yurmuşdur)!*
- 6. O gün insanlar əməllərinin özlərinə göstərilməsi üçün
(qəbirlərdən məhsərə) dəstə-dəstə çıxacaqlar! (Cənnətliklər
sağ tərəfdə, cəhənnəmliklər isə sol tərəfdə olacaqlar).*
- 7. Kim (dünyada) zərrə qədər yaxşı iş görmüşdürsə,
onu (onun xeyrini) görəcəkdir (mükafatını alacaqdır).*

8. *Kim də zərrə qədər pis iş görmüşdürsə, onu (onun zərərini) görəcəkdir (cəzasını çəkəcəkdir).*

Lipkin, göründüyü kimi, Qurandakı əbədi mənaları yaşadığı cəmiyyətin günahlarını ifadəyə, günah sahiblərinin cəzalanacağını bildirməyə yönəldir. Bu şeirin 1955-ci ildə yazıldığını nəzərə alsaq, bu dövrdə həm hakim rejimin cinayətlərini suçlayan, həm də islamın Müqəddəs Kitabını əsərinə gətirən rus şairinin mənəvi missiyasının dəyərini daha aydın anlayırıq.

Heç vaxt əqidəsindən dönməmiş, saxta söz işlətməmiş, haqqı və haqq sözü mənfəətə dəyişməmiş, əqidəsi və ruhuyla alver etməmiş Lipkinin kommunist ideologiyasının şax dövründə, 1983-cü ildə qələmə aldığı “Şərq kitabında qeyd” şeirində də islam motivləri əsasında sovet quruluşunun saxtakarlığına, yalanlarına və bu səbatsız durumun puç olacağına işarə edilir:

*Зачем непрочные страницы множить
И в упоенье, в темноте надменной
Выделявать сомнительный товар?*

*Приходит время, как халиф Омар,
Чтоб ненароком книги уничтожить,
За исключением одной – священной.*

*Сəbatsız səhifələri niyə artırasan,
Və şövqlə, dikbaş avamlıqla
Zay məhsul yaradasan?*

*Dövrən gəlir, xəlifə Ömər kimi,
Kitabları lapdan məhv etməyə,
Birindən başqa – müqəddəsindən.*

Lipkin keçən əsrin səksəninci illərinin axırlarından

SSRİ-də başlayan qanlı münaqişələrə, faciəli toqquşmalara da islami motivlərə əsaslanaraq münasibət bildirmişdir. Tökülən qanlar, xalqların, insanların iztirabları Lipkin tərəfindən qiyamət günü kimi mənalandırılmışdır. İslam ənənəsi bu hadisələri törədilmiş cinayətlərin, günahların cəzası, bəşəri faciə kimi təfsir etməyə imkan vermişdir. Sovetlər Birliyində artıq baş qaldırmaqda olan faciəli konfliktlərə özünəməxsus reaksiya olan, 1989-cu ildə yazılmış “Üçüncü mələk” şeiri müasir hadisələrə Quran hikməti baxımından verilən qiymət kimi maraq kəsb edir:

Ангел третий

*Водопад вопит из раны,
Вся река красна у берега,
Камни древние багряны
Возле мертвого ковчега.
Внемля воплям и безмолвью,
На распахнутом рассвете
Над странною чашу с кровью
Опрокинул ангел третий.*

Üçüncü mələk

*Yaradan şırnaq zarıyır,
Sahildə bütün çay aldır,
Qədim daşlar ölü gəmi
Yanında al-qırmızı.
Fəryad və sükutu dinləyərək,
Açılmış şəfəqdə üçüncü mələk
Qan dolu kasanı
Ölkənin üstünə aşırıb.*

Bu rəmzi şeir haqq yolundan dönmüş və süqut edən ölkənin iztirablarına, məhvinə ağı kimi səslənir. Sosial-

siyasi kataklizmlər dini rəmzlərlə ifadə olunur, qiyamət kimi təfsir edilir...

Sovet dövründə S.Yesenin, V.Xlebnikov, A.Axmatova, İ.Selvinski, V.Rojdestvenski, Vs.İvanov, P.Skosirev, P.Antokolski, V.Makanin, M.Sinelnikov kimi məşhur ədiblərlə yanaşı, mövzumuz baxımından nisbətən az tanınmış şairlərindən İvan Rukovişnikov (1877–1930), Sergey Markov (1906–1979), Pavel Vasilyev (1910–1937), Yevgeni Zabelin (1908–1943), Yuri Smelyakov (1913–1972), Natalya Burova (1918–1979), Yevgeni Vinokurov (1925–1993), Yuri Kuznesov (1941–2004) və bir çox başqaları da Şərq-islam mövzusunə müraciət etmişlər.

Sovet dövründə birbaşa islami mövzularda olmasa da, “Sovet Şərqi” adlanan respublika və regionların müsəlman xalqlarının həyatına həsr olunmuş, əsasən, hakim ideologiyayı təbliğ edən bir çox əsərlər də dərc olunmuşdur. İdeoloji mahiyyətinə baxmayaraq, bu özünəməxsus “sovet oriyentalist” ədəbiyyatında bir sıra etnoqrafik detallar, məişət səhnələri, qəhrəmanların psixoloji səciyyəsi müəyyən maraq doğurur.

Bütövlükdə isə, sovet dövrü rus ədəbiyyatında və eləcə də milli ədəbi prosesdə müəyyən yazıçılar istisna olmaqla, islama münasibət sovet maarifçiliyi və ateist mövqedən olmuş, bir çox yazıçı və şairlər dini idealları, haqq sözü ifadə etdiklərinə görə cəzalandırılmış, repressiyaya məruz qalmışdır. Təbii ki, belə mühit ədəbiyyatın bəzən yüksək dəyərlərdən uzaqlaşmasına, siyasi-ideoloji rupora çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Yalnız 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq dini motivlərə müraciət müəyyən qədər güclənməyə başlamış, bir müddət sətiraltı ifadə olunaraq, tədricən müstəqil ədəbi meyl kimi formalaşmışdır. Bu dövrdən Rusiyada həm ana dilində yazan, həm də rusdilli müsəlman müəlliflər də öz dini duyğu və fikirlərini bədii ifadə imkanı əldə etmiş, islami dərgilər, qəzetlər dərc olunmağa başlamışdır.

MÜASİR DÖVR ƏDƏBİYYATI

... “Biz xaçpərəstik”, – deyənləri iman gətirənlərin
ən yaxın dostu görəcəksən...

Qurani Kərim, əl-Maidə, 82

...и ты, конечно, найдешь, что самые близкие
по любви к уверовавшим те,
которые говорили: «Мы – христиане!»...

Коран, Трапеза, 82

Sovet dövründən sonra, XX – XXI əsrlərin qovşağında rus fəlsəfi, ideoloji, ədəbi-estetik fikrində islam xüsusi yer tutaraq daha da aktuallaşmış və avrasiyaçılıq təliminin konseptual əsaslarından biri kimi inkişaf etməkdədir. Hazırda rus ictimai fikrində və mədəniyyətində Şərqə müəyyən qədər XIX əsrin əvvəllərini xatırladan güclü maraq yaranmışdır. Mədəniyyət və incəsənətin əksər sahələrini əhatə edən bu meyl eyni zamanda ictimai-siyasi proseslərlə bağlıdır. Oxşar proseslərin Qərb dünyasında da getdiyinə əsaslanan bir çox tədqiqatçılar müasir qloballaşma dövründə məhz Şərq mədəniyyətinin integrativ rol oynadığını qeyd edirlər. Şərqi idraki kateqoriya kimi, eyni zamanda Şərq obrazı və poetikasının yeni üslub yaradan amil kimi aktuallığı, Şərq hipermətninin Qərb mədəniyyətinə üzvi şəkildə daxil olması bu araşdırıcılara (V.M.Alekseyev, Q.Paul, P.Racu, Q.Kyunq, Q.Çxartişvili, P.Masson-Ursel, F.Yulan və b.) iki mədəniyyətin sintezindən ibarət yeni krosskultur ədəbiyyat və transmilli,

androgen “şərqqərb” mədəniyyətinin yaranmaqda olduğu barədə qənaətə gəlməyə imkan verir. Təbii ki, bu ehtimalı mülahizələrin gerçəkliyini gələcək proseslər göstərəcək, digər tərəfdən, mədəniyyətlərin milliliyinin qorunması yolunda antiqlobalizm hərəkatı da göz önündədir. Ancaq bununla belə Şərqi kətləvi marağ bütövlükdə Qərbdə, Avropa ölkələrində, eləcə də müasir Rusiyada mühüm kulturoloji, ictimai və müəyyən mənada siyasi hadisədir.

Rusiya İslam Universiteti

Rusiyada bu prosesə təkan verən amillərdən biri də burada xeyli sayda (bəzi məlumatlara görə 30 milyona qədər) müsəlmanın yerli xalq kimi məskunlaşması və yerli islam mədəniyyətinin əsl intibah dövrünü yaşamasıdır. İslamın müasir Rusiyada vəziyyəti sovet dövrü ilə müqayisədə xeyli dəyişilib. Təbii ki, sovetəqədərki illərdə də Rusiyada islam inkişaf edə bilirdi. Qazanda “Məhəmmədiyyə”, “Qasımiyyə”, Ufada “Qaliyə”, Orenburqda “Hüsəniyyə”, Troitskdə “Rəsuliyə” kimi məşhur mədrəsələr, məktəblər vardı. Tək Qazan quberniyasında inqilabdan əvvəl minə qədər, Orenburqda üç yüzdən çox mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. XX əsrin əvvəllərində yeni tipli, “üsuli-cədid” məktəbləri yaranmağa başlamışdı. Lakin sovet dövründə

vəziyyət tam dəyişdi. 1939-cu ildə Rusiya ərazisində bütün islam mədrəsə və məktəbləri bağlandı. Bütövlükdə Sovetlər İttifaqının müsəlmanları ancaq Buxara mədrəsəsində (1945-dən) və Daşkənd Ali İslam İnstitutunda (1971-dən) dini təhsil ala bilirdilər.

SSRİ dağıldıqdan sonra Rusiya Federasiyasında bir çox islam universitetləri, mədrəsə və məktəblər açılmışdır. Qazanda Rusiya İslam Universiteti, Moskva İslam Universiteti, Ufada Rusiya İslam Universiteti, “Məhəmmədiyyə” mədrəsəsi (Qazan), Şimali Qafqaz İslam Universiteti (Nalçik), İmam əş-Şəfi adına İslam Universiteti (Maxaqala), “Məhinur” mədrəsəsi (Nijni-Novqorod) və bir çox digər islam təhsil ocaqları uğurla fəaliyyət göstərir. Dövlətin yardımı ilə İslam mədəniyyətinə, elminə və təhsilinə dəstək fondu, Rusiya müftilər şurasının qərarı ilə İslam Təhsili üzrə Şura yaradılmışdır.

Rusiya ərazisində hələ 1883-cü ildə İsmayıl bəy Qaspiralının (1851-1914) nəşr etdiyi “Tərcüman” qəzeti bütün Şərqdə məşhur idi. Görkəmli türk maarifçi ziyalı İsmayıl bəy 1881-ci ildə Baxçasarayda öz nəşriyyat evini də yaratmışdı.

İnqilaba qədər Rusiyada “Tərəqqi”, “Əl-İslah”, “İdil”, “Tucor” kimi islam qəzetləri, “Şura”, “Dünya və məişət”, “Din və məişət” kimi jurnallar çıxıb. Sovetlər dövründə, 1928-ci ildə SSRİ-də islam mətbuatı bağlanır, yalnız Türkünstanda “Sovet Şərqi müsəlmanları” jurnalı bir müddət dərc olunaraq bağlanır, 1968-ci ildə yenidən bərpa edilir.

Son dövrdə Rusiyada bir çox islam mətbu orqanları (“Əs-səlam”, “İslam Minbəri”, “İman”, “Xalq avazı”, “Mədinə əl-İslam”, “İslam”, “Minarə”, “Mövlud-an-Nəbi”, “Azan”, “Turanın səsi”, “Qiblə”, “Bulqar”, “İslam və cəmiyyət”, “İslam nuru”, “Məclis”, “Risalət” və s.), televiziya və radio verilişləri (“Sayt-ul-İslam”, “Quran

surələri”, “Min bir gün”, “Minarə”, “Müsəlmanlar”, “İslam dünyası”, “Rusiya əl-Yaum”, “Məkkə” və s.), internet saytları (islam.ru, islamrf.ru, islamnews.ru, moslem.ru, islamdag.ru, mufti.ru, islamnn.ru, islamnasledie.ru, miu.su, e-riu.ru, islamsibir.ru, kazan-islam.org, gulistan.cap.ru, kul-sharif.ru, halifat.ru, ansar.ru, medina.su və s.) açılmışdır.

Gül-Şərif məscidi. Tatarıstan

Hazırda Rusiyada islam poliqrafiyası da geniş intişar tapıb, “Ənsar”, “Bədr”, “İman”, “İhlas”, “Mədinə”, “Umma”, “Harun Yəhya” kimi nəşriyyatlar fəaliyyət göstərir.

İslam memarlığı da Rusiyada sürətlə inkişaf etməkdədir: “Tövbə” (Naberejni-Çelnı), “Lalə” (Ufa), “Gül-Şərif” (Qazan), “Rəşid” (Nijqorod) məscidləri, Moskva, Nadım, Nijnekamskda tikilmiş digər yeni məscidlər öz orijinal modern üslubu ilə seçilir.

Müasir Rusiyada islama marağın təzahürü olaraq bir çox məscidlər və mədrəsələrin inşası ilə yanaşı, müxtəlif mərkəzlər yaradılır, xüsusi jurnallar dərc olunur, fondlar, dərnəklər, dini musiqi ansamblları fəaliyyət göstərir, halal istehsal inkişaf edir.

Rusiya müsəlmanlarının ictimai-siyasi fəallığı da xeyli artmışdır. İslam və islam yönümlü əsas ictimai-siyasi partiya və təşkilatlar bunlardır: Ümumrusiya islam konqresi ictimai siyasi hərəkatı, Rusiya Avrasiya partiyası, “Avrasiya” partiyası, Dirçəliş islam partiyası, eyni adlı beynəlxalq islam siyasi təşkilatının yerli bölməsi olan Rusiya islam komitəsi, Rusiya islam partiyası, İslam konqresi, “Məclis” ümumrusiya ictimai birliklər ittifaqı, Rusiya müsəlmanları ittifaqı partiyası, Rusiya müsəlmanları ictimai hərəkatı, Nur ictimai hərəkatı, Rifah siyasi ictimai hərəkatı, Rusiya islam irsi ictimai hərəkatı, Haqq ictimai hərəkatı və b. Ümumrusiya miqyaslı bu kimi partiya və təşkilatlardan başqa, bir sıra yerli qurumlar da fəaliyyət göstərir.

İctimai-siyasi və mədəni həyatda islamın belə fəallığı rusiyalı müsəlman və həm də qeyri-müsəlman yazıçı və şairlərin də yaradıcılığında islam mövzusunun aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Ən səthi müşahidələr belə göstərir ki, Rusiyada son illərdə ədəbiyyat və incəsənətdə islam mövzusu fərqli yanaşmalarla olsa da geniş yer tutmağa başlamışdır. Bu mövzuda ədəbi-bədii yaradıcılığın şaxələndiyini və rəngarəngliyini belə bir fakt da təsdiqləyir ki, bir neçə ildir müsəlman müəlliflərin və islam mövzusunda yazan digər din mənsublarından olan sənətkarların bədii, sənədli filmlərinin, bədii, elmi-kütləvi, publisist ədəbi əsərlərinin müsabiqələri artıq ənənəyə çevrilmişdir.

“Qızıl minbər” müsəlman kinosu festivalı, “Şirin Quranı oxuyaraq”, “İslam çıxışı”, “Məhəmməd Peyğəmbər – aləmlər üçün inayət” ədəbi müsabiqələri və digər

tədbirlər keçirilir. Rusiya Müftilər Şurası, İslam nəşriyyatı “Umma”, “Novosti” Xəbərlər Agentliyi, Mətbuat və kütləvi informasiya federal agentliyi tərəfindən təsis olunmuş poeziya, nəsr və publisistika üzrə keçirilən bu kimi müsabiqələrdə islam və müsəlman xalqlarının həyatına həsr olunmuş əsərlərin müəllifləri mükafatlandırılır.

“İslam çıxışı” mükafatı həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman müəlliflərə verilir. İştirakçılar və mükafatçılar arasında Sergey İsayev (“Kəpənəklər”), Mixail Rodionov (“Fil” surəsindən), Qleb Pavloid (“Şəhid qız”), Holm van Zayçik (“Sönməmiş ayın işi”), Svetlana Çurayeva (“Səmadan aşağı”), Aleksey Svetkov (“İkinci Roma apreldə və ya Allah təşnəliyi”), Əlfinur Qafurova (“Ataulla Bayazitov”), Yuliya Prudnikova (“Müsəlmanların əsas kitabı”) və bir sıra digər müəlliflərin müxtəlif janrlı əsərləri var.

“Məhəmməd Peyğəmbər – aləmlər üçün inayət” ədəbi müsabiqəsinin son qaliblərindən biri isə nəsr və elmi araşdırmalarla da məşğul olan Fatimə (İrina) Tahirovadır. İslamı qəbul etmiş bu şairənin Peyğəmbərə həsr olunmuş şeiri (“Məhəmməd”) öz təbii səmimiyyətilə maraq doğurur:

*Мухаммад – последний луч света Аллаха,
Кто будет указывать правильный путь.
Во всем он примерный, дарующий благо,
Словами Аллаха сказал миру: – Будь!*

*Он великодушный, учивший нас братству,
Друг друга любить, зла не причинять,
Быть верными Богу, иные богатства –
Терпенье и веру в душе сохранять.*

*К чему призывал, так и жил он, страдая,
И жертвовал всем, чтоб возвысить Ислам.*

*Всем тем, кто последовал, благословляя,
Оставил он Сунну и Книгу – Коран.*

Мəhəmməd – Allahın düzgün yol göstərən son nur şüası. Hər şeydə nümunə, inayətli, dünyaya Allahın sözünü çatdırdı: – Ol! O genişürəklidir, bizə qardaşlıq öyrətdi, bir-birimizi sevməyi, şərdən uzaq olmağı, Allaha sədaqəti, digər məziyyəti – dözümlü və inamı qəlbində saxlamağı. Nəyə çağırırdısa, özü də elə yaşayırdı, İslam yolunda əzaba qatlaşıraq, hər şeyi qurban verərək. Yoluyla gedən hamıya xeyir-dua verərək, Sünnə və Kitabı – Quranı qoydu.

Diqqətə çatdırmaq istərdik ki, belə müsabiqələr yalnız islami mövzuları deyil, ümumən müasir müsəlman dünyasına aid geniş məsələləri əhatə edir. Müasirliyə nümunə kimi belə bir faktı qeyd edək ki, “İslam çağırışı” ədəbi müsabiqəsinin adı “rus müsəlmanı” Müslüm Dmitri Əhtəmovun eyniadlı futurist döyüş janrlı əsərindən götürülüb.

Rus ədiblərinin son illərdəki islami əsərlərinin mövzusu əsasən müasir dünyada müsəlmanların həyatı, dini-millətlik konfliktlər, islamın humanist dəyərləri, qloballaşma dövrünün yaratdığı ziddiyyətlər və sairədir. Müasir rus ədəbiyyatında mühüm islam əraziləri və mərkəzləri, xüsusən, Qafqaz, Orta Asiya, İran, Türkiyə, İstanbul, eləcə də müxtəlif regionlarda müsəlman xalqlarının cəlb olduğu konfliktlər (Qafqaz, Əfqanıstan, İraq) haqqında da əsərlər meydana çıxır.

Bu baxımdan, “vətənpərvərlər” blokuna yaxın olan müasir rus şairəsi Marina Strukovanın “cihad” anlayışı, xüsusən çəçen xalqının son dövrdəki faciələri, bu konfliktin mənəvi-tarixi və dini-psixoloji səpkiləri şərh olunan, müəllifin bu xalqa, onun mücadiləsinə hörməti ifadə olunan oçerkləri maraq doğurur. Klassik rus poeziyasının

humanist ənənəsinə sadıq qalan Marina Strukova çəçen münəqişəsinin ikitərəfli faciəviliyini bildirir: “Öz Yurdu-
mun vətəndaşı kimi onları düşmən hesab etməliyəm. An-
caq buna baxmayaraq, ixtiyari onlara rəğbət bəsləyirəm:
kiçik respublika neçə illərdir öz müstəqilliyinə çalışır,
fikirləşirsən ki, bütün bunların arxasında həqiqət var.
Bundan əlavə, mən qəhrəmanlığa istənilən təzahüründə
hörmət edirəm... Vətəndaş kimi mən anlayıram ki,
Rusiyanın dincliyi naminə Çeçnyə qətiyyətlə və tezliklə
ram edilməlidir. Ancaq şair kimi onun qiyamçı, azadlıq-
sevər və gözəl xalqına valeh olmaya bilmirəm. Qafqazın
arilərində... Onların ideallarının, cəfali düşüncə və hissləri-
nin təntənəsi bizim idealların məğlubıyyətidir. Həm biz,
həm də onlar ümumbəşəri dəyərlərə inanmırıq. Onlar
Xilafət, biz böyük Derjava xəyalındayıq... Mütləq azadlıq
təşnəsi olan kiçik xalqın faciəsi” («Как гражданин своего
Отечества, я должна считать их врагами. Но, несмотря на
это, поневоле симпатизирую: маленькая республика
столько лет отстаивает свою независимость, что думается
– своя правда за всем этим кроется. К тому же, я уважаю
героизм в любом его проявлении... Как гражданин, я по-
нимаю, что Чечня должна быть усмирена во имя спокой-
ствия России решительно и быстро. Но как поэт – не
могу не восхищаться ее мятежным, свободолюбивым и
красивым народом. Арийцами Кавказа... Торжество их
идеалов, выстраданных мыслей и чувств означает пора-
жение идеалов наших. И мы, и они не верим в общечело-
веческие ценности. Они в мечтах о Халифате, мы – о
великой Державе... Трагедия маленького народа,
жаждущего абсолютной свободы»).

Dini-etnik çalarlı müasir regional konfliktlərə aid
əsasən analitik-publisistik əsərlər yazılsa da, ənənəvi
motivləri davam etdirən, tarixi-psixoloji amilləri və bəzən
antiislam stereotiplərini önə çəkən bədii nümunələr –

V.Makaninin “Qafqaz əsiri”, V.Pelevinin “Papaqlar qül-
lələrdə”, L.N.Puçkovun “Russayağı cihad”, “Mücahid”
əməliyyatı”, Y.Çudinovanın “Paris Notr-Dam məscidi”
kimi povest və romanlar, “islam terrorizmi” barədə filmlər,
seriallar da ortaya çıxır. Çudinovanın antiutopiya səciyyəli
əsrinin – süjeti islamlaşmış Fransanın paytaxtında keçmiş
Paris Notr-Dam kilsəsinin yerindəki Əl-Frankoni məscidi
ətrafında qurulan “Paris Notr-Dam məscidi” («Мечеть
Парижской Богоматери») romanının qərəzli antiislam
səciyyəsi xüsusi nəzərə çarpır (müasir Rusiyada islama
ictimai-elmi münasibətdəki ziddiyyətli məqamlar haqqında
bah: Ариф Алиев. Коран в России. М., 2004).

Qafqazdakı konfliktlərin dini-milli baxımdan əks
stereotiplər mövqeyindən təfsirinə isə daha çox müasir
çəçen şairləri Timur Musurayev, Musa Geşayev, Şamil
Mənsur, Xasməhəmməd Hacımuradov, Cəmil Şanmort,
Əlixan, Ömər Yarıçev, Xas-Məhəmməd, Ziba İbadullahi,
Fərizə və başqalarının əsərlərində rast gəlmək olar. Cihad
folkloru və ədəbi ənənəsindən qaynaqlanan bu mütləq
mövqeyin leytmotivini T.Musurayevin aşağıdakı sətri ifadə
edir: “Nəsillər daşlarda bir bunu oxuyacaq: Allah və Azad-
lıq!” («Потомки прочтут на камнях одно лишь: Аллах и
Свобода!»); M.Lermontovun dağlılar haqqında yüz əlli il
əvvəl dediyi: “Onların Allahı – azadlıq, onların qanunu –
müharibə” / «Их бог – свобода, их закон – война» / fikri
ilə analogiya maraqlıdır.

Lakin müasir cihad poeziyasında bu sonsuz qarşı-
durmanın faciəviliyini, milliyyətindən asılı olmadan sadə
insanların qardaşlığını və siyasət qurbanları olmasını bildi-
rən əsərlər də çoxdur:

*Скажи, солдат, скажи, родной,
Кому нужна война?*

*Подумай – кто всему виной
В любые времена?!*

«К»

*Söylə, əsgər, söylə, əzizim,
Kimə lazım müharibə?
Fikirləş – günahkar kimdir
Bütün zamanlarda?!*

“К”

*Я пишу о любви, и века раскрывают объятия.
Я пишу о любви, и на сердце светло и легко,
потому что, по сути, мы сестры родные и братья,
И один у нас Бог, хоть неведомый и далеко.*

«К»

*Mən sevgidən yazıram və əsrlər qucağını açır.
Mən sevgidən yazıram və qəlbim işıqlanır, yüngülləşir,
Çünki əslində biz doğma qardaş və bacılarıq,
Və bir Allahımız var, bilinməz və uzaqlarda olsa da.*

“К”

Bəzi əsərlərin məzmunu isə müharibənin daha dəhşətli simasını, onun adiləşib sanki qapalı dairəyə çevrilməsini, sadə insanların adı güzəranı ilə qovuşub “vərdişə” dönmüş çıxılmaz faciəviliyini aşkarlayır. İnsanlara sülh, əminlik gətirəcək dini motivlərin belə bir ovqatla çulğaşması bədbinliyi daha da dərinləşdirir. Əlixan adlı çeçen şairinin “Dua” şeiri bu əhvalı ifadə edir:

Молитва

*Хвала Аллаху, Господу миров!
Царь в день суда, о, милосердный Боже!
Твоим путём я день минувший прожил.
Благодарю Тебя за хлеб и кров.*

*Обычный день, обычные дела.
Полуденный намаз стоял в мечети,
Привёз домой дрова, помог соседям.
Все кони целы, вся семья цела.*

*К ночи опять заехал на войну.
Оружие на месте, невредимо.
Стрелял три раза, два, похоже, мимо.
Домой вернулся и любил жену.*

*Вот утро, я стою перед тобой.
Прошу того же, что все эти годы -
Нас укрепи увеличением рода.
Дай выжить, не поранившись войной.*

*Прошу Тебя укрыть от глупых мин,
От снайпера, зачистки и засады,
Семью, коней и остальное стадо.
Пошли удачу. Иншалла. Аминь.*

Алихан

Dua

*Şükür olsun Allaha, aləmlərin Rəbbinə!
Qiyamətin şahına, ey rəhim Allah!
Keçən günü sənin yolunla yaşadım.
Sağ ol verdiyin çörəyə və daldalanacağa görə.*

*Adi gün, adi işlər.
Günorta namazı məsciddəydim,
Evə odun gətirdim, qonşuma kömək etdim.
Bütün atlar salamat, bütün ailə salamat.*

*Axşama yenə müharibəyə baş çəkdim.
Silahım yerində, salamat.
Üç dəfə atəş açdım, ikisi, görünür, yan keçdi.
Evə qayıtdım, arvadımı sevdim.*

*Budur, səhər, qarşında dururam.
Eyni şeyi illərdir diləyirəm –
Bizi nəsil artımıyla möhkəmlət.
Qoy yaşayaq, müharibədən yaranmayaraq.*

*Təmənnə edirəm Səndən, axmaq mərmilərdən,
Snayperdən, “təmizləmə” və pusqudan qoru
Ailəmi, atlarımı və qalan sürümü.
Uğur təmənnəsindəyəm Səndən. İnşallah. Amin.
Əlixan*

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövrdə deyil, ən azı yüz əlli ildən çox tarixi mərhələdə izlənən, dini çalar daşısı da, mahiyyətcə siyasi proseslərin, bir qayda olaraq, mərkəzi hakimiyyətin siyasi cinayətlərinin nəticəsi olan bu qarşıdurma sovet illərində də müəyyən gizli formada təzahür etmişdir. Həm Qafqazın, həm də Rusiyanın qabaqcıl ziyalıları bu kimi konfliktləri dərin ürək yanğısı və təəssüflə qarşılamaş və dostluğa, sülhə çağırmışlar. Dmitri Kedrinin hələ 1945-ci ilin fevralında – övladları Almaniya ilə müharibədə sovet vətəni uğrunda qəhrəmancasına vuruşan Qafqaz, eləcə də Krım müsəlmanlarının yurdlarından sürgün edildikləri bir dövrdə – qafqazlıların nümayəndəsi Kaysın Kuliyəvə ünvanladığı şeirdən aşadığı parçalar bu baxımdan səciyyəvidir:

Кайсыну Кулиеву

*Ночь поземкою частой
Заметает поля.
Я пишу тебе. Здравствуй!
Офицер Шамиля.*

*Вьюга зимнюю сказку
Напевает в трубу.
Я прижал по-кавказски
Руку к сердцу и лбу.*

*Искры святочной ваты
Блещут в тьме голубой...
Верно, в дни газавата
Мы встречались с тобой.*

*Тлела ярость былая,
Нас враждой разделяя:
Я – солдат Николая,
Ты – мюрид Шамиля.*

*Но над нами есть выше,
Есть нетленнее свет:
Я не знаю, как пишут
По-балкарски «поэт».*

*Но не в песне ли сила,
Что открыла для нас:
Балкарцу – Россию,
Славянину – Кавказ?*

*Эта сила – не знак ли,
Чтоб скитаньем ведом,*

*Заходил ты, как в саклю,
В крепкий северный дом...
...К утру иней налипнет
На сосновых стенах...
Мы за лирику выпьем
И за дружбу, кунак!*

Kaysın Kuliyeva

*Gecə küləyi tez-tez çölləri basır. Sənə yazıram. Salam!
Şamilin zabiti. Çovğun qış nağılını boruya oxuyur. Mən
qafqazsayağı əlimi ürəyimə və alnıma qoyuram. Milad
pambığının qıgılcımları mavi zülmətdə işıldayır. Düzdür, biz
səninlə qazavat günləri görüşdük. Köhnə qəzəb közərir,di,
bizi düşməncəsinə ayıraraq: mən – Nikolayın əsgəri, sən –
Şamilin müridi. Ancaq üstümüzdə, yuxarıda sonməz işıq var:
bilmirəm balkarca “şair” necə yazılır. Ancaq nəğmənin gücü
deyilmi bizə açan: balkara – Rusiyanı, slavyana – Qafqazı?
Bu qüvvə işarə deyilmi ki, sən sərsəri gəlib öz koman tək
möhkəm şimal evinə girəsən... Səhərə şam divarlar qırov
bağlayır... Biz lirikanın və dostluğun şərafinə içək, qonaq!*

Dini ideyalarla pərdələnən bu kimi faciəvi hadisələr baş alıb getsə də, dinlər, sivilizasiyalar arasında əslində siyasi-iqtisadi maraqlardan qaynaqlanan toqquşmalar, islam aləminə qarşı ideoloji, siyasi, iqtisadi və hərbi təzyiqlər, ədalətsizlik və saxtakarlıq, təxribat və cinayət artsa da, islamın və müsəlmanların haqqı təsbitlənmək, həqiqəti təsdiqlənmək məcburiyyətindədir. Son dövrlərdə məhz müsəlman üləmaları həm yəhudilərə, həm xristianlara barış, dialoq, anlaşma təklifi ilə müraciət etmişdir. İslam dünyasının həqiqəti göz qabağında olduğundan bu yaxınlarda 138 müsəlman üləmasının dini barış və dialoq, ədalət barədə açıq məktubuna 100 katolik və protestant

din xadimi öz cavabında səlib yürüşləri və müasir “anti-terror əməliyyatları” zamanı xristianların törətdikləri günahlara görə Allahdan və bütün müsəlman ümmətindən üzr istəmişdir.

Müasir rus ədəbiyyatında da müəyyən ziddiyyətli məqamlara baxmayaraq, bir sıra yazıçılar islama obyektiv münasibət bildirilir, yaşanılan faciələrinin əslində dinə, xüsusən islama heç bir dəxili olmadığı göstərilir. Çağdaş rus yazıçı və şairlərindən M.Sinelnikov, A.Kuşner, A.Svetkov, B.Nosik, S.Taşevski, Q.Şulpyakov, M.Boqatiryov, D.Kosirev (Master Çen) və digərlərinin yaradıcılığında Şərq, islam mövzusu məhz bu baxımdan önəmli yer tutur.

İslam mədəniyyəti, Rusiyada islam haqqında tədqiqatlar da hazırda genişlənməkdədir. Ermitajın direktoru, məşhur alim M.B.Piotrovskinin islam mədəniyyətinə dair tədqiqatları ciddi elmi dəyərə malikdir. Rusiyada islamşünaslıq sahəsində həmyerlilərimiz, islamın mahiyyəti, müasir dünyada və Rusiyada mövqeyi haqqında araşdırmaların müəllifi Heydər Camalın, Qafqaz strateji araşdırmalar institutunun geomədəniyyət departamentinin direktoru, filosof, Quranın rus dilinə son dövrdə ən dəyərli tərcüməsinin və “İslamşünaslıq” dərslisinin müəllifi Elmir Quliyevin, Rusiyada Quranın elmi-ideoloji dərki haqqında tədqiqatlar müəllifi Arif Əliyevin fəaliyyəti də əhəmiyyətlidir.

Məşhur tərcüməçi, tədqiqatçı, şair Mixail Sinelnikovun yaradıcılığını xüsusi qeyd etmək istərdik. Rus ədəbiyyatında Şərq və islam motivləri mövzusunun tanınmış tədqiqatçısı olan M.Sinelnikovun tənqidçi, esseçi, tərcüməçi, şair kimi ədəbi fəaliyyəti də başlıca olaraq müsəlman xalqlarının ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə bağlıdır. Şərq ədəbiyyatına aid, eləcə də rus şairlərinin islam mövzusunda əsərlərindən ibarət bir sıra antologiya və məcmuələrin, o cümlədən Azərbaycan poetik antologiyasının tərtibçisi, bir çox Şərq xalqlarının poeziyasından tərcümələrin (həmçinin

Xaqani Divanının, Hüseyn Cavid, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd İsmayıl şeirlərinin) müəllifi olan Sinelnikovun öz bədii yaradıcılığında da islam və Şərq mövzusu mühüm yer tutur. “Nəsimi”, “Cümə məscidi”, “Həzrəti Əyyub”, “Səhra”, “Dehli məscidində”, “Süleyman dağı”, “Xalçaçı qadınlar”, “Çərxi-fələk”, “Sarayevo xatirələri” kimi şeirləri, “Fars miniatürləri” silsiləsi islam dininə və Şərq aləminə, o cümlədən Azərbaycan tarixinə, fəlsəfəsinə, mədəniyyətinə və poeziyasına dərin bələdlikdən və daxili bağlılıqdan xəbər verir. Şərq-islam mədəniyyətinin təbliğində böyük xidmətləri olan Mixail Sinelnikovun A.P.Mejirova ithaf etdiyi “Yalnız İslam səhralarında deyil...” (2004) şeiri dini etiqadın dərinliyini, əslində, insan varlığını və fəaliyyətini tam ehtiva etdiyini, mənəvi-ruhsal aləmdə, ehtirası ram edən səbirdə, şeirdə, hər bir əməldə aşkarlandığını, Allah yolunun asan olmayan daxili mənəvi yol olduğunu ifadə edir:

A. П. Межирову

*Не только в пустынях Ислама,
Где солнце по ржавым холмам
Сражает и косо и прямо
Скитальцев, одетых в ихрам...*

*Но в каждом душевном движении,
В терпении под ношей страстей,
И, в частности, в стихосложении
Под оком духовных властей.*

*И в самых невинных эклогах –
О совести несколько строк...
«Путь к Богу не должен быть лёгок!» –
Сказал на прощанье Пророк.*

A. P. Mejirova. Yalnız günəşin paslı təpələrdə ehramlı sərgərdanları əyri və düz vurduğu İslam səhralarında deyil, ruhun hər bir ehtizazında, ehtiras yükü atındakı səbirdə və həm də mənəviyyat hakimlərinin gözü altında şeiriyyatda. Və ən məsum ekloqlarda – vicdan haqqında bir neçə sətir... “Allah yolu asan olmayacaq!” – Peyğəmbərin vida sözü.

Son illərdə rus yazıçılarının islam mövzulu tarixi-detektiv əsərləri də geniş yayılmaqdadır. Siyasi icmalçı, ixtisasca çinşunas olan D.Kosirevin (Master Çen) Abbasilər dövründə Xilafətdəki siyasi mübarizəyə həsr olunmuş “Abbas sarayının sevimli qırğısı” («Любимый ястреб дома Аббаса») romanı son illərin ədəbi prosesində maraqlı hadisələrdəndir.

Müasirlik baxımından, yuxarıda toxunulduğu kimi, Nobel mükafat laureatı İosif Brodskinin İstanbul haqqında şeirləri diqqətəlayiqdir. Brodski İstanbulun ənənəvilikdən fərqli, yeni obrazını, simasını yaradır. Şərq-Qərb kolliziyası burada sivilizasiyalar müstəvisindən başqa, Avropa insanının daxili aləmi, psixologiyası, islam aləminə müəyyən qədər stereotip baxışı (“yer-yer, yer-çalma tipli minarə” ifadələri şablon avropalı qavrayışına işarədir) vasitəsilə verilir. Duyğular predmetləşir, detallar geniş məna qazanır, İstanbul Avropa ədəbiyyatında dərk olunmamış və bəlkə də dərk mümkün olmayan rəmzi obrazı aşkarlanır. “Rit-ratto di donna” şeiri bu mənada səciyyəvidir:

*Нога в чулке из мокрого стекла
блестит, как будто впласть пересекла
Босфор и требует себе асфальта
Европы или же, наоборот, –
просторов Азии, пустынь, щедрот
песков, базальта...*

*Что перед ней сейчас? Зима. Стамбул.
Ухмылки консула. Настырный гул
базара в полдень. Минареты класса
земля-земля или земля-чалма
(иначе – облако). Журна, сурьма.
Другая раса.*

*Ауақ yaş şüşədən corabda
parıldayır, elə bil Bosforu
üzərək keçib və Avropanın
asfaltını və ya, əksinə, –
Asiya məkanlarını, səhra genişliyini,
qumların səxavətini,
bazalt istəyir...*

*İndi qarşısındakı nədir? Qış. İstanbul.
Konsulun qımışması. Günorta çağı
bazarın inadkar küüyü.
Yer-yer və ya yer-çalma
(başqa cür – bulud) tipli
minarələr. Zurna, sürmə.
Başqa irq.*

Brodskinin janr etibarilə məqalə, lirik şeir, risalənin çulğışmasından ibarət “İstanbul səyahət” essesi Şərqə və İslama mürəkkəb və ziddiyyətli münasibətilə bərabər XX əsr ədəbi təfəkkürünün faktı kimi maraqlı kəsb edir. Bir çox rəylərdə göstərildiyi kimi, sovet rejiminə neqativ münasibətlə İslama münasibətin bəzən paralelləşməsinə baxmayaraq, bu əsərdə İstanbul əslində müəllifin fərdiyyətçi həyat fəlsəfəsinin, insanın zaman və məkanda mövqeyi haqqında düşüncələrinin ifadəsidir. Brodski Şərq-Qərb əksliyini zaman müstəvisinə keçirərək, fərdin və dünyanın keçmişini və indisi arasında əlaqələri araşdırır, İstanbulla

səyahət keçmişə səyahətə dönür. Qəhrəmanın zamanla əbəs mübarizəsi onu öz daxilinin dərinliklərinə endirir, İstanbul öz tarixi keçmişini və indisiylə müəllif düşüncələrinin, fərdi ziddiyyətlərin, sarsıntıların metaforik təzahürü kimi təcəssüm olunur, bu şəhərin məkani obrazı şərtilənir, zaman, yaddaş əsas anlayışlara çevrilir.

Brodskidən təsirlənərək 1982-ci ildə Kırmda yazdığı “Gəmilər bura İstanbuldan gəlir” şeirində istedadlı şair Vladimir Svetlosanov bir sıra tarixi assosiasiyalardan və obrazlardan (Qay Katull, Herakl, Evksin, Evsterna, Pont, Brodski özü), aşkar və mətnaltı sitatlardan istifadə edərək yaşadığı mühitdə həqiqi insani azadlıq istəyini, mövcud sistemdə taleyinin süstlüyünü və mənasızlığını geniş mədəni fonda ifadə edir. Şeirdə iki obraz arasında təzad yaranır – bir tərəfdən, İstanbuldan qüssə və xiffət gətirən “gəmilər”, digər tərəfdən, uzaqlarda olan, qapalı (“üfüqin görünmədiyi”), parlaqlıq, şuxluq, nəvazişdən məhrum öz Novoveronskunda mənasız və kütcəsinə ümumi noxta ilə sürüyəcəyi “taleyin barjası” qarşılaşdırılır. Lakin daxilindəki fəlsəfi kədər, “Heraklın bir gün də tablaşmayacağı” yük hər şeyi – İstanbuldan gələn, “siyahıda olmayan” gəmiləri də, vətəndəki “tale barjası”nı da mənasızlaşdırır (digər motivlərlə bağlı olsa da bu şeir inqilabdan sonrakı rus emiqrantlarının qüssəsini xatırladır və rus ədəbiyyatında İstanbul obrazının fəlsəfi kədərlə bağlı yeni məna çalarını aşkarlayır):

*Корабли сюда идут из Стамбула
И приносят тоску с собою снова.
Помнишь, как же там, у Гая Катуллы:
«О бессмысленный век и бестолковый!»*

*Вот сижу я на берегу Эвксина,
Отдаленной той вотчины Эвтерны,*

*И такая уж на сердце кручина,
Что Геракл с ней и дня не протерпит.*

*Да еще эта беда с кораблями!..
Нет уж лучше б мне сидеть в своем Ново...
И тащить баржу судьбы в общей лямке,
Так бессмысленно и так бестолково.*

*Хоть ни ласки в нем, ни блеска, ни лоска,
Но зато и не видать горизонта.
В этом прелесть одна Нововеронска,
А другая – что далек он от Понта.*

*Кораблей таких и не было в списках.
Так откуда же они понаплыли ...
Помнишь, как же там, у Бродского в Письмах:
«Понт шумит за черной изгородью пиний».*

Gəmilər bura İstanbuldan gəlir və özüylə yenə xiffət gətirir. Yadındamı, Qay Katuldakı kimi: “Ey mənasız və küt zəmanə!”. Bax Evksin sahilində oturmuşam, uzaq Evterpa mülkündə, qəlbimdə elə şaşqınlıq ki, Herakl bir gün də tablaşmaz. Bir yandan da bu gəmilərin bəlası!.. Yox, yaxşısı bu ki, oturum öz Novo... Və tale barjamı ümumi noxtada sürükləyim, Elə mənasız və kütcəsinə ki. Burada parlaqlıq, şuxluq, nəvaziş olmasa da, Ancaq heç olmazsa üfüq burdan görünür. Novoveronskun ləzzəti bir bunda, başqası isə – Pontdan uzaq olmasındadır. Bu gəmilər heç siyahıda olmayıb, bəs haradan üzüb gəliblər... Yadındamı, Brodskidə Məktublarındakı kimi: “Pont şam çəpəri arxasından səs salır”.

Müasir dövr rus ədəbi prosesinin maraqlı bir hadisəsi də rusdilli müsəlman, o cümlədən islamı qəbul etmiş rus yazıçı və şairlərinin yaradıcılığında islam mövzudur. Son illərin rusdilli ədəbiyyatında islam mövzusu yüksək

bədiilik və məna dərinliyi ilə məşhur Azərbaycan yazıçısı Çingiz Hüseynovun 2003-cü ildə Moskvada dərc olunmuş “Aşmış bardağdan suyu axmağa qoymayasan” («Не дать воде пролиться из опрокинутого кувшина. Кораническое повествование о пророке Мухаммеде») romanında təcəs-süm olunmuşdur. Həzrəti Məhəmmədin (s.ə.) həyatına həsr olunmuş romanda onun peyğəmbərlik missiyası, ali şəxsiyyəti, daxili aləmi əks olunub. Peyğəmbərliyin, səmavi anlamların fəvqəlliyi, ülviliyi və adi dünyadan fərqi əsərin metaforik adında da ifadə olunmuşdur: möcüzəli şəkildə Məkkədən Qüdsə keçən və səmələrə, göylərin yeddi qatına merac edən Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.) adi zaman ölçülərində geri dönərkən meracdən əvvəl əlindən düşmüş bardağı tutaraq suyu dağılmağa qoymur (aşan bardağdan dağılan su motivinin L.Tolstoyun “Hacı Murad”ında da izləndiyini xatırlatmaq istərdik).

Ümumən, rusdilli müsəlman yazıçıların, xüsusən, O.Süleymanovun, T.Zülfüqarovun və digərlərinin yaradıcılığı mövzumuz baxımından maraqlı kəsb edir.

Müasir Rusiyada maraqlı bir ədəbi fakt da bir sıra ədiblərin məscidlər ətrafında cəmləşməsidir. Bu müəlliflərin həvəskar səviyyəsində olan əsərləri möminlərin səmimi dini duyğularını ifadə edir. Bu baxımdan Volqaboyu ərazisindən İsmayıl Əliyev, Mədinə Əliyeva, Nadejda Pavlovskaya, Zifa İsayeva, İrina Vasilevskaya, Sait Rəisov, Ramiz Səidov, Ənvər Bayramovun adını çəkə bilərik. On beş yaşlı Ramiz Səidovun “Azan”, Nadejda Pavlovskayanın “Mədinə...” şeirləri, İrina Vasilevskayanın “Ağ şeir”i bu çevrənin yaradıcılığını səciyyələndirir:

Азан

Ночной азан.
Пробудив тишину в деревне,
Льетса ночной азан.
Стоит муадзин в минарете
И к намазу зовет мусульман.
Так красиво разлиться с эхом
Может только ночной азан.
Он в душу пронзится каждого,
Заставит задуматься о жизни своей.
Услышав слова призыва,
Звезды ярче блестят в небесах.
Он доносится всем до едины
И находит отзыв в сердцах.

Рамис Саитов

Азан

Axşam azanı. Kənddə süikutu canlandırır, axşam azanı süzülür. Müəzzin minarədə durub müsəlmanları namaza çağırır. Əks-sədayla belə füsunkar ancaq axşam namazı yayıla bilər. O, hər kəsin ruhuna işləyib, həyatı haqqında düşünməyə sövq edər. Çağırış səsinə eşidib, səmada ulduzlar daha parlaq yanır. O, hamıya çatır və qəlblərdə səda tapır.

Ramiz Səidov

Белые стихи

(Подражание переводам с восточных языков)

Если спросят меня, как я вижу Ислам,
Что проходит пред мысленным взором моим
При прочтении этого слова?
Это слово огромно, как мир...

222

Как богатые краски персидских ковров
Бесконечно сменяют друг друга картины.
Это Мекка и толпы паломников,
Что стремятся сюда отовсюду.
Минареты в сиянии солнца восхода,
Рамадан и священное слово пророка.
Это строгие суры Корана
И изящные строки письма по-арабски.
Это тоненький серп полумесяца,
Венчающий купол мечети,
И призывные речи муллы,
Что зовут весь народ на намаз.
Это сказки Востока, знакомые нам с детских лет,
Где Гарун аль-Рашид мудро правит народом своим.
Это легкая поступь у женщины,
Укрывших чадрую лицо,
Это гордость и стать у мужчин,
Что не мыслят себя без коня.
Это звуки зурны и роскошный базар,
Где найдет стар и млад подходящий товар для себя.
Если спросят меня, как я вижу Ислам,
Что проходит пред мысленным взором моим
При прочтении этого слова?
Это слово огромно, как мир...

Ирина Василевская

Ağ şeirlər

(Şərq dillərindən tərcümələrə təqlid)

Əgər məndən soruşsalar, İslamı necə görürəm, fikrimdən nə keçir bu sözü oxuyanda? Bu söz nəhəngdir, dünya kimi... Fars xalqalarının zəngin rəngləri kimi, rəsmlər bir-birini sonsuz əvəzləyir. Bu, Məkkə və hər yerdən bura axışan zəvvarlar dəstəsidir. Şəfəq çağında günəş şüalarında minarələrdir,

223

Ramazan və Peyğəmbərin müqəddəs sözüdür. Quranın səhih surələri və ərəb yazısının nəfis sətirləridir. Bu, minarəni tamamlayan ayparanın zərif haşiyəsidir, molla'nın xalqı namaza səsləyən çağırışıdır. Bu, Harun əl-Rəşidin xalqı müdrik idarə etdiyi, uşaqlıqdan tanış olan Şərq nağıllarıdır. Bu, sifətini çadrayla gizlətməmiş qadınların yüngül yerışıdır. Atsız özünü görməyən kişinin qüruru və qamətidir. Bu, zurna və uşaqdan böyüyə hamının özünə mal tapacağı zəngin bazar səsləridir. Əgər mənədən soruşsalar, İslamı necə görürəm, fikrimdən nə keçir bu sözü oxuyanda? Bu söz nəhəngdir, dünya kimi...

İrina Vasilevskaya

*Жемчужина земли – Медина.
Приди сюда, под сень ислама.
Душою прикоснись к святыне,
Послушай мудрого имама.
Пленяет взор своей красою
Мечеть, небесное творенье,
Она по высшему велению
Парит, как птица, над землею.
Ислам. Здесь все полно тобою,
Вся мудрость мира в этом слове.
Оно наполнено любовью,
Незыблемо в своей основе.
Стремятся в небо минареты.
И знают с детства мусульмане
Слова пророка Магомета,
Запечатленные в Коране.
Зеница мира, око света
И средоточие Вселенной –
Таков Коран. И книга эта
Для мусульманина нетленна.
Призыв муллы звучит с мечети,*

*Зовет к молитве правоверных.
С рождения впитывают дети
Значенье этих сур священных.
Жемчужина земли – Медина...*

Надежда Павловская

Yerin mirvarisi – Mədinə. Bura, islama gəl, müdrik imamı dinlə. Səməvi məscid ali hökmlə quş kimi yer üzündə pərvazlanır. İslam. Burada sən hər şeydəsən, dünyanın bütün müdrikliyi bu sözdədir. O, məhəbbətlə doludur, sarsılmazdır. Minarələr səmaya can atır. Və müsəlmanlar uşaqlıqdan Məhəmməd Peyğəmbərin Quranda təcəssüm olunmuş sözlərini bilirlər (müəllifin dini bilgisinin zəifliyi sezilir – A.H.). Dünyanın bəbəyi, işıq gözü və Kainatın məhvəri – Quran belədir. Və bu Kitab müsəlman üçün əbədidir. Məsciddən molla'nın çağırışı səslənir, möminləri namaza çağırır. Uşaqlar doğuluşdan bu müqəddəs surələrin mənasını mənimsəyir. Yerin mirvarisi – Mədinə...

Nadejda Pavlovskaya

Qurani Kərim Rusiyada müsəlmanlar, islamı qəbul etmiş ruslarla yanaşı, pravoslavlığa etiqad edən bir çox adi vətəndaşları da öz ilahi mahiyyəti ilə cəlb edir, mənən zənginləşdirir və hətta ədəbi yaradıcılıqlarına təkan verir. Rusiya Fövqəladə Hallar Nazirliyi sisteminin zabiti, çeçen müharibəsinin iştirakçısı, şeir və nəsrə də məşğul olan Pavel Çerkaşın xristian olaraq qalmaqla bərabər sonuncu ilahi Kitab adlandırdığı Quranı daimi mütaliyəyə daxili ehtiyac duyur, bundan mənən zənginləşdiyini bildirir və həm də surələrin sərbəst tərcüməsi ilə məşğul olur.

Yüz əlli il əvvəl Qafqaz müharibələrinin iştirakçısı olmuş klassik rus şairləri kimi, XX – XXI əsrlərin qovşağında buradakı yeni müharibədə döyüşmüş və islama daxilən bağlanmış pravoslav rus zabiti Pavel Çerkaşının Quran

surələrindən tərcümələrindən birini – “Əl-İnşiqaq” surəsinin tərcüməsini təqdim edirik:

Сура 84

Раскальвание

Аль Иншикак

Во имя Аллаха, Милостивого, Милосердного!

Когда небеса раскололись покорно,

И следом земля растянулась просторно,

Вмиг извержением опустошённая,

Так же, как небо, Аллаху покорная,

Тогда, человек, ты увидишься с Богом!

И в будущем это уже недалёком.

Коль в правую руку ты книгу получишь,

К семье возвратишься и радостным будешь.

Но если же в левую, что за спиной,

Погибнешь, утонешь в Огне с головой.

Ты мнил, что услада извечною будет,

Ты думал, Аллах о возврате забудет,

Поэтому жил ты, греховность любя.

Но как ты наивен: Бог видит тебя!

Зарёю и ночью клянусь, и луной,

Из слоя вы будете следовать в слой!

Так что вам мешает с душой помолиться,

При чтении Книги священной склониться?

Напрасно неверный Её избегает,

Всевышний все чёрные помыслы знает!

Обрадуй, Владыка, их страшною мукой,

Пусть кара Твоя им послужит наукой.

А тех, кто был преданным воле Твоей,

Того награди и в Раю обогрей!

Yuxarıdakı mətnin həmin surənin Kraçkovski və Elmir Quliyev tərəfindən tərcümələri ilə müqayisəsi Pavel

Çerkaşinin Quran motivləri əsasında əslində özünüdərəkə və özünüifadəyə can atdığıını, tərcümənin sərbəst təfsirə yaxın olduğunu aşkarlayır.

İqnati Kraçkovskinin tərcüməsi:

Сура 84. Раскальвание

Во имя Аллаха милостивого, милосердного!

(1) Когда небо расколосось,

(2) и послушалось своего Господа, и обязалось, –

(3) и когда земля растянулась

(4) и извергла то, что в ней, и опустела,

(5) и повиновалась своему Господу и обязалась...

(6) О человек!

Ты стремишься к своему Господу устремлением и встретишь Его!

(7) И кому будет принесена его книга в правую руку,

(8) тот будет рассчитан расчетом легким

(9) и вернется к своей семье в радости.

(10) А кому будет принесена его книга из-за спины,

(11) тот будет звать гибель

(12) и гореть в огне.

(13) Ведь он в своей семье был радостным.

(14) Ведь он думал, что не вернется обратно.

(15) Да, ведь Господь его видит его!

(16) Но нет, клянусь зарею,

(17) и ночью, и тем, что она собирает,

(18) и луной, когда она полнеет,

(19) вы будете переходить из слоя в слой!

(20) Что же с ними, что они не веруют

(21) и, когда им читают Коран, не поклоняются?

(22) Да, те, которые не веруют, считают ложью!

(23) А Аллах лучше знает, что они таят.

(24) Обрадуй же их наказанием мучительным,

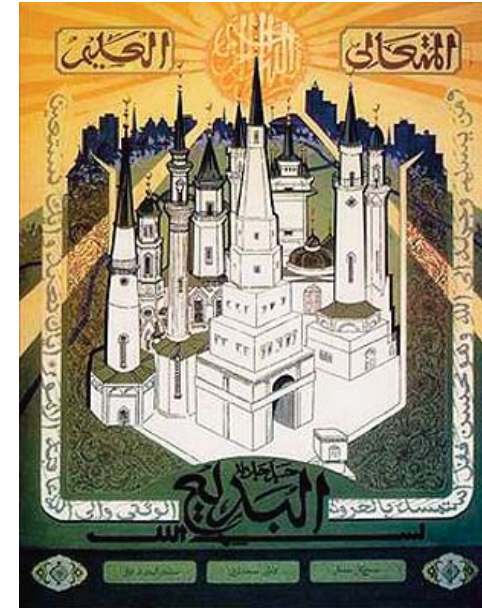
(25) *кроме тех, кто уверовал и творил благие деяния, – им награда неисчислимая!*

Elmir Quliyevin tərcüməsi:

Сура 84. Раскалывание

1. Когда небо развернется
2. и внемлет своему Господу, как ему надлежит,
3. когда земля будет распростерта,
4. извергнет то, что в ней, и опустошится,
5. и внемлет своему Господу, как ей надлежит...
6. О человек! Ты стремишься к своему Господу и встретишься с Ним.
7. Тот, кому его книга будет вручена в правую руку,
8. получит легкий расчет
9. и вернется к своей семье радостным.
10. А тот, кому его книга будет вручена из-за спины,
11. станет призывать погибель
12. и будет гореть в Пламени.
13. Он радовался, находясь в кругу своей семьи,
14. и полагал, что не вернется обратно.
15. Но нет! Господь его видел его.
16. Клянусь вечерней зарею!
17. Клянусь ночью и тем, что она собирает!
18. Клянусь полной луною!
19. Вы переходите из одного состояния в другое.
20. Почему же они не веруют
21. и не падают ниц, когда им читают Коран?
22. Неверующие считают это ложью,
23. но Аллаху лучше знать, что они вменяют (какие добрые и злые деяния они совершают).
24. Обрадуй же их мучительными страданиями,
25. кроме тех, которые уверовали и совершали праведные деяния. Им уготована награда неиссякаемая.

Bu kimi mətnlərin müqayisəli təhlili Qurani Kərimin rus ədəbi dili və şeir sistemi tərəfindən mənimsənilməsinin tarixi-poetik özünəməxsusluğunu anlamaq, eləcə də Quranın söz və məna möcüzəsini müqayisəli səpkidə duymaq baxımından əhəmiyyətliyədir. Tədqiqatçıların gələcəkdə müvafiq araşdırmalarının meydana çıxacağına ümid edirik.

V. Popov. Şamail

Deyildi ki, son illərdə bir çox rus yazıçıları, o cümlədən ənənəvi ədəbi cərəyanlardan uzaq olan ədiblər də yeni dövrün meyarları baxımından İslama, Qurani Kərimə maraq göstərir. Bu maraq hətta ənənəvilikdən xeyli aralı olan rus postmodernist ədəbiyyatında da izlənilir. Postmodern yazıçılarda əsərin intertekstual məzmununu yaradan mühüm qaynaqlardan, mədəniyyətin fəvqəl mətnlərindən biri də Qurani Kərimdir. Deyək ki, tanınmış postmodernist yazıçı Yuri Buydanın Avropa sivilizasiyasının geniş təhlili, qlobal ideya və konsepsiyaların şərh

verilmiş “Sarı ev” (2000) romanında Qurani Kərimə əsas mənbələrdən biri kimi istinad edilir.

V. Voloviç. Şərq mənzərələrindən

Ədəbi əsərlərlə yanaşı, digər sənət növlərində də islam motivləri və ənənələrindən geniş istifadə olunur. V. Voloviçin, A. Kazanşevin islam mövzulu rəsmləri, Rusiyanın Əməkdar rəssamı, Tataristanın xalq rəssamı Vladimir Popovun Quran ayələri, hədislər və müsəlman məbədləri haqq olunmuş şamil, tuğra və kalliqrafik kompozisiyaları məşhurdur. Tatar kalliqrafı və filoloqu Nəci Nəqqaşdan dərs almış Vladimir Popov qədim türk sənəti olan şamil və tuğralarında Şərq və Avropa ənənələrini sintez edərək orijinal əsərlər yaradır. Eyni zamanda dini anlayışları, islam fəlsəfəsini ifadəyə çalışır. Bir çox beynəlxalq müsabiqələrin qaliblərindən olan Popovun əsas tematik və üslubi istiqaməti isə qədim bulqarların və Volqaboyu müasir türklərin yaradıcılıq ənənələri ilə bağlıdır.

Müasir sənət nailiyyətləri kimi M. Cəlil adına Qazan

teatrının “Yusif haqqında hekayət” balet tamaşasını, Volqaboyunda müsəlmanların zorla xristianlaşdırılmasına qarşı mübarizəyə həsr olunmuş “Züleyxa” filmi, “Mədinə” dini musiqi ansamblının (bədi rəhbəri Tataristan və Rusiyanın əməkdar artisti Nailə Fatehova olan bu kollektivin ifası xaricdə, o cümlədən islam ölkələrində də yüksək qiymətləndirilib) çıxışlarını göstərmək olar. Nüfuzlu “Qızıl minbər” müsəlman filmləri festivalının qalibləri sırasında həmyerlimiz Oqtay Mir-Qasımın “Ovsunçu” filmi də var.

Rusiyada islam sənəti regional fərqlərə də malikdir: qeyd etdiyimiz modern üslub daha çox Volqaboyu və Ural ərazilərində izlənilir. Ənənəvi üslublu memarlıq, digər sənət növləri isə əsasən Rusiyanın Şimali Qafqaz bölgələrində qorunub saxlanıb.

Beləliklə, memarlıqda və rəngkarlıqda islam moderni, şamil və tuğra ilə bağlı qrafika və kalliqrafiyanın geniş yayılması, ənənəvi rəsm sənətində islam mövzularının işlənməsi, islam motivlərinin müasir ictimai proseslərlə əlaqəli bədi-ədəbi təfsiri, milli-dini dialoqa maraq və sairə müasir Rusiyada islam mədəniyyətinin xüsusiyyətlərindəndir.

Qurani Kərim, islam haqqında rus, eləcə də, digər qeyri-müsəlman xalqların ədiblərinin, mütəfəkkirlərinin, alimlərinin fikirləri, əsərləri olduqca geniş və əhəmiyyətli mövzudur. Müsəlman olmayan ədiblərin insansevərlik, islama hörmət və məhəbbətlə aşlanmış əsərləri tarixi-mədəni dəyəri ilə bərabər, müasir dövrdə islam və Qərb arasında “sivilizasiyalararası kvazimüharibə” (S. Hantinqton), “sivilizasiyaların irrasional toqquşması” (B. Lüs) kimi mülahizələrə gerçək cavab, dialoq, barış və ədalətə çağırışdır. Bu sahədə xüsusi tədqiqatların aparılması, qeyri-müsəlman ədiblərin islami mövzuda əsərlərinin tərcümə və nəşr edilməsi “xalqların bir-birini tanıması” və islam dininin ümumbəşəri humanist dəyərlərinin təbliği baxımından mühüm vəzifələrdən hesab oluna bilər.

MÜNDƏRİCAT

Kamal Abdulla. Ecazkar mənalar aləmi	3
Qədim dövr ədəbiyyatı.....	6
Qızıl dövr ədəbiyyatı.....	38
Gümüş dövr ədəbiyyatı.....	110
Sovet dövrü ədəbiyyatı.....	169
Müasir dövr ədəbiyyatı.....	201
Adlar göstəricisi.....	232

ASİF HACILI

QURANİ KƏRİM RUS ƏDƏBİYYATINDA
Bakı Slavyan Universitetində mühazirələr

Bakı – 2009

Çapa imzalanıb: 28.07.09

Format: 84x108 1/16, Sifariş 010. Tiraj 300.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti

«Kitab aləmi» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Ünvan: Bakı, S.Rüstəm 25.